

ЛАЙПАНЛАНЫ
ХАМИД

ТАУЛУНУ
ТАНГЫ

ЛАЙПАНЛАНЫ
ХАМИД

ТАУЛУНУ
ТАНГЫ

ДЖАШАУДАН КЕРТИ
ХАПАРЛА

Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю,
Черкесск, 1978

С (кар.) 2
Л

Кърач. 1939

Л 70303 — 69 — 78²⁹ — 78
М 159(03) — 78

© Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бѣлюмю, 1978.

КЪАРА ТУБАНЛА

Чоюн бетли къара тубанла, булгъана-чулгъана келиб, сыйдам сыртланы, чатланы басдыла. Кюн тутулгъанча, дуня мутхуз болду. «Энди кюн таякъны къараб кёрсегиз, бойшумады»,— дегенча, тубанла басыныб ёзен башында Назлы-Къол деген эл таба салындыла. Алай а бу кёзбау тубанла, не кюрешселе да, кюн таякълагъа джукъ эталмазлыкълары белгилиди. Джарыкъны хорлар кюч къайда! Къара тубанланы джазулары да къара болуруна не сёз! Ала кеслерини ууахтыларына чабадыла ёлюм къара. Аны юсюнден керти хапар билирге суйген—тарихха сорсун. Ол хар затны унутмайды, тюзюча биледи, тюзюча хапарлайды. Кир иинетли джюрюгенлеге дерт къайтарыргъа бир да унутмаучанды кеси да...

1919 джыл. Сентябрьны бир джылы кюнюнде Назлы-Къол элге бир ачы къуугъун джетди. Халкъ, малын сюрюб, башын алыб, чегетге, таугъа къачды. Элни эки джанында кюрес джолда басыныб барадыла ала. Ауур

джюклери бла ат да, эшек да толу, тиширыула, эмчек сабийлерин аркъаларына атыб, тикде ауур атлай барадыла. Бешигин сыртына кѣлтюрюб баргъан да бар.

Къартла болмасала, эркиши адам хазна кѣрюнмейди. Къолуна сауут-саба алыргъа кючю болгъан къауум эртде окъуна партизанла таба джанлагъанды. Къысха айтыргъа, Назлы-Къол элни урунган халкъына къара кюнле джетдиле. Бай къауум да, бир уллу байрамгъа хазырланганча, къурманлыкъгъа деб къой, токълу къайгъылы болду. Омакъ кийиниб, акъ аскерни аллына кюле-ышара, джарыкъ атландыла. Бир къауумла да, акъ аскерге къуллукъ этиб алгъан орденлерин кюбюрледен ашыгъыш чыгъарыб, кѣкюреклерине илиндириб, алагъа къошулдула.

Бандитле уа, чегетден чыгъыб, бирер атха да къонуб, кюле-ышара: «Дерт къайтара биле эсек, бир иги къарачыгъыз», — деб тиш къыса, элде ёрге-энишге джортадыла.

Къанлы урушладан сора Къызыл Аскер, амалсыз болуб, Къобан бойнундан Терк Башы таба джанлагъан эди. Деникинни зорчу аскерлери, джетген джерлерин маджалача джалай, Къобан бойнун кючледиле. Акъ аскерле, бандитле да болуша, тау элlege атылдыла.

Совет властны орнуна биягъы эски власть, байланы властары, къайтыб келди. Биягъы старшина Сапарланы Келемет-хан акъ аскерлени алларында, подполковник Мартыновну биргесине, джоргъа алашада чайкъалыб правленнге джетди. Алайгъа акъ аскерчиле да, байла да басындыла.

Подполковник Мартынов, есаул Тутарланы Бабаш, есаул Дубинин Захар, эски бандит Чочуланы Зукку Хангерий, старшина Сапарланы Келемет-хан правленнге кириб, къанлы ишлерине оноу этиб башладыла.

«Акъ аскерге быллай бир адам, ат, тууар, къой, би-

чен», — деб тергеб, солдатланы, мыртазакъланы орам сайын чабдырадыла. «Быллай бир налог, тазир» — деб, юй башына юлешиб, аны да кьошдула.

Ач бёрюлеча, кече кюн да чабышыб, дуняны джаладыла, кюбюр-кюбюрчек да кьоймадыла. Айхай, зорлукъну арты кьуру аны бла кьалса уа! Бир кьауум адамны, коммунистле дедиле да, сют да этмегенлей, халкъ кёре, эл арасында асдыла. Бир кьауум адамны да, алагъа джан басадыла дедиле да, тутдула, башсыз этдиле, бир кьауумланы да, правленнге чакъырыб, аны муну бермесегиз, сойдукъ-джойдукъ дедиле да кьыстадыла. Халкъгъа уллу кьыйынлыкъ джетди.

Элни джарлыларында ачдан кёбгенле, ёлгенле да бар. «Гютдю юсюне кьалач» дегенча, тюрлю-тюрлю джукъгъан ауруула да джайылдыла.

Бу элде салах тартылмагъан кюн джокъду. Уллу адам ёлсе, мууадзин салахны созар, сабий ёлсе да — кьысхартыр.

Алай болса да, не уллу кьыйынлыкъла тюшселе да, «энди бизге болур болду» деб, абызыраб, аллахдан кесине ёлюм тилеген адам джокъду. «Ёлсек да, Совет власть ючюн, эркинлик ючюн кюрешде ёлейик», — деб урунган халкъ, белин кьатдырыб, зорчулагъа ёшюн салыб, башха элле бла бирге кече-кюн да тохтамай кюрешиб тебреди. Темир сууда кьатханча, адамланы джюрекleri да, санлары да кьан кюрешледе кьатадыла.

Арадан иги кесек заман озду. Бюгюн акъланы, байланы баш кьайгъылары Деникиннге Къарачайдан аскер кьурауду.

Мыртазакъла, солдатла, бирер атха кьонуб, орам сайын джортуб, адамланы правленнге сюредиле. Подполковник Мартышов, есаул Тутарланы Бабаш, есаул Дубинин, старшина Сапарланы Келемет-хан келген

адамла бла бирем-бирем сѣлешиб, аскер кѳурайбыз деб кѳурешедиле...

Берекетлени Дебош, гулочуна таяна, сескеклене, правленнге кириб, салам да бере, Бабашны аллына сюелди да, кѳалын кѳара кѳашларын кѳлтюрѳб, огѳурлу мыдах кѳзлерин джандырыб кѳарады. Ол а, салам да кѳайтармай, хыны сорду:

— Кимледенсе?

— Берекетланы Дебош!..

Бабаш, аллында кѳагѳытда аны тукѳумун табыб, карандашны бурнун алайѳа тиреб, уллу ауузун кенг ачыб, чартлаб башлады:

— Болджалы эртде озѳанды джашынгы. Унухну эндиге дери аскерге нек джибермегенсе?

— Кесим рахын, юй бийчем да ачдан кѳбѳб джатады... Энди, ол джангыз джашны да аскерге алсагѳыз, мен кѳалай джашарма?

— Сен манга бу джомакѳланы неге сандырайса? Мен бери сени джарлылыгѳынгы сорургѳа деб чакѳырмагѳанма! Ангылаймыса? Сен джарлы эсенг, анда мени не гюнахым барды? Джашынгы аскерге нек джибермейсе, дегеними эшитмеймисе?

— Эшитеме... Алай а... Неме...

— Неге алай а? Неге неме?... Мени бла даулашыргѳамы келгенсе былайѳа? Мени бла даулашхан адам артда сокѳуранмай кѳалмайды! Ангыладынг болур?..

— Тамадабыз да, — деди Дебош, — биринчи дуния кѳазауатда джаралы болуб, больницада Екатеринодарда ѳлгенди. Излеб, ѳлюгюн да табмадыкъ... Энди уа, бу джангыз баламы да алсагѳыз, сора мен кѳармалдым... Ол ѳлгенни ууакъ юйдегиси да мени бойнумдады!

— 1918 джылда эл Советде ишлегенсе, мюлк джерлени сѳйырама деб, чабыб айланганса... Манга хапар айтхандыла, ол кирчигинг да эсингде болсун.

Подполковник Мартынов, чынлы шинелин да сыртына кѳаблаб, стол джанына чѳюб, эт басхан кысха бармакѳларын столда ойната келиб, хыны кѳараб, бюсюеусюз сорду:

— Кѳайдады муну джашы?

— Былайда, орамда!

— Чакѳыр бери, хайда!

Дебош, джел ауруудан кѳбген бутларын ауур кымылдата, барыб джашын чакѳырыб келди. Экиси да, Бабашны аллында сюелиб, тынгылашдыла.

Унух, орта бойлу, тѳртсандыкѳ джаш, сынаб абычарлагѳа, старшинагѳа да джити-джити кѳарады.

— Унух,— деди Бабаш,— сен, беш атылгѳан шкок-ну чачыб, кесинг джыяллыкѳмыса?

— Керегим болса, джангы шкок да ишлерме!

— О-о! Сен джигит джаш болурса? Ата джургубузу большевикледен ариуларгѳа керекди.

— Хо, бир да кѳоркѳма. Ата джуртубузда бизни кѳан джауларыбызны тѳб этер ючюн, мен джанымы да аямам.

— Унух, «большевикледен» де!

Унух, акылы кѳзлерин абычаргѳа айландырыб, таукел кѳараб тынгылады.

Абычар джашны алай кѳарагѳанын джаратмады. «Бу джашны джюрегинде бир заты болур дейме», — деб, ишекли болуб, сынаб кѳарады. Алай болса да Унухну иннети, мураты кѳалай болгѳанын абычар, не тинтиб кюерешсе да, билаллыкѳ тѳл эди.

— Хайда, — деди Бабаш, — бусагѳат есаул Дугу улугѳа бар, ол санга кереги бла ат бсрир. Эртденбла аскерчиле Акѳ-Кѳалагѳа кетерге керекдиле, хазыр бол!

Олсагѳат Гебенекланы Элбуздукѳ, ата юйюне киргенча, тири-тири атлаб таукел кириб, догѳура кѳзлерин джандырыб, кука саламлашды. Ышара, подпол-

ковник Мартыновну да, Бабашны да, Келемет-ханны да кьолларын эки кьолу бла бирден тутуб саламлашды. Саламын кьайтара, ала да анга ышардыла.

— Айыб этмегиз, джюйюсхан,— деди Элбуздукъ,— мени сизден бир уллу тилегим барды, аны старшинагъа да айтхаи эдим. Тилегими кьабыл этерсиз деб ышанама. Бу адам, Дебош дейме, аны джашы Унух, мени джалчыларымдыла. Унух аскерге деб джазылгъанды. Сиз аны аскерге алсагъыз, мен уллу инджилликме, маллагъа кьарар адамым джокъду.

Старшина аны сёзюи подполковник Мартыновгъа кёчюрдю.. «Ол манга улху узатхан киши», — деб подполковникни эсине шаркъ деб тюшдю.

— А-а! — деди ол, старшинагъа кьараб,—бу ол сен айтхан адаммыды? Болсун, огъай демейме!.. Сизни элигизден аскерге киши бармай кьалса да, большевикле бизге кьарыу эталмазла!

— Элбуздукъ,— деди старшина Келемет-хан,— бизге не бла да иги болушады. Тауда, чегетде партизанладан да хапар береди.

Подполковник айтханнга киши сёз кьошмады.

Дебош, кьууанч тыбырлы болуб, алгъыш эте, джашы да биргесине, эшикге тебреди. «Малла инджиледи-ле, бусагъатдан огъуна кьошха атланьгъыз!» — деб Элбуздукъ да кьаты буйрукъ берди.

Подполковник Мартынов да, есаул Тутарланы Бабаш да, старшина Тотурланы Келемет-хан да олтуруб оноу этедиле. Элбуздукъ, аланы юслерине ёре туруб, кьанлы ишлерине эс салыб тынгылады.

— Бабаш,— деди Мартынов,— сен бюгече бек джигит болдунг. Ишек джокъду, энгда бир орден алыргъа башлагъанса. Джангыз бир аманьнг: бюгече мени джукъларгъа кьоймадынг. Асланбекни, партизан командирни дейме, юйю нарат агъачдан ишленнген болур

эди, бир да бир залим тукъум джанды... Башха болмай былай кюндюзча джарыгъан эди. Джарыкъны алай уллу зараны да боллукъ болмаз эди. Мени джукъуму бѣлгенле: къатынла, сабийле кычырыкъ-хахай этдиле! Артыкъсыз да бир къатын, башха болмай, бѣрюча улуду... Ол биз айтхан юлени барын да кюйдюрген болурсуз?

— Огъай,— деди Бабаш. — Мен кече солдатланы джибердим. Алай а ала ол Алакъай деген партизанны юйюне от салмагъандыла. Мен аны эртденли билдим...

— Алай деген неди? Нек сора?

— Эй, Сергеев, бери кел, — деб Бабаш, терезеден къараб, орамда сюелиб тургъан солдатланы бирин кесине чакъырады. Ол, чартлаб кириб, черс бериб, сын къатды.

— Джюйюсхан подполковник, — деди Бабаш, — ол юйге от салыргъа къоймагъан ма буду. Муну биргесине баргъан солдатла, бу унамады, деб тарыгъыб келдиле.

— Алай деген неди? Мен берген буйрукъну къалай бузгъанса? — деб джелимсиз абычар, кызыб, салам отча джанды.

— Джюйюсхан подполковник, — деди солдат, — ол тѣнгек агъачдан ишленген топуракъбаш юйдю, тѣнгертке юйдю, кюерик тюлдю!

— Нечик дейсе? Мапга не башхасы барды? Сюйсе, топуракъ болсун, суйсе, таш болсун. Мен айтдым — болду!.. Кюерге керекди. Ангылаймыса? Кюерге!..

— Джюйюсхан подполковник, — деди солдат, — анда ууакъ сабийле бардыла, бири уа бешикдеди. Ала кычырыкъ этиб джыларгъа къалдыла да, от салыргъа джюрегим тартмады... неме...

— Э-э! Сен да большевик болуб айлан кѣреме? Ма сора! — деб, подполковник, керилиб, солдатны башына къамчини-къамчини тартды. — Кет, къора былайдан.

Бюгече, былай адам аягы тыннганлай, барыб ол юйге от тыггыгыз, — деб кьаты буйрукъ берди.

Ол кюнню кечесинде огъуна Сергеев, бир солдат да биргесине, партизанлагъа кьошулама деб, чегетге сингиб кетди...

Бир кюн ингир ала подполковник Мартынов, правлениге кирир-кормез, старшинагъа ашыгыб сорду:

— Не? Тамбла эртденбла аскерчилени Акъ-Къалагъа ашыра болурбуз? Ненча адам хазыр болду?

— Былай туруб кетерча, он адам!

— Алай деген неди? Джетмиш адамдан кьуру он адам! Атла уа ненча болдула?

— Къыркъ!

— Сизни элигизге джюз ат салыннганды. Алай эте келиб, сен кесинги къабугъунгу алдырыгъа башлагъанса. Эшите болурса?— деб полковник старшинагъа ачулуу кычырды. — Алай болмаса, мен аланы юйдегилерин тутуб, тюргеге басыб, юйлерине да от тыгъарыкъма. Сора сен да джанынгдан умут юз!..

Старшина абычарны кызгъан сагъатында сёз кьошмады, терисни союб аллыкъ болса да, старшина партизан табмазлыгъын кеси бек ариу биледи.

Акъланы тамадалары да, Назлы-Къол элни байлары да, къарачайлыладан атлы аскер кьурайбыз деб, дыгалас этиб, талай кюнню ариулукъ бла да, эришлик бла да кюрешдиле. Алай болса да салынган болджал озду, халкъны кьобаралмадыла.

— Кетген кече, — деди старшина, — Бабаш да, Дубинин да болушдула, кёб адамны чакъырыб кыздыргъанбыз, тамблагъа иги кесек адам да, атла да хазыр боллукъдула.

— Неде ол, тамбла деген хапар? Сен хаман тамбла-тамбла деб, бу ётюрюкню арты къачан боллукъду? Тамбладан къалмай биз отуз адамны аскерге Акъ-Къалагъа ашырыгъа керекбиз! Ангылаймыса?

— Сыйлы джюйюсхан, — деди старшина, баш ура, — кёре, сизни ючюн мен джанымы да берликме.

— Керек тюлдю манга сени джанынг! Башымамы урлукъма сени кютур джанынгы! Манга аскер керекди, аскер, большевиклени тюр этерге...

— Джюйюсхан, бизге онг бермеген бу элни коммунистлеридиле. Халкъны бузган аладыла. Биз аскерге деб джазганлыкъга, ала, арбаз-арбазга кириб, аскерге бармагъыз, деб бузукъ болуб айлападыла. Аланы сёзлери бла талай джаш, аскерге барабыз деб, ат да, джер да алыб, чегетге джанлаб кетгендиле.

— Алай деген неди? Сора сен партизан отряд къурай айланаса! Не? Акъ аскерге адам джокъ, ат да джокъ! Ол бизге бузукъ болган большевиклени бери, манга, нек сюрмейсе? былай тынгылаб, сейирге къараб нек тураса? Ол чегетге джанлаган джашланы ызларындан нек сюрмейсе? Не? Алагъа «къачыгъыз» деб кесинг юрете болурса! Сен тутхан иш былай оюлуб нек барады? Терслик сени кесингдеди! Анга джууб этерик да сенсе! Билемисе?

— Джюйюсхан абычар, сен алай ачы къалай айта са?—деб, старшина шибижица къызарды, базыкъ токмакъ бурнуну сыртына чирчик-чирчик тер урду. Бабаш да, подполковникден кёл алырга излеб, кесин тыялмай, сёз къошду:

— Келемет-хан, сен кёлкъалды болма, джюйюсхан подполковник бек тюз айтады. Къарт алаша, эсги налары бла бузга кирсе, къалай болады? Не? Тая, абына-сюрюне келиб, томалыб кетеди... Сен тамам ма алай болуб тураса. Сен тутхан иш оюлуб, былай башы тюбюне болуб нек барады? Сен, оздурмай, созмай, бу ишден кетерге керексе. Алайсыз, ишден да бошадынг, кесингден да бошадынг. Сени къарнашынгы, Ахлауну, аскерге деб джаздыкъ. Заман кетди, болджалы озду. Эн-

ди ол нек кёрюнмейди? Қъайры тас болду? Не? Не сёз, сени андан хапарынг барды, джашырма да бир айтчы!

Старшина, иш тереннге кетди деб, кьоркьуб, баш тёбенине къараб, тынгылауну басды.

Подполковник Мартынов, орнундан кьоба, кыйыгына къараб, хыны сорду:

— Ол аскерге деб келген агла къайдадыла?

— Былайда школ арбазда!

— Джер, джюген кереклисича табылган болур?

— Мыртазакъла чабыб айланадыла. Тамблагъа...

— Ол биягъы тамбла, — деб подполковник старшинаны сёзюн бёлдю.— Ат да, адам да табылганны тамбла Акъ-Къалагъа ашырмасакъ, иш аманнга кетерге башлагъанды, генерал да, отделни атаманы да аман кючлю урушадыла. Мен айтханча этмесенг, букьунгу кьакъдырыгъа башлагъанса!..

КЪУУГЪУН

Старшина Келемет-хан да, акъ аскерлени командири чончаймамыйыкъ подполковник Мартынов да, аскерге деб элден джыйылган атлагъа къарай, школ арбазгъа кирдиле. Алайда отуз ат, кими мулхаргъа джубана, кими да бири бирин къашый, кенгёшюн, ингичгебел байталла, алашала...

— О-о! Аздыла! — деди абычар. — Салынган планны эки этиб джартысы да толмаган кёреме. Телеграмманы кёргенсе, халек урушадыла. Тамбла, былай тангны бурну къарар-къарамаз, бу атланы Акъ-Къалагъа сюрюрге керекди.

Старшина, барыб, былай къараб турайым дерча, бир акътуякъ къаратору аджирни тутуб келтириб, баш уруб, кюле-ышара, абычардан кёл алыргъа кюрешди:

— Багъалы джюйюсхан абычар, мен муну санга

келтиргенме, саугъагъа! Сен, талай джылны бизни ючюн къан тѣгюб, акъ аскерде айланаса, биз санга борчлубуз. Алтын суугъа салынган кюмюш кереги да барды.

Абычар, аджирни джабхагъындан къол аязы бла аз къагъа, къууанды, кюлдю-ышарды. «Эй! Къалай алапат атды! Сау бол! Джаша! Къоркъма! Мен да хатер къайтара билеме, бир игилик этгеннге он кере оздуруб къайтаргъан къылыгъымды. Атла бюгече былайдамы къаладыла, не? Хата-зат болуб да!

— Эшта-эшта, джюйюсхан, — деб старшина, кѣзлерин джандыра, махтанды. — Мен сау болуб, алагъа бир зат да болмаз. Бу элде манга киши дыф демез. Мени суйген атлагъа тиймез, суймеген да къоркъар! Бу аджирни да, тамбла эртденбла огуна джерлерме да, бир джашдан санга джиберирме.

— Алайда, — деди абычар, базыкъ къолу бла кѣргюзс, — ол кѣк-ала нек асхайды? Элде топал ат, рахын ат къоймай бизге сюредиле. Муну арты къачан боллукъду?

— Тюнене атла келген заманда, — деди старшина, — мен юслеринде болдум... Асхакъ ат джокъ эди!..

Экиси да ол ат таба атладыла. Старшина, тынч алашаны бир къолу бла джалындан тутуб, бир къолу бла да асхакъ аягъын кѣлтюрдю, экиси да, энишге ийилиб, сынаб къарадыла. Биягъы абычар къутурду, джанды:

— Мынга къара! Кѣбюб дингиз болуб! Ол биягъы темирчи нал чойню терсине басханды...

— Огъай, — деди старшина, — иш къуру темирчиде гюлдю, иш большевикледеди.

— Да, аны сен айтмасанг да билеме. Ол телеграф столбада тагъылгъан листовкада не айтылады? Кесинг кѣрдюнг да? Деникинни аскерине не адам, не ашарыкъ бермегиз, ачдан къырылсынла, деб кюрешедиле ала..

Сен аланы тутуб, бери мени таба нек сюрмейсе? Там-бла бу атны несин да, темирчини да манга бир келтир... Аланы къабукъларып алсакъ, къалгъанла да тынч болурла...

Эки солдатны да, мыртазакъ Домалайны да атлагъа къарауулгъа салыб, экиси да старшиналары таба кетдиле.

..Сентябры бир джылы ингири. Мууадзин ашхам намазгъа азан къычырды, кёз байланды. Назлы-Къолпу тар орамларында тууарла, эшекле керпеслениб джатадыла. Бир-бирде ит юрген, эшек окъугъан таууш чыгъады. Кёб да турмай эсиргенленең тауушлары, гёрох атылгъанла кечени тынчлыгъын буздула.

Домалай джамчысын къарт бусакъ терекни тюбуне джайды. Бу терек кёб затны кёргенди, кёб затны да сынагъанды. Бир тынгылачыгъыз, аны чапракълары нени юсюнден шыбырдай болурла? Озгъан замаңны хапары эслерине тюшюб, аны юсюнден шыбырдай болурламы?

1918 джыл. Бу элни урушганларына насыб келди. Совет власть къуралды. Уруш баргъан кюнледе анга ачы джарала да тюшген эдиле. Окъ таблары аны юсюнден бюгюн да кетмегендиле. Бюгюн бу терек ол озгъан заманланы хапарларын шыбырдай болурму?

Эки солдат да, джамчылагъа сойланыб, махорканы букъсурата, лахоргъа сингдиле. «Бусагъат келейим»,— деб Домалай а, тири-тири атлаб, юлерине кетди.

Кёб да турмай ол къазанда бишген къой эт да, бир кесек гырджын да келтирди. Хурджунларындан чыгъарыб, эки аракы шышаны да негерлерине узатды. Домалай алагъа да, кесине да толтуруб бирер стакан аракы къуйду. Тобукъланыб, стаканы да къолунда, ол негерлерине кёзюу-кёзюу къарай, орусча джумушакъ сорду:

— Не ючюн тартабыз? Алгыш неди?

Тынгылай келиб, солдатланы бири, тирилиб, алгыш айтыргъа кюсеб тургъанча, таукел тебретди:

— Мени элими айландырыб Къызыл Аскер алгъанды. Кулак-мулак деб, большевикле атамы соя болурла деб, сагъыш эте турама. Алай болса да акъ аскерлени хорлар кюч джокъду, большевикле бош дыгалас этедиле. Эсигизде болсун, бизге тыш кыралла болушадыла. Тохтагъыз, кѳб бармай биз Къызыл Аскерни къара мыдых этербиз! Джашасын Деникин!

Нѳгерлери, не хо, не огъай демей, анга къараб тынгыладыла.

— Тартыгъыз, неге тынгылайсыз?—деб ол солдат, стаканын бошатыб, джамчы юсуне быргъады. Базукну сермеб алыб, уллу-уллу къабыб, джукъа уууртларын кѳбдюрюб, мушулдаб ашаб башлады. Домалай да, экинчи солдат да, джукъ да айтмагъанлай, стаканын бошатдыла.

— Бир сорлугъум,— деди Домалай, — Къызыл Аскер, акъланы ууатыб, сени командиринги да бойнундан ѳрге къара багъанагъа такъса, сен къалай болурса?

— Гырлдама! Алай ѳмюрде да болмаз!

— Да бизни Зекерия, ангылагъан адам, акъла ууатыллыкъдыла деб ант этиб нек турады да?..

Джашла, аракъыдан эркин уртлаб, джутланыб этге къадалдыла. Кѳб да турмай аланы, джукъа санларына аракъы сингиб, тиллери чалыб, кѳзлери экили кѳре башлады. Барысы да бир-бирине ышаныб, къайнаб тургъан джюреклерин тѳкдюле. Ичги ичдегин айтдырды. Биринчи солдат: «Акъ аскер ючюн, хорлам ючюн», — деб талай кере алгышыны басды.

— Мен, — деди экинчи солдат — ол алгыш ючюн ичерик тюлме.

— Нек сора? — деб биринчи солдат аны кёзюне битди.

— Мени алгышым башхады, башха!

— Алай дегенинг? Бу не айтады экен? — деб Дома-лай анга сынаб джити къарады.

— Мени атам, анам, — деди экинчи солдат, — элде ачдан ёле, мен да байла ючюн къан тёге... Бу къазауат халкъгъа кыйынлыкъ салгъан къазауатды... Байла халкъны кеслерине къул этер ючюн кюрешедиле. Урунган халкъгъа къаршчы кюрешген адамны не адамлыгъы барды? Анга тели, чынкъылбаш де да къой. Мен да телчикме, барыб тохтагъан телчик! Огъай! Энди мен акъыллы болгъанма! Билемсиз? Акъыллы!

Тынгылай келиб бу экинчи солдат джылыннганы бла кесин тыялмады:

— Бир джолда ротмистр Козлов, мени кёзюме къараб, къоркъмай-юркмей, ачыкъ айтыб къойду: «Байла ючюн къан тёкгенибиз боллукъду». Мен анга сейирсинеме: «Къызыл Аскерге къачан кёчериксе?» — деб сорду. Бир хыйлалыкъгъа айта болур, дедим да къоркъдум, джууаб этмедим. Не джашырыб кюрешсе да, ол большевик болур дейме. Мындан алда Ленинни джерлени юсюнден декретин да ол берген эди меннге. Ленин, джерле урунган халкъгъа берилсинле, дейди. Большевикле халкъ ючюн, эркинлик ючюн кюрешедиле... Ханман къазауатда айлана, ит болдум, джанымдан тойдум. Не къан джауарыкъ эсе да, мен Къызыл Аскерге къачарыкъма, ала алыргъа унамасала, юйюме кетерме.

— Да къалай къачарыкъса? — деди биринчи солдат. — Къачабыз деб, талай солдат кеслерин сойдургъандыла. Сен да алача болургъамы излейсе?

— Къача билсенг, бир зат да болмаз! Чегетледе партизан толу, алагъа джанларгъа да боллукъду. Мен

излеген, мен кюсеген—къазауат къуруб, юйюме сау-эсен барыб, атам бла сабан сурген... Джерден суйгеним джокъду. Ант этгенме, — энди мен къызылла таба шкок атмам, атсам — акъла таба!..

— Сиз бери келгенли, — деди Домалай, — сёзге къошулуб, — мен да, былай къараб, сынаб турама. Ачыкъ айтайым. Сизни командирлеригизни кёб пох ишлери барды. Сиз манга: «Бу нени ангылайды, къарангы адам», — дерге болурсуз. Къарангы болсам да, мен да кёреме, сокъур тюлме! Ангылаймысыз?

Домалай, джылы келген, джашаудан хапары болгъан адам, джарлылыкъны ачыуун сынар ючюн да къалмагъанды. Санларын аракъы къыздырыб, ол да джюрегин ача тебреди:

— Сен, — деди ол биринчи солдатха, — акъ аскерлени командирлерин бир да аямай махтадың, саулукъ-эсенлик деб алагъа алгъышны басдың. Санга бир сорлугъум, шо, джашырмай бир айт: энди сен аланы кертиси да тюз, кирсиз иннетли адамлагъа тергеймисе?

— Алай телинге нек сораса? — деб ол, мияла кёзлерин джандырыб, анга хыны къарады...—Кёрмеймисе? Ала къаллай уллу аскерлеге башчылыкъ этиб айланадыла? Ала билимли, акъыллы, ёхтем адамладыла Эндиге дери сени аллай бирни ангыламагъанынг сейирди. Башынг ишлемесе, талай аскерге къалай башчылыкъ, къалай оноу этерсе? Этеме десенг да, ишни да къармадың, кесинг да къармалдың, сютлюк-джоллукъ болдунг...

— Мен, — деди, Домалай, — мен ала билимсиздиле неда телидиле деб даулашмайма... Мен кесим кёрген, мен кесим сынагъан — сизни командирлеригиз — кир иннетли адамла, тамам барыб тохтагъан сыйсызла... Бек кёлюм чыкъгъанды, алайдыла деб турмай эдим... Ташджюрекдиле, ташджюрек!.. Чын, орден тагъыб, тышла-

ры джылтырагъанлыкъгъа, ичлери, чириб, ийис этс... Джюреги кир адамны не адамлыгъы барды? Сен махтагъан Мартыновну да, Тутар улуну да, Дугу улуну да не этиб айланганларын кесим кѳреме да? Аланы джюреклери да, къоллары да къан ырхымды...

Джюрегин ачаргъа къоркъуб тургъан болур эди, экинчи солдат да кесин тыялмады, Домалайгъа джакъ болургъа кюрешди:

— Кеппе-керти айтаса... мен айтырыкъны айтдынг.

— Сизни командирлеригиз,— деди Домалай,— хаман улху алыб, халкъны тамам таякъдан атлагъысыз этгендиле. Дуда улу аскерге джибермем деб Хасаннга сѳз берди. Ол, чабды да, джангыз гылджасын сатды да, багъасын анга берди. Джетген кюн Хасанны Деникнини аскерине сюрдюле, аны мыжгъыл юйдегиси да алай атылды да къалды.

— Улху дегенликге, — деди биринчи солдат, — кесек затын узатхан болур эди.

— Неъ кесек зат? Бир ийнекни багъасы!

— Бек сейирсинеме, сизни командирлеригиз адамны адамгъа тергемейдиле, къара чѳбге да санамайдыла. Ала адамны къуртдан-къамыжакъдан да сыйсыз кѳредиле... Хо, хатасы болса, не сѳз? Тюкню къарасы чакълы бир гюнахы болмагъан адамны, эрлай тутуб, сют да этмегенлей, былай чибинни эзгенча, эзиб атадыла. Бир саначыгъыз, сизни командирлеригиз бу элде, не аз да хаталары болмагъанлай, ненча адамны сойдула? Алада ийман да джокъ, дин да джокъ! Османнга этген зорлукъларына мен чыдаб болалмайма. Анга бир кюрес бичен салдыла, акъ аскерлеге ат ашха. Джарлы адам, аны бичени да болмаз эди, заманында келтирмедя. Аны анасы ачдан ёлдю да, башы къайгъылы болду. Сора бу ишни арты къалай болду? Бирси кече Османны ёлююн тирмен къатында табдыла. Бичен амалтын

адамны алай этерге кылай болур? Энди анга адам кылай тээр? Бу ишге таш да жарылыр. Беш башлы юйдгиси — ууакъ сабийле, ма алай атылдыла да кыалдыла. Сизни командирлеригиз тамам барыб тохтагъан джаныуарла... Бир башхасы джокъду...

— Сен адам дегенликге, — деди экинчи солдат, — мен сынагъан, ала хар адамгъа бирча кыарамайдыла. Байла ючюн, майна, Деникин, Шкуро кыан тегюб кюрешедиле.

— Кёбдю гырылдагъаныгъыз,—деб, биринчи солдат ачууланыб джумдуругъун тутду. — Домалай, сени ана кыарнашынги бизникиле билиб тутхан кереме. Сен да, сылхырынга кетиб, большевик болуб айланаса. Сен, Домалай, мени командирлериме багъа бериб кюрешме... алагъа багъа эртде берилгенди... Кёрсесе... Чынлары, орденлери... Зарлыкъ этесе, зарлыкъ!..

— Манга аллай чын да, аллай орден да керек тюлдю... Ант этеме, мен аланы, джолда табсам да, алмам. Кыан ырхыланы орденле, чынла бла киши да джууалмаз. Ангылай болурса? Урунган халкъ алагъа дерт кыайтармай болмаз. Ма кёрюрсюз, Совет власть сау-эсен энтда орнуна кыайтыб келир.

Кече арасында ала ючюсю да, санларын аракы сылыт этиб, баш кыагъа келиб, джамчыгъа сойланыб хурулдадыла.

...Джарты ай сагал булутланы артындан дуняны мутхуз жарытады. Назлы-Къол элде жарык ургъан терезе кёрюнмейди. Халкъ терен джукъугъа сингенди.

Эки атлы, тик чегет кюнбетден ёзеннге тюшюб, элге кирдиле. Кёб да бармай школ арбаз таба бурулдула. Аланы бири, чырпабёрк джаш, атындан тюшюб, шыкыртсыз кыылычланы ачыб, нёгерине шыбырдады:

— Алан, мен бу джанларындан сюрейим, сен да ол джанларындан...

Ач болур эдиле, атла, тизгинлешиб, орамгъа таукел тебретиле. Джашла, бурунларына да мешхут, бичен ийис ура, акъырын барыб, къанга бауну эшигин шыкыртсыз ачдыла. Ариулугъу кёз къаматырча, къынгырбоюн, кенгёшюн, узун, къалын джалы да тозурай, къарасауут салынганча, тум къара бир мазаллы акътуякъ аджирни эшикге бошладыла. Ол, ёшюн уруш эте, дыбырглаб, чартлаб чыгыб, дюрген атлай, тёрт джанын сермей барыб, башха аджирге тюбегенлей, ачы-ачы кишнеб, тиш туруб, арам-къарам этмей аны юсюне-юсюне секириб, джагъалашыб башлады. Кече тынчлыгъы бузулгъанлай, хоншу арбазлада итле да къозгъалыб хаб-хуб этдиле. Олсагъат Домалай, чабыб джетиб, ол джашха шкогун айландырыб: «Кимсе, не керекди?» — деб арауун ауазын бошлаб къычырды. Джаш, аллына тебиниб, анга герохну айландырыб: «Дыб деме! Урама! Къолларынгы ёрге тут!»—деб хыны буйрукъ берди. Орус солдатланы бири, шкогу да къолунда, шыб деб джетиб, Домалайны къатында сымпайды. Ол, къалтыраб-титиреб: «Партизан! Унух», — деб, сёзю тамагъына тыгъылыб, дыгалас эте, хапар айтыргъа кюрешди. «Къан джауду ишле аманнга кетдиле кёреме, герох атсам, дуня сагъайыр», — деб Унух, эки эрнин къабыб, бир кесек арсар болду. Олсагъат орус джаш, Домалайны шкогун кесине тарта: «Сабыр, ашыкъма», — деди.

Домалай, шкогун да анда къоюб, атылыб барыб, акъ алашасыны бойнундан къаты къучакълаб, мурулдады: «Ёлсем да, мен муну кишиге бермем. Манга улоу-лукъ этген буду. Сабанда да, отунда да тутуругъум. Атамдан къалгъанды, аны кёзюнден...»

Аны къайгъылы киши болмады.

Акъ аскерлеге деб элден джыйылгъан отуз атны джашла, арбаздан чыгъарыб, уллу джолну ёрге, тау таба айландырыб къамчиледиле. Бу ишге разы болгъанча, кишнеген, джёткюрген ат да болмады.

Кёб мычымай, орус джаш, джетиб Домалайны бир джанына тюртюб, секириб акъ алашагъа къонуб, атланы ызындан атылды. Элден чыгъа, тарда аланы ызларындан джетгенлей, джашланы бири, шкокну анга айландырыб, хыны сорду: «Джашауданмы тойгъанса? Ёлюм аллына нек чабаса? Тохта—къагъарыкъма!»

Солдат, алашадан секириб тюшюб, къолларын да кёлтюрюб, таукел айтды:

— Огъай, мен джашаудан тоймагъанма! Джашау излеб келеме. Къанлы деникинчилеге къуллукъ этерге суймейме. Сизге келеме, ёлсем да, сизни блама. Кесим да Краснагор станиседемме.

Джашла, солдат да ала къатыш, атланы да сюрюб, къууана-къууана къарангы тар къулакъда къалын четге сингдиле.

Домалай, чабыб барыб, тюш кёре тургъан экинчи солдатны уятды, къуугъун этиб, экиси да правлен таба чабышдыла...

Бара-барыб, джол иги кесек къорагъандан сора, къоркъуусуз болуб, джашла ушакъгъа сингдиле.

— Алан, Унух, — деди Ачахмат, — Домалай джетиб шкокну сени кёкюрегинге айландыргъан заманда, къоркъмай къалай къалдынг?

— Сейирди дуния, — деди Унух, — халкъ ючюн керекди, борчду дегенден кючлю, андан залим зат джокъ кёреме. Ол таукеллик, къарыу да береди. Мен сынагъан: сени бойнунга салынган борч, таб къыйын эсе да, ненги да унутдурур: ачы джара тюшсе, аны унутурса, джюрегинге къоркъуу киргени болса, аны да хорларса. Сен Домалайны сораса, кёкюрегинге шкокну тиреб айланса, иги да къоркъаса. Не джашырыу, къоркъдум, джашаргъа суймеген ким болур?.. Алай а, борчум хорлады, мен да анга гёрохну айландырдым. Мени къоркъутама деди да, ол кеси абызырады да къал-

ды. Ёлюмден кьоркьуб, кыйын болумда борчун унутхан адамны мен адамгъа тергемейме! Адам адамлыгъы бла ёлюрге керекди. Борчун толтуруб ёлсе, адам ёлдюм деб да тарыкъмасын, ёкюнмесин! Алаймыды?

— Оллахий, — деди Ачахмат, — мен сени бла аз айланганма, иги сынамагъанма. Ачыкъ айтайым, былай батырса деб турмай эдим...

Унухну ачыкъ, таза сёзлери Ачахматны джюрегине балча джагъылдыла. Ол джашны, бир кьолу бла кесине тартыб, къаты кьучакълады.

Джашла экинчи кюнню ингирине, атланы сюрюб, Мыстыла-Башында чегет талагъа чыкъдыла.

Партизан отрядны командири Ортабайланы Асланбек, кенгден эслеб, аланы алларына атлады, барыб джумушакъ саламлашды. Джашла, тер басыб, тютюнлей тургъан атларындан секириб тюшюб, салам къайтарыб, кьол тутдула.

Асланбек джашлагъа къайгъырыулу къараб сорду:
— Хатасыз келдигизми?

— Да, ма кёргенигизча. Сыдырылгъан чакълы бир джарсыуубуз джокъду. Отуз ат.. Биргебизге да бу джашны кьошуб келебиз, не айтырыкъ эсегиз да, — деб Унух солдатны да кёргюзюб ышарды.

— Аперим, джашла, аперим. Къууандырдыгъыз. Батырлыкъ иш этдигиз... Хата болады деб, кьоркьуб тура эдим. Къалабалыкъ, къуугъун болмай, ызыгъыздан сюрмей кьойдуламы?

Унух хапарны кысха ангылатды:

— Ала бизни сюрдюле, кчигиб сюрдюле ансы. Биз узайгъан эдик. Ызыбызны таба билмедиле. Биз тар кьулакъны ёрге айландыкъ. Ала да, мукъут болуб, ёзенни ёрге, тарх-турх эте, атылыб кетдиле.

Асланбек джашланы эки кьолу бла кесине тартыб кьучакълады. Унухну имбашына кьолун салыб, уллу

огъурлу къара кёзлерин джандырыб, кесгин, деменгили айтды:

— Къоркъмагъыз. кёб къалмагъанды: властыбыз орнуна келир, джашау джарашыр, сизни уа этген джитлигигиз унутулмаз, халкъ сый берир, багъалатыр.

— Асланбек, — деди Унух, — манга джукъ да керек тюлдю. Сиз айтханны мен саугъа, сый алыр ючюн деб этмейме... Ол мени борчумду, борчуму этерге къорешеме... Этген ишим халкъгъа джарай эсе, сора — мен кесими насыблыгъа тергедим.

— Джаша, берекет берсин! Тюздю айтханынг. Ол иннетди бизни барыбызны да бирикдирген, — деди Асланбек, Унухну къолун тутуб.

Унух, чабыб атлада акътуякъ аджирни тутуб келиб, джюгенни Асланбекге узатды:

— Ма, бу ат ол мен сизге хапарын айтхан аджирди.

— А-а! Элбуздукъну?..

— Хо! Ол бу аджирни, джашы сатхан джерден сыйрыб алыб, акъ аскерге саугъагъа бергенди.

— О-о! Элбуздукъ — дженгил, джелимсиз адам, аз чибинлемейди? Тёрт джанын ашай болур! Унух, Харунга уа тюбедигизми?

— Тюбедик сен айтхан джерде. Акъланы Деникинге къарачай аскер къурайбыз деген оноуларын ойгъанбыз, деди. Бизни элден аскерге деб Акъ-Къалагъа не адам, не ат чыкъмагъанды. Биз сюрген атланы эртденбла Акъ-Къалагъа сюрлюк эдиле, былай келгенигиз таб болду, акълагъа налог, тазир да бердирмейбиз, ишле игидиле, деди.

Унух Асланбекге бир кёк папка бла бир къара папканы узатды:

— Быланы бири старшшшаныкъыды, бири да полковникникиди...—Хапар айта келиб: «Бу да партияны Кавказ Край Комитетинден келгенди», — деб дагъыда

бир уллу пакетни берди. Ачахмат да, Унухха болуша, сёзге кёшулду:

— Харун Кировдан ачха келтирди да, сауут-саба эркин алгъанбыз, ол биз айтхан джерге юч кюнден со-ра кече бла адам джиберигиз, дегенди.

Унух, Асланбекни юсюне-башына къарай келиб, ха-пар изледи:

— Белинг, кёкюрегинг патронташдан нек толгъан-ды? Энтда джангы урушлагъамы тебрегенсе?

— Кёз байланганлай, бёлегибиз, — деди ол, — бнягъы Къобан езеннге атланьргъа керекди. Анда де-никинчиле басыныб, халкъгъа уллу зорлукъла этедиле. Алийланы Таукъанны, Аджиланы Аубекирни отрядла-рына кёшуллуб, аланы энтда бир чёблейик. Келигиз, ач болурсуз, бир джукъ ауузланыгъыз.

Джашла да биргесине, Асланбек, аджирни да башын-дан тартыб, кёш таба атланды...

КЪОДУ КЪЫЧЫРГЪАН КЮН

Бир узун джукъа киши, къара чепкени да бут-ларына чырмала, чырпа бёркюн булгъай, кючюнден келгенича тамагъын бошлаб, эл башында тапхырладан къоду къычырады:

— О хахай! Джамагъат! Сходха келигиз! Сходха, правлен аллына! Сходха!

Кюн ёзеннге тюшгенлей, старшина Келемет-хан, халкъны чакъыра, элге мыртазакъланы да чабдырды. Ала не къадар чабсала да, элде кёб адам табылмады. Зорчу акъла келирни аллы бла халкъ кими партизан-нга, кими кёшха, кими да таугъа джанлагъан эди.

Старшина Сапарланы Келемет-хан, правленде стол джанына чёгюб, къадалыб бир къагъытны окъуй тур-гъанлай, подполковник Мартынов, есаулла Тутар улу

Бабаш, Дубинин Захар, Дудаланы Ислам, кјулакъ отлары да иги, махорканы да букјулата, юсюне кирдиле.

Кирир-кирмез саламлашыб, подполковник ашыгыш сорду:

— Не хапар? Акъ-Къаладан къачап къайтдынг?

— Кече арасында. Акъ-Къалагъа къарачай элледен старшиналары барын да чакъыргъан эдиле. Къарачайны байлары, бийлери акълагъа не бла да иги болушдыла, деб махтады генерал. Ала ат да, къой да, тууар да оздуруб бередила, деди. Алай а ол къара халкъдан уллу тарыкъды. Халкъ бузулгъанды, большевиклеге джан басады, бизге аман кез бла къарайды... Партизанлары юслеринден киб хапар айтды. Ич сёз, — кишиге билдирмегиз, — деди. Мен ол хапарлары эшитгенimde, асыры ачудан, джюрегим былай тырс деб атылырлай болдум.

Мындан алда Къарт-Джуртда партизанла чабыб прапорщик Шаухал улуну каратель белегин къыргъандыла. Тебердиде Батчаланы Абдул-Керимни белеги да Черновну къауумундан бошагъанды, аны кесин да къакъгъандыла. Къобан ёзенни партизанларында да уллу тарыкъды. Аджиланы Аубекирни партизан белеги бизникилени бек къысханды. Кече къой, кюндюз огъуна джюрюялмай тохтагъанбыз, деди. Къарданик, Зеленчук джанында да Козьмин Ефимни партизан белеги джашау бермейди, деди. Нарсана, Схауат джанында да Алийланы Таукъанны белеги бизникилени къырыб, халек этгенди. Къарачай партизанла, къабарты, малкъар партизанла бла бир тилли болуб, бизникилени атлатмай тохтагъандыла. Элледе ала не сюйселе аны этдиле. Алагъа башчылыкъ этген большевикледиле.

Партизанлары кјурутургъа беш кюн болджал салды. Элледе старшинала, акъ аскерлени командирлери партизанлагъа джумушакъ къарагъандыла. Энди аланы

юйдегилерин да тутуб, юйлерине да от тыгъаргъа керекди, деди. Ол салыннган болджалгъа партизанларын къурутмагъан эллени от салыб кюйдюрюрге, старшиналаны да, ишлеринден къыстаб, сютге берирге...

Деникинге Къарачайдан атлы аскер къурауну юсюнден хапар айта келиб, уллу ачууланды. Схауат, Хумара, Ташкёпюр, Къарт-Джурт, Тёбен Теберди акъ аскерге адам бермейбиз деб къара отказны басхандыла. Большевикле айтхан болмаса, биз айтханны чёбге да тергемей тохтагъандыла, — деди.

Старшина Келемет-хан сёз айтханы сайын, подполковник Мартынов да: «Генерал кеппе-керти айтады. Эндиге дери биз джумушакълыкъ этиб тургъанбыз», — деб бегите, сёз къоша барды...

— Генерал айтхан затла толмасала, сора биз да бошалдыкъ, — деб Тутар улу старшинагъа джитча кёзлерин аралтды.

— Джюйюсхан подполковник, — деди старшина, — керти айтасыз, тюз айтасыз, биз эндиге дери джумушакълыкъ этгенбиз. Къарачайда: «Джумушакъ терекни къурт ашар», — деб сёз барды.

Ала алай эте тургъанлай, къагъытчы-секретарь, эшикден чартлаб кириб, старшинагъа эки къагъытны узатды. Окъугъанлай, бети-къуту да тюрлениб: «Ма, къан джауду», — деб, къагъытланы подполковникге узатды. Ол, эрлай окъуб: «Быланы барын да эртде огъуна этерге керек эди», — деб ачууланыб башлады.

Бири Пашинскеден Рада берген, экинчиси уа — атаман бёлюм берген телеграммала эдиле ала. Эки телеграмманы да магъаналары бир:

Коммунистлени, партизанланы тутуб, сюд этмегенлей, къырыргъа.

Хар элде асмакъла къурургъа, бизге бой салмагъанланы, халкъ да кёре, асаргъа.

Юч кюнню ичинде аскерге кереклиси чакълы бир адам да, ат да джиберирге.

Бу ишле толмасала, старшиналары, ишден кыстыб, сюдге берирге.

Сагъыш эте келиб, подполковник ачыусунду:

— Къюгъуз бу бош гырылдагъанны, сѣзден ишге кѣчерге керекди.

Есаул Тутарланы Бабаш, карандашны алыб, бир къалын кѣк къагъытха адамлары джаза башлады. Старшина Келемет-хан да, Зукку Хангерий да, есаул Дугуланы Ислам да аны, муну да джаз деб, талай адамны санадыла. «Большевикле, халкъгъа башчылыкъ этиб айланганла» деб беш адамны, «партизанлагъа болушадыла» деб да тѣрт адамны джаздыла. «Юч кюнню ичинде быланы барын да табыб къоратыргъа»,—деб оноу этдиле.

«Бир да къоркъма, — деди старшина, ышарыб, подполковникге къарай,—быллай ишлеге уста болгъанбыз, этербиз».

Кюнорта бола, иги кесек къарт правлен арбазында кертме тереклени туюнде ёрелешдиле. Бир къауум бай да, афенди да биргелерине, арбаз арасында къанга къалаугъа чѣгюб шыбырдашадыла. Мезиртени сохталары да басыныб хуна бурууну артындан къарайдыла. Подполковник Мартынов, аны ызындан да есаул Тутарланы Бабаш, Чубурланы Зукку Хангерий, есаул Дубинин, старшина Сапарланы Келемет-хан, башларын тургъузуб, акъырын атлай, тѣрт джанларына бюсюреусюз къарай, халкъгъа чыкъдыла.

Мартынов, чынлары, орденлери джылтырай, аракъыдан кѣбген хыбыл бетин да сылай, халкъ арасына чыгъыб, эмилик алашача, тѣрт джанына илгизлик, хыны къарады. Ол айтырын джарашдырыб айталмады. Аузуна не туюсе, аны сандырай, къырама-джырама деб, иги кесекни тик, чѣрчек гырылдады.

— Бу элни халкы уллу бузулганды. Билебиз, аны алай этгенле большевикледиле. Акъ аскерге, Деникинге деб джюз адам джаздыкъ, чакъырыб хар кимге ангылатдыкъ, болджал салдыкъ. Бююнлюкде туруб тебрерге къуру он адам хазырды. Голаланы Мухтарны, Къарабашланы Алибекни, Орусланы Ахлауну биз аскерге деб джаздыкъ. Энди ала къайдадыла, билемисиз? Аскерге барабыз деб, бизден бирер ат да алыб, чегетге джанлагъандыла. Атла уа, атла? Аскерге деб биз джюз ат джаздыкъ. Дыгалас этиб, кюрешиб, къуру отуз ат джыйдыкъ, энди ала къайдадыла? Ким эсе да, кече чабды да сюрдю да кетди. Излеб кюрешдик, табмадыкъ. Ма бу аман ишлени этиб айланган адамла бери башха элден келмегендиле. Ала бусагъатда, сизни ичигизде олтуруб, бизни хыликке эте турадыла! Билемисиз? Биз аланы букъуларын къагъаргъа керекбиз.

Элигизде партизанланы бизге беригиз, къурутугъуз, деб биз ненча кере айтдыкъ? Былай къара тынгылауну басыб къачаннга дери турлукъсуз? Штабдан атаман бѐлюмден къаты буйрукъ келгенди: коммунистлени, партизанланы тюблери бла къурутугъуз, дейдиле. Элигизге энтда контрибуция салыннганды. Эсигизде болсун, сиз да биз айтханны этмесегиз, элигизге къан саллыкъбыз, от салыб, тюб этерикбиз. Къубран, Ивановка, Кольцовка деген эллени ачы хапарларын эшитген болурсуз? Не? Деникинни, Шкуруну буйругъу бла биз ол эллени от салыб тюб этгенбиз. Барыгъыз да бир къарачыгъыз! Оджакъ да табмазсыз! Сиз да тамам ма алай болургъа башлагъансыз! Сизни элигизде, партизанла бла татах болуб, бизден тюб бериб, алагъа болушуб, ашарыкъ-ичерик элтиб айланган адамла бардыла. Аланы бир-экисин табыб къакъгъанбыз.

Мартынов, бѐрюча, тѐрт джанына хыны къарай, гѐбел санларын тер басыб, дюргенине, ташны-ташха ургъанча, кѐб сѐлешди. «Энди уа кючлю къоркъутдум!

Бойнумады, сёзюмю джерге тюшюрселе». — деб ичинден махтана олтурду. Тутар улу аны сёзюн, не усталыгыын да салыб, халкъгъа кёчюрдю.

Бир узун къатангы киши, сёз да алмагъанлай, кенгден кычырды:

— Бир сорлугъум.. Бу абычар «биз Россиягъа, халкъгъа насыб излеб кюрешебиз, къазауат да аны ючюп этебиз»,—деди.. Деникинчилени муратлары керти алай эсе, сора бизге мюлк джержлени сыйырыб нек бермейдиле?

— Гырылдама! Не джер хапарды ол? Дуния къан тёге, сен да былайда джер ючюп даулаша. Қъазауат бошалса, анга да бир оноу болур,—деб Зукку Хангерий кыджырады...

— Ой, айыб этмегиз,—деди дагъыда бир тонлу адам. — Мени да бир сорлугъум. Эресей ёртен тюшген нарат кюнбетге ушагъанды, дуния кюйюб, учхул болуб, чачылыб-кырылыб барады, бизни элибиз да дынгырдаб бошагъанды. Энди муну арты къачан боллукъду?

Сапарланы Бабаш, секириб туруб, сернекча къабынды: — Сен керти да къазауатны тохтарын алай бек излей эсенг, эндиге дери Деникинни аскерине нек бармагъанса? Артынгы былайгъа кысыб нек тураса? Не? Биз къан тёге, сен да, джылы тоннга кириб, лахор эте! Ма сени кибиклени зараны бла бошалмайды къазауат... Терслик сендеди...

Тутар улу да, Дугу улу да, Хангерий да туруб, кызыб чёрчек-черчек селешдиле... Тутар улу акъ аскерге бичен, ат, адам бермеген юйлени санады...

— Биз эндиге дери джумушакълыкъ этдик. Ачыкъ айтайым, энди биз аланы тиекчиклерин башха болмай былай умур-чумур этерикбиз. Ангыладыгъыз болур? Не?

Старшина Келемет-хан да, харам кёзлерин джан-дырыб, абычарладан кёл алыргъа кюрешди:

— Генерал Филимонов къарачай элледен старшина-наланы Акъ-Къалагъа джыйгъан кюн алайда мен да болдум. Ол къарачай байланы, бийлени иги махтаб сёлешди. Бир къауум эллени, бизни элибизни да уллу сокъду. Алайда атаман бёлюмню тамадасыны помощ-ниги Ачыланы Халис да халкъгъа аман залим урушду.

Ташны ташха ургъанча этиб, старшина дагъыда талай затны сандырады. Аскерге адам, бичен, эт, джау бермеген адамланы санады.

— Ачыкъ айтайым, ишле тюзелмеселе, элибизге къан джауаргъа башлагъанды. Талай адам ачыр. Энтда элге тазир да салынныкъды, билемисиз... от!

Старшина, бир къолу бла чончайма мыйыкъларың, гымыш джукъа сакъалын сылай, бир къолу бла да кюмюш къамасын тюзете, энди сёз айтырыкъ ким барды? — деб, тёрт джанына сышаб къарады.

Кертме терекни тубюнде къанга къалаугъа миниб, эски чырпа бёркюн да къолуна алыб, джамау чепкенли бир узун, джукъа санлы къарт сёзюн таукел башлады:

— Джамагъат! Бу джюйюсхан Мартынов деген абычар айтхан сёзню мен алай ангыладым: чегетде айланганланы, партизанланы тутугъуз да беригиз. Алайсыз, адамыгъызны да къырдыкъ, элигизге а от салдыкъ. Мен кесим коммунист болмасам да, ачыкъ айтыргъа, мен да эркинлик, тенглик джашау излейме. Мени чегетде, партизанда айланган адамым джожкъду. Сора мен ары барыб, нек партизан излейме? Биреуню баласын чегетге кириб излеб айланыргъа мени не ишим барды? Керек эсе, чегетде адамы болгъан барсын, неда аскери бла абычар кеси барсын! «Тюлкю ач болса, тауукъну терслей эди» дегенча болады!

— О, чынкъылбаш! Нелени гырылдайса? — деб старшина кыджырады, аны аузуна чабыб, сѣлеширге кьоймады.

Бир къарт, халкъны арасында сюелиб, гулочуна таяна, кычырды:

— Айыб этмегиз, бир сорлугъум барды. Анамдан туугъанлы мени бир адамгъа хыянатым джетмегенди. Ол огъай, кишиге таланнгын деб да айтхан болмам. Урлагъаным, тырнагъаным да болмагъанды. «Джарлылыгъын джашыргъан байынмаз», — джарлылыкъ басыб, кѣлтюрѳм болдукъ. Энди манга тазир нек салгъандыла? Мен тазир нек тѣлейме? Мен муну ангыламайма. Тюк чакълы бир гюнахы болмагъан адамгъа тазир салыргъа кимни да не иши барды?

Халкъ дауур-суююр этди, кими тюз айтады, деди, кими да бош гырылдайды, деди.

Старшина, кишиге да сѣз джетдирмей, кеси алынган тууарча кычырыб тебрѳди:

— Тазир нек салыннганды, деб сен нелени гырылдайса? Акъ аскерге адам бермесенг, ат бермесенг, элинги джартысы партизаннга чыкъса, сора тазир салмай не этерикди? Не? Тазир салгъан бла къалгъаннга табу этиб кьой! Сени Соловкагъа джиберирге керекди, билемисе, Соловкагъа.

Къанга къалауда олтургъан адамланы бири, бойнун, бетин да тюк кючлеген бир къатангы къарт, секириб туруб кычырды:

— Ой, айыб этме! Бир сорлугъум барды! Школ былай джабылгъанлай къачаннга дери турлукъду? 1918 джыл, большевикле келгенлеринде, школ ачылгъан эди, акъла келгенлей, джабдыла, парталаны, шиндиклени отун орнуна кюйдюредиле, болгъанны халек этѳдиле. Школ бачхадан да кѣб терек кесдиле, школда джашагъан солдатланы юйлеге кѣчюрюрге нек болмайды?

Хангерий, секириб туруб, ташны-ташха ургъанча этди:

— Не школ хапар айтаса сен? Мени не анам, не атам элиб дей билмей эдиле, мен да билмейме. Алай болса да насыб бла да, ырысхы бла да биз кишиге да сукъланмагъанбыз, сукъланган бизге сукъланганды, хо, большевикле школ ачдыла, не игилик кёрдююз? Къыз сабийлени школгъа джиберигиз деб къысдыла. Къызларыбыз намысларын, сыйларын да атыб, динлеринден да чыгъыб, бедишлик болургъа башлагъан эдиле... Неуа бусагъатда школ къалай ачарыкъса? Къан къазауатны бара тургъанын кёре шойса да?

— Да, баш чуруму къазауат эсе, сора медирседе мектеб нек джабылмагъанды да? — деб биягъы къарт тири сорду.

Халкъны эм артында хуна башына къонуб тургъан бир шылаб акъсакъал къартчыкъ, Адемей, кишиден эркинлик да алмагъанлай къычырды:

— Айыб этмегиз, къыйналгъан джюрекни тыялмай-ма. Бу налог, тазир деген бла биз тамам таякъдан атлагъысыз болуб тохтагъанбыз. Налог, тазир деб, манга бюгюн да эки къагъыт бергендиле. Муну арты къачан боллукъду? Бир къотур алашам бар эди да, аскерге дедиле да алдыла, бичен да къоймадыла. Джангыз ийнегим да кёлтюрем болуб джатады.

Халкъ, керти айтады, тюз айтады, деб дауур-суююр этди. Бир киши да арты сюремден:

— Бу зорлукъну арты болургъа керекди, — деб къычырды.

Къарт Адемей да, къызыб, кесин тыялмады:

— Беш башлы юйдегим, сабийле ууакъ, тюнене бири ачдан ёлдю, къалгъанлары да ачдан кёбгендиле, юй бийчем, ачдан кёбюб тургъанлай, тели ауруу тийиб джатады. Энди мен налог да, тазир да немден берлик-

ме? Не? Шо бир айтыгъыз? Бу ишге ким оноу этер? Сора, сабийлени сат, дейдиле. Алаймыды? Къаныбызны ичген бла болмай, этибизни ашаргъа излейдиле. Энди кимди ол адам эт ашаркъ? Чыкъсын бери!

— Кёбдю гырылдагъанынг, сылхыр, болду, тохта!— деб старшина да, Бабаи да талай кере кычырдыла. Старшинагъа хыны къараб, кынгырбармакъ къоллары джайыб, къартчыкъ тебди:

— Ма мен, не этерик эсегиз да! Кесигиз, союгуз мени! Мен джукъ айтханым болса, мени кырамаджырама демеген джокъду. Мыртазакъгъа дери хар ким мени къоркъутады. Мен кишиден да къоркъмайма, нек къоркъама, таб ёлюмден да къоркъмайма! Ангыладыгъызмы? Ашаргъа азыгъым джокъ, кьерге кийимим джокъ. Неге керекди манга быллай азаб джашау? Андан эсе, ёлюб къорагъан иги тюмюдю? Биз былай къара тынгылауну басыб къачаннга дери турлукъбуз?

Адемейни бу ачыкъ, керти сёзлери халкъны къозгъады. Джау бёчкеге от тюшгенча, къайнаб башлады, дуня дауур-суйюр болду, халкъ гюрюлдеди. Бир къауум адам, къарт айтханнга разы болса да, джанларына къоркъуб, къара тынгылауну басды. Джансыз старшина чачырады, кычырыб, терлеб, урушуб, халкъны тыялмай кюрешди. Къартчыкъны сёзюн абычаргъа кёчюрдюле. Мартынов старшинаны къулагъына къартчыкъны юсюнден нелени эсе да шыбырдады. Тутар улу да, Дугу улу да, Хангерий да, эки-юч бай да сёз алыб къартчыкъгъа урушдула, ачы-ачы къакъдыла, большевик агент дедиле. Ала айтхан затла, джарлы къауумну джюреклерин кыздыргъан болмаса, шошлукъ бермедиле. Байла, акъ аскерчиле, старшина кырабыз-джырабыз деб кишини да къоркъуталмадыла. Аланы айтханлары кириш къаягъа тийиб ызына чартлагъан тобха ушады.

Узун афенди, башында сархы созула, акъырын, акъыл берир халда башлады:

— Джамагъат! Хар бир муслиманны борчу, алахха бой салыб, анга тюз къуллукъ этиудю. Акъ аскерле бизге салгъан борчланы толтурмасакъ, уллу алахны ачыуландырсакъ, башыбыз къара палахха къалыр. Бу къарт Адемей бек табсыз, бек аман селешди. Мен ангылагъандан, ол акъылындан тая (башлагъан болур, анга заран джетгенди, ол дууа алыргъа керекди... анга тюркюрюрге керекди... аны джин ургъан эсе да, ким биледи? Аны халы джин ургъаннга ушайды.

Дагъыда афенди, дин бла, къуран бла къоркъутуб, талай затны сандырады.

Сход бошалгъандан сора да халкъ чачылмады. Юлешиниб, джарлыла да, байла да анда-мында джоппу болдула. Орта джарлыла бла джарлыланы бир къаууму да байлагъа кеслерин алдатыб, ала таба джанладыла. Алай болса да, урунган халкъны къаны бузулгъаны белгили эди, ала къоркъуб тыйылыр халдан озгъандыла. Иш джаз къобхан къобанчады...

Экинчи кюн эртденбла бир къызчыкъ, эл къатында тар къулакъдан чартлаб чыгъыб: «Ой анам, оу мен хариб», — деб, шашхан халда къычырыкъ-хахай этиб, чашчыгъы да тозурай, эл таба атылды. Адамла, «не болгъанды?» деб, къайгъылы болдула. Сходда селешген къарт Адемейни юй бийчесини эгечи, аны аллына чабыб, къайгъылы сорду:

— Қызчыкъ, не болду санга? Ах, мен джарлы! Былай нек этесе? Неден къоркъдунг?

Қызчыкъ джылаб, тыгъылыб, солууун алалмай, айтыргъа кюрешди:

— Алайда! Ма алайда, неме...

— Айт бери! Неге неме дейсе?

— Алайда, къулакъда, атам аякъларындан терекге асылыб турады... созулуб, башы энишге айланыб...

Адемейни юй бийчесини эгечи да алларында, аны ызындан талай къатын чабдыла.

Барсала, аллайгъа барсынла... Адемейни ёлюгю терекде созулуб тура, къан чабыб, бети да кёбюб, къараууз болуб.

Халкъ басынды. Ёлюкню юйге элтдиле. «Джарлыланы ёкюлю, — деди бир къартчыкъ ахсыныб, — онгсузлагъа джакълыкъ этеме деди да, кёмюлдю да кетди; Мынга зорлукъ, артыкълукъ джетди, акълагъа дерт къайтармасакъ, бизде не адамлыкъ барды?»

«Керти айтады, дерт, дерт!» — деб талай къарт да шыбырдадыла. Адемейни эски топракъбаш юйю джылаудан толду. Аны юй бийчесини эшиги джабылыб тургъанындан хапары да болмады. Тели ауруу джукъа санларын кыздырыб, онгсуз болуб, ёле тургъан къатын шыбырдаб сандыракъ этди:

— Нек къойгъансыз ол акъ абычарны юйге? Ары кыстагъыз! Ол мыртазакъны да, аны да ары кыстагъыз. Тазир, налог тёлемегенбиз, ала бизни кишини туртаргъа келгендиле... Андан бошаргъа тебрегендиле. Эшитемисиз, джамагъат! О джамагъат!

Акъланы абычарлары, Назлы-Къол элни байлары, правленнге кысха-кысха джыйылыб, иш къалай этилсе таб болур деб, оноулашадыла, кенгешедиле.

Бюгюн аланы къайгъылары уллуду... Старшина Сапарланы Келемет-хан да, подполковник Мартынов да, есаул Тутар улу да правленде олтуруб, акъ аскерге быллай бир тууар, къой, бичен деб тергеб, хар юй башына юлешиб, мыртазакъланы элде ёрге-энишге чабырадыла. Айхай, къайгъылары къуру была болсала уа! Аланы бек уллу къайгъылары — Деникиннге тауладан отряд къурау.

Адамла, орамлада анда-мында джоппу-джоппу болуб, бу ишлени юсюнден къайгъылы сёлешдиле. Байла

да джашларыны орнуна бир джарлы табсакъ деб дыгала-
лас этедиле.

Мартыновну буйругъу бла ингирала адамланы бирем-бирем правлениягъа чакъыра башладыла. Алгъы бурун Джантотайланы Наурузну чакъырдыла. Ол былай кирир-кирмез, есаул Бабаш, анга хыны къараб, къаты соруу этиб башлады.

— Салынган болджал эртде огъуна озду, атынгы аскерге нек бермейсе?

— Джангыз бир къотур алашам барды, аны да аскерге берсем, къалай джашарма? Андан башха улоуум джокъду, — деб Науруз, эски чырпа бёркюн къолуна алыб, уллу къара кёзлерин абычаргъа тюйреди.

— Э-э! Къара мынга! Бу да большевик болуб айлана кёреме. Санга джангыз бир кюрес бичен салынган эди, аны уа нек келтирмединг?

— Да, боран болду да!

— Алдайды, боран-зат да болмагъанды, кеси келтирирге суймей... — деб старшина сёз къошду.

— Боран сени башында болур! Не? Большевиклени сакълаб тургъанынгы билебиз... Джыйырма бла беш кере... — деб Бабаш буйрукъ берди. Солдатла да, мыртазакъ да правленни арбазында Наурузну бурусха сойландырыб, арыкъ джалан сыртын къамчилеб башладыла. Сырты къан ырхымдан толгъанында да, ол «ых» демеди, ынгычхамады.

Бир солдат да артындан тюрте, къоллары сыртына байланыб, сол аягъындан да асхай, Апполаны Салих правленнге кирди. Уллу, огъурлу ала кёзлерин кенг ачыб, олтуруб тургъан адамлагъа джити-джити къарады.

— Кимди бу? Неке келтиргенсиз? — деб подполковник Мартынов Бабашха къарады.

— Биз этген оноугъа кёре, — деди ол, — бу адам

бир ат бла эки кюрес бичен келтирирге борчлу эди. Болджалы эртде озгъанды, джукъ да бермегенди.

— Тохта! Сени ючюн къан тегъюб айланган аскерге энди сен биченними кызгъанаса? Не?

— Да, ала къан мени ючюн теге болмазла да!

— Э-э! Къара муну бу озгъун селешгенине! Бу тамам барыб тохтагъан коммунист кереме!

— Аппо улу Ортабайланы Асланбекни ана къарнашыды. Асланбекни билесе, 1918 джылда элде Советни тамадасы болуб тургъанды. Ма быллай аманланы зараны бла сиз мени бойнума салгъан борчланы мен толтуралмайма, — деб старшина Келемет-хан, чончайма мыйыкъларын бура, подполковникге тарыкъды.

— Да къабындан чыгъыб айланганланы бири кереме бу, ары джер юйге сюр, — деб Мартынов солдатха буйрукъ берди.

Кеслери энчи къалгъанларында, подполковник: «Аппо улуну бючеге огъуна къабугъун алырбыз, — деди.

— Огъай, — деди Тутар улу, — муну элни туурасында эки аягъындан ёрге такъмасакъ, боллукъ тюлдю. Штабны аллында айыблы болабыз, халкъ биз айтханны къулакъгъа алмай тохтагъанды. Ат бермейдиле, аскерге деб талай адам джаздыкъ. Джарлыланы къой, бир къауум бай да джашларын бизден букъдуруб айланады. Биз да, былай къара тынгылауну басыб, къачанга дери турлукъбуз, не?

Подполковник Мартынов, есаул Тутар улу, старшина Келемет-хан кече арасына дери салынган борчланы толтурмагъан адамланы бирем-бирем чакъырыб, къан къазауат этдиле. Беш адамны да тюрге джыйдыла. Ол кече огъуна, талай солдат да, бандит да биргесине, Тутар улу, атына къонуб, ол тутхан беш адамларын элни ичи бла ёзенни энишге сюрдю. Тардан чыгъыб, суу бойнунда джеркледе барын да къакъдыла.

«Энди таулула биз айтханны былай чабыб этмеселе, бойнумады», — деб, есаул атын кьамчилеб ызына джортду. Солдатла, бандитле да аны ызындан атларын бошладыла. Правлениеге кириб, Бабаш: «Къабукъларын алдым», — деб, бир залим ишни этгенча, кьууана, хапарын кьысха айтыб, ызына орамгъа чыкъды.

БУГЪОЙЛАДА

Толу бир ыйыкьны сыртланы, ёзенлени кьалын тубан басыб, не аз да кюнню кёзю кёрюнмей турду. Былай болса, малчы да, мал да джунчуйдула, апчыйдыла.

Бюгюн эртденликден огъуна тубанла кёлтюрюле, седирей башладыла. Кюнню кёзю джетиб, тау башланы, кюртлени наныкь бетли этди. Быллай кюнледе адам да кёзлери байланыб туруб ачылгъанча болады.

Кюн ёзениге тюшерге, дуниягъа джылыу айланды. Алай болса да, кюртледен ургъан сууукь аяз кьочхар тонну суйюб киерча этеди. Дунияны кючлеб: «Бизге ким да не этер», — деб махтаныб тургъан тубанла, кюн кьызаргъа, отха тюшген кьарча эриб, думп болдула. Джангыз бир тубанчыкь, кюн таякъладан сырты да кюмюшча джылтырай, кьая тюбюне кьысылыб джатады.

Чат башлары — кьара чауулла, кьымыжа кьаяла, зыгъырлада да джумарыкь тауукъла кьадалыб джырлайдыла. Кийик мыллык табхан эсе да, огъесе маркьа кьозуланы марай эсе да, кьая башында бир чыгыр кьуш да, башы агъара, кьанат кьакьмай, тегерекге джюзеди.

Чегет башында семиз бёденеле, ауур уча, бир-бирлерин сюре айланадыла. Чат аякълары терен ёзен, кьалын чегет, наз, нарат, нызы, такъызюк, джохар, чы-

нар, къайын... Къулакълада дугъум, муртху, наныкъ эркин. Узун-талада, Лаба-талада чѣртлеуюк кѣбдю.

Ёзенде шоркъа да, «Кимди ол кесине базъан? Келсинчи бери, бир томалтайым» дегенча, бѣгеклениб, къадау ташлагъа ёшюн уруш эте, сырты да кюмюшча джылтырай, къарт бугъача, гюрюлдей барады.

Быллай кюнледе адамгъа да, малгъа да бир кесек рахатлыкъ келеди. Кѣм-кѣк, гоккалы джалан чатда къойла, тогъай джайылыб, татымлы отлаугъа джабышхандыла. Сюрюуюн аллында, ууакъ дорбунчукълада къошбаш текеле, эчкиле, бир-бирлерин тюрте, джутланыб джалау джалайдыла.

Берекетланы Дебош, къалын джумушакъ хансха чѣгюб, джохар къашыкъ этеди. Унух да аны къатында эски чепкенин, ышымларын, чабырларын кюннге джайгъанды.

Унух тѣртсандыкъ джашды. Анга сакъал-мыйыкъ ургъанлы эки-юч джыл болады. Ол кеси кючюне да базады. Ауругъан къой болса, къыйналмагъанлай къолтугъуна алыб кетеди. Джаш атасына союб къаблагъанча ушайды: тѣгерекбет, кенгмангылай, дугъумкѣз. Акъыллы мыдах кѣзлери аны сабийлигинден ачы хапар айтадыла. Джаш, къаура сыбызгъысын алыб, «Орусбийланы» джырларын тартады. Дебош да, къонгурау ауазын аз бошлай, эжиу этеди. Ол, элде айтылгъан джырчы, джашын да джыргъа да, сыбызгъыгъа да юретгенди.

«Джырла» деселе, Унух, кѣзю-башы джарыб, анга бир уллу саугъа этгенча болады, джырласа да, дунясын унутуб, эки кѣзюн да къысыб, таралтыб, къонгурау тамагъын бошлаб джырлайды.

Джашны джаны-тини да тауду. Таугъа келсе, джарыб, анасындан джангы туугъанча болады. Не айтса да, джаш атасына ийнанады, ышанады. Атасы уа тауланы юсюнден уллу суймеклик бла сейир хапарла ай-

тады. Тау джерни тутуругъуду, тау джерни чюйюдю, деученди ол.

— Балам,— деди Дебош, — бир-бирде сени дюрген ишчиклеринг барды. Дюргенлик батырлыкъгъа тергел-мез. Къачан болса да сен бир хатагъа къалыргъа теб-регенсе.

— Атам, ангыламадым!

— Джюген салмагъанлай, эмилик атха нек минесе? Тик къуртде учуб ойнайса, сабий тюлсе, энди уллу киши болгъанса. Къурт аягъы халек кёл, кёмюлюб кетерге боллукъса.

— О, атам, бош къоркъаса!

— Огъай, джашым. Мен санга къоркъакъ, къызбай бол демейме.. Къачан да батыр бол, таукел бол. «Таукелни джолу июр джанар». Ийнам, иннет! Батырлыкъ аладан тууады. Мени санга тилегим — адам бол. Адам болгъан алай тынч тюлдю. Алим болгъандан адам болгъан къыйынды.

— Атам, — деди джаш, — эмилик ат, чочуй келиб, арыб, къалтыраб, эм артында джылкъыгъа къайтмай къалмаз. Тюзю, бир джолда къара байталчыкъ къаядан чартлаб кетерге аз-буз къалды. Ат чочуб къайры барлыкъды? Атдан джыгъылмасанг, бир зат да болмаз.

Джашыны джюн шалбарындан тобугъу ачылгъанын эслеб, Дебош:

— Зыккыл болгъанбыз, бир мадар керек эди, — деб ахсынды.

— Атам, — деди Унух, — сен Элбуздукъда къул болуб айланганлы толу он джыл, мен айланганлы да талай джыл. Ол бизни хакъыбызны къачан телерикди?

— Къайдам, «тёзген теш ашар», деб турама. Усу ачылса, береме дер, усу тутса да, огъай дер. «Байны кёлю ачылгъынчы, джарлыны джаны чыгъар», деб

халкъ билмей айтмайды. Бир кере он кьой деди, да-
гьыда бир ийнек деди. Эм артында — сокьур чибин,
джукъ да джокъ. «Байдан мал алгъандан эсе, шайтан-
дан ийман алырса» — деб аккаларыбыз билиб айтхан
кёре эдим.

— Бу ишни старшиналагъа тарыкъсакъ, къалай бо-
лур?

— Анга, суйсенг, тарыкъ, суйсенг, кьой, закон,
власть—аланы къолунда. Малынгы бёрю ашаса, барыб
бёрюгеми тарыгъырыкъса? Старшина да бёрю, Элбуз-
дукъ да бёрю.

Балам! Сен алкъын джашса, кёрмегенсе, билмейсе.
Бизни элде Гербек улу Османни кесинг таныйса. Ол
Абайлада сау юч джылны джалда тууарчы болуб ай-
ланды. Болджалы джетгенден сора, бир джукъ да алал-
май, былай сыб-сыйдам, къуру кеси чыгъыб къалды.
Сора Осман тарыгъыб сютге, тёреге барды. «Къаядан
кетген тана, ауруб ёлген ийнек, аман ханс ашаб ёлген
бузоу» деб тергей келиб, эм артында тёре анга: «Энди
сени Абай улугъа бир тана багъасы бериринг къалды»,
— деб кьойду. Энди ауруудан ёлген неда аман ханс
ашаб ёлген мал ючюн мени не гюнахым барды? — деб
Осман даулашыб кюрешди. Алай а, бир зат да этал-
мады. Быллай ишге адамны джюреги джарылмай да не
этсин? Джарлыгъа, онгсузгъа кюн джокъду. «Джарлы-
ны, тюсге минсе да, ит къабар», деб халкъ билмей
айтмайды. Тёре, ким улху берсе, аны джанлыды.

Бизге дагъыда бир табсыз болгъан зат. Биз аллы-
да къарын джалчыгъа деб джарашдыкъ. Элбуздукъ,
ашарыкъ-ичерик менден, деди. Киеринг да менден, де-
ди, — алдады. Топракъбаш юйюбюз да чириб боша-
гъанды, джауум да тыймайды. Ёгюз, арба берирме,
агъач да берирме, юй ишлерсиз, деди. Энди уа джукъ
да джокъ. Тюзю, къачдан къачха бир кесек къатыкъ
береди: тузлу бышлакъ, тузлукъ...

— Элбуздукъ, — деди Унух — тамам барыб тохтагъан бир аман адам болуб чыкъгъанды. «Аман этегингден тутса, этегинги кес да къач», — дейдиле. Узайтмай мындан баш алыргъа керекбиз.

— Эй, балам! Бизге джашау бермеген къуру ол тюлдю. Кѳресе, аны юйдегиси андан да пелах. Адамны байлыгъы ырысхыдан тюлдю, аны урлугъунданды, юзюгюнден. Аны джашлары билген — урлагъан, тырнагъан, алдагъан, хаулелик, киши хакъдан тоймагъанла. Бир машок тузгъа саулай халкъны сатарыкъдыла.

— Атам, — деди Унух, — Элбуздукъ да къаныбызны иче, итлерине аш берсе, бизге бермей, бу джаханим джашауну арты къачан боллукъду?

— 1918 джыл Совет власть келгенлей, мен бу байдан баш алыргъа изледим, хакъымы бер, дедим. Биз анга он джылгъа деб джарашхан эдик. Болджал джетмегенди, деди, ары-бери этди. Сора, акъла айланыб келгенлеринде, биягъы биз къабханнга тюшдюк да къалдыкъ. Бюгюнлюкде биз туруб кетерге болалмайбыз. Элбуздукъ болушду, аны кючю бла сени башынгы аскерден алдыкъ. Ол болмаса, сени Деникинчиле алыб кетерге башлагъан эдиле...

Балам, насыб не болгъанын мени атам да кѳрмеди, мен да кѳрмедим. Аллах мени къыйынлыкъны сынатыргъа джаратхан болур эди! Адам зорлукъдан, къыйынлыкъдан не урушуб, неда ариу айтыб баш алалмаз. Адам къыйынлыкъдан, азабдан къачыб да къутулалмаз. Сѳз ючюн, сен ачлыкъдан, джаланнгачлыкъдан къачыб къалай къутулурса? Къачама дегенликге, къыйынлыкъ, сюрюб джетиб, дагъыда сени бойнунгдан бууб тохтарыкъды.

— Сора, — деди Унух, — биз зорлукъдан, къыйынлыкъдан баш алаллыкъ тюлбюз! Не?

— Бусагъатда партизан отрядны командири болуб

айланган Асланбек акъыллы, илмулу адамды, мен андан бек кѣб акъыл сѣз эшитгенме. Балам, джашауда мен кесим сынагъан: кыйыплыкъ, зорлукъ джетиб юсюнгу басханы болса, сен хомухлукъ этме, абызырама, кесинги анга теблетме... Алай дегеним... белинги къатдыр, аны бла сермеш, кеси башынга демейме, халкъ бла бирге, болмай эсе, къолунга сауут-саба ал, къан къазауат ач...

Унухну дуниядан хапары алай уллу тюлдю, элде къуру юч классны бошагъанды. Алай болса да эсли джаш атасы айтхан затланы терен ангыларгъа кюрешеди. Аны башына тюрлю-тюрлю сагъышла кириб, джаш джюрегин къайнатадыла. Ол кеси кесине соргъан соруулагъа джууаб табаргъа кюрешиб, дыгалас этеди.

Тынгылай, сагъыш эте келиб, Дебош, баласына мыдах къараб, къайнагъан джюрекни тѣкдю:

— Аллах кѣреди, унугъуб, эзилиб джашадыкъ, ич кийим, джууургъан, джастыкъ не болгъанын да унутханбыз. Алай болса да, балам, къоркъма! Аллах айтса, тюзлюк алай къуруб къалмаз. Большевикле эркин джашау ючюн, джарлыла ючюн кюрешедиле. Мен аны 1918-чи джылда кесим кѣрдюм, сынадым... кесим да Советде ишледим. Ол заманда байланы мюлк джерлерин сыйырыб, Ленинни оноуна кѣре, джарлылагъа юлеширге деген эдиле... Балам! Джалчылыкъда айлана, рахын болдум, саулугъум кетди, мен кѣб джашарыкъ болмам. Санга осиятым: Совет власть ючюн къан да, джан да аяма. Мадарынга кѣре, мен юретгенча, партизанлагъа, Асланбекге мындан ары да болуша тур.

— Къоркъма, атам! Джаным сау болуб, сени бу сѣзюнгу джерге тюшюрмем... Асланбекни да мыдах этмем. Ол манга акъыл юретир ючюн да къоймайды. Атланы элтгеникде, ол бизге бир алгъыш этди!

Кюнорта джанларгъа, чат башындан къочхар булутла къарадыла. Таула, сыртла, салкъын айланыб, алакъолан болдула. «Джангур къоркъууун джел этер» дегенча, сууукъ джел да джетди. Кёб да турмай къара булутла, булгъана-чулгъана, бир-бирин теблей джетдиле.

— Ой, Унух! Кюн бузула башлагъанды. Къойланы бери, чегетге, ёзен таба бур, — деб Дебош джашына таууш этди. Эркечле алчылыкъ эте, улакъла макъыра, къойла, къозула мангырай, — минг бла джарымдан аслам къой энишге айланды.

Дебош джауумлада бу ачыкъ чатда къалыргъа сюймейди. Былайларын, чегет башланы, шыбыла уругъа ёчдю. Кетген айда былайда Элбуздукъну бугъасын шыбыла урду. Кёб болмай да тюз Дебошну къатында энчи битген бир нарат терекни тёппесинден уруб, эки джарды. Чоюн бетли булутланы джарытыб элия ачы-ачы чартлады, кёк кюкюреб, дунияны гюрюлдетди. Дебош эски джамчысын къаблады, Унух да джамаулу чепкенини юсюне башлыгъын атды.

Элден келе, Гобенекланы Элбуздукъ, алашасын да тюнтюлетиб, аланы юслерине чыкъды. Атындан тюшюб, Дебошну, «эй» деб, къол булгъаб кесине чакъырды. Унух да кенгден сейирге къарады. Салам да бермегенлей, бай джалчысын соруулаб башлады:

— Эндиге дери къая артына нек кёчмегенсе? Мен айтханча нек этмегенсе? Мында ханскъата башлагъанды, анда, къорт аякълада джумору эркинди. «Къарын джалчы болмайма, сокъуранама» — дей эсенг, джолунг мамукъдан, хайда кет! Элде сеничала кёбдюле. Мен джалчы табмай къыйналлыкъ тюлме. Манга джалгъа келирге табса, къайсыны да башына сыйды. Унух Ахиягъа айтханны мен да эшитгенме, большевикленими сакълайсыз? Элде да бир къауум, «большевикле келедиле» деб, къууаныб айланады, бош сакълайсыз, боппа-

бош! Деникиннге, Шкурогъа ёшюн салыр кюч джокъду. Биз да кенгден алай сейирге къараб турмайбыз, акъ аскерге не да къызгъанмайбыз. Ма ол тау бери аугъунчу. большевикле бери келмезле.

Элбузукъ, къызыб, иги кесек гырылдады. Чыдаялмай, Унух кенгден сёз къошду:

— Къая, суйсе, ауар, суйсе, къалыр. Мен а тюзлюк ёлгенди деб кишиден да эшитмегенме. Ол, сизге да сормай, дыбыртлаб былай келиб къалыргъа да болур!

— Къара мынга! Таб барыб тохтагъан большевик былайда турады десенг а! Кет! Сен аман чийбыдыр! Сен нени билесе? Сени кибик чынкъылбашла аллай ишледен не ангылайдыла? Дебош! Сени юй бийченг да, хакъ бермейди деб, менден тарыгъыб, старшинагъа баргъанды. Сиз менден не хакъ излейсиз? Манга, хайырыгъыздан эсе, зараныгъыз кёб болгъанды. Сиз менде айланганлы, къаллай бир малым къорады? Бир тергечигиз! Къозула уа, къозула!

— Да, — деди Дебош, — сплегейден не да чычхакъдан ёлген къозула ючюн бизни не гюнахыбыз болур?

— Нек болмайды? Къарамасанг, салемелик тиер! Тынч Дебош уяла, буюгъа, тюклю бетин сылай, байгъа сёз ангылатыргъа кюрешди:

— Кёчелмедик, джаумла болдула... неме... джунчудукъ, абчыдыкъ.

— Джангур аллахны ишиди, аны аллах санга да, манга да сормаз, хайда, бусагъат малланы къая артына сюрююз!

— Кеч болады, ашарыбыз-ичерибиз да джокъ, бир балаган болмаса да, къалай болур?

— Энди мен анда бир акъ къанджалбаш юй ишлегинчи, сен ары кёчмейсе, не? Сен балаганнга кириб джукъласанг, къойлагъа ким къарарыкъды? Ахиядан

унчукъ джиберирме, эчкилени саусагъыз, ол озуб бол-
лукъду.

Элбуздукъ бир да сѣз ангыларгъа унамады: «Кети-
гиз», — деб буйрукъ бериб, мурулдай-мурулдай, ала-
шасын къамчилеб, къошуна кетди.

Уллу тамчыла ташлагъа тийиб чыпал-чупул этдиле,
джауум къаты болду. «Кѣз байланнгынчы, куртден
ѣталмай къалабыз», — деб къоркъуб, малны ашыгъыш
сюрдюле. Ашхам бола сюрюуню аллы уллу куртге кир-
ди. Къойла, эчкилени ызларындан бѣлек-бѣлек болуб,
тизилишиб тебретиле. Джауум да бир кесек шош бол-
ду.

«Хыр-рейт!» — деб Дебош да, джашы да таууш эте,
ууакъ-ууакъ сызгъыра, сюрюуню ызындан, къаргъа ба-
тыла, тая, акъырын барадыла. Аналарындан аджашхан
улакъла таралыб макъырадыла, къозула да созуб
мангырайдыла.

Кѣб турмай сюрюуню аллы, куртден атлаб, тик бет-
де къалын, ууакъ чегетге кирди. Былтыр былайда ат
джолчукъ бар эди, энди не аз да джол ышан къалма-
гъанды. Ууакъ къайын терекчиклени, залыкъылдыланы
къыш къар басыб, джерге джатдыргъанды да, къойла
баралмай къыйналадыла. Алай болса да хар джыл
сайын былайгъа келиучю къарт эркечле, джол болмаса
да, алчылыкъ этиб барадыла.

Юсю-башы да къара кылды, чабырларындан бар-
макълары къарай, Унухну джукъна санларына сууукъ
синге башлады.

— Джашым, менден не аз да айырылма, бу куртню
къылыгъын мен эртде сынагъанма, бек аман бугъойла-
ры барды, теренликлери да алтмыш-джетмиш аршын
болады. Былай тюз мен басхан бузну басыб кел, — деб
Дебош къайтарыб-къайтарыб юретеди.

Башларын джукъа мияла буз неда джангы къар джабхан бугъойланы таягъы бла уруб, чучхуб, джалаб иги кесекни барды. Унух да аны ызындан, тая да джыгъыла, томала, къоба. Кюртню арасында бир тик джерде, ичлери да суудан толу, тюблеринде суу да гыр-гъур эте, гюрюлдей, талай бугъойгъа тюртюлдюле.

— Сен былай сабыр бол. Орнунгдан тебме, мен бир джол излейим, — деб Дебош ёрге айланды. Бир кесек баргъанлай, басхан джери сыныб, джыгъылды, бугъойну суу боркъулдаб кюртге тёгюлдю. Дебош, чыпал-чупул эте келиб, бугъойгъа кёмюлюб кетди. Ой атам!» — деб джаш былай аллына атлагъанлай, аякълары тайыб, башы тюбюне болду да, баууру бла бузда учуб тикни аягъына тюшдю. Къарангыда не этерге билмей, тентиреб: «Ой, атам!» — деб талай кере таралыб кычырды Унух. Къаяла да :«Ой атам...» — деб джууаб бердиле.

Къойла кюртден ётуб чегетге ташайдыла, къарангыда бугъойла арасында Унух кеси джангыз сюелиб къалды. Кюртню тик джерлеринде томала, уча, къолларын да буз кесиб, тамам аманны кеминде, джаны къолунда болса, атарлай болуб, джаш кюртден ётдю.

Ол къарангыда къалын чегетде джол тюзеталмай къыйналды. Бутлары къыйылыб, баралмай, терек тюбюнде мылы ташха чёкдю. Бир таууш эшитилиб, илгениб къараса, Самыр. Хырылдаб джетиб, ийнакълаб, аны юсюне-юсюне секирди. «Джюр, джол кёргюзтейим», — дегенча, алгъа чабды, итни ызындан, абына-сюрюне, Унух джалан гетлешге чыкъды.

Сюрюу джоппу болуб, рахат тура. Джаш, бурнуна да къойланы чакъмакъ ийислери ура, къатларына барыб сюелди.

Самыр бир да тынчлыкъ табмады, къойланы тегерегине джортду. Къайгъылы мыслаб, Дебошну излей, тёрт джанына чабды. Келиб джашны бутларына кесин ышыб, къолун джалады. Сора, чёмелиб, «у-у» деб,

джылагъанча, созуб улуб башлады. Анга джууабха къаяла да улудула. «Нёгерлерими табдым кёреме», — деген болур, чегетде бёрю да созуб улуду.

Анасыны: «Мени джаууму да ити улусун», — дегени эсине тюшдю. Аны кёзюне атасыны огъурлу тюрсюню кёрюндю.

Неге да тёзе юренген Унух ёлюм къыйынлыкъгъа тёзалмады, сууукъ джукъа бетин джылы джыламугъу джууду, озгъан джылла, азаблы, къыйын джылла, аны эсине тюшдюле. Унух атасы бла талай джылны къыш да, джай да джалчылыкъда айланыб, аны намысын, аны болумун, сыйын, къылыгъын сынады. Тюйген, урушхан къой, атасыны бир чамланнганына тюбегенлей къалды. Адам адамгъа айтыб ангылатмазча, сабыр, тынч, тюз иннетли адам эди. Дебош тёзгениге таш агъач да тёзмезча эди.

Артыкъысыз да бир зат джашны джюрегине былай туюмчек болгъанлай къалды. Бир джолда къаты джангур келиб, дуняны ырхы басды, къойла къулакъдан ётгюнчю, джетиб ырхы урду, талай къой суудан джюзюб ётдю, бир къозу да тас болду. Ол кюн Элбуздукъ Дебошха этгенни адам адамгъа къой, ит итге да этмез. «Мах» деб Дебошну бетине джюгенни-джюгенни басды. Дебошну эрни-бурну къызыл ала къан болду. Ол дыб да демеди. Этме алай деб, джаш джюгенни кесине тартханлай, Элбуздукъ аны да сермеди...

Кёк ачыла башлады, джулдузла да анда-мында джылтырайдыла. Бир тубанчыкъ да джетиб огъары джанларында кириш къаяны белине чулгъанды. Ёзенде, чегетде гылын къушну «гу-гу» деген тауушу тунакы келди. Анасындан аджашхан тайчыкъча, джылкъычы къуш да «хи-хи» деб кишнеди. Не этсин Унух? Кирир джери джокъ, ашары-ичери да джокъ...

Ёксюз къалгъан джарлы джашны ким джазыкъсыныр? Анга ким дагъан болур?

«Насыб», «кѳууанч» дегенни Унух сѳзде эшитсе да, джашауда не кѳрмегенди, не сынамагъанды. Бир-бирде ол кеси кесине: «Аллах кѳууанчны, насыбны байлагъа бериб, бизни былай кѳуру нек кѳйду экен? — деб да сорады. — Элбуздукъ не намаз этмейди, не ораза тутмайды, аллахны кѳк кюкюресе эсине тюшюреди. Атам беш ууахты намазын кѳймады, оразасын бѳлмеди. Дагъыда аллах Элбуздукъгъа нек джан басады?»

Бюгечеге дери джаш атасы этген оноугъа сыйыныб джашады. Энди уа не къайгъы да аны кесини бойнуна тюшдю.

Джаш кече олтурмады, аякъ юсюнде чаба-джорта, кесин сууукъгъа хорлатмады. Эртденблагъа кюн аязды, кѳйла кѳм-кѳк джумушакъ джуморугъа джабышдыла. Унух, къара ишкилди къаба, Алибек кѳлге барды. Чокъракъ кѳл. Ичинде да акъ булутла, башлары тюблерине айланыб—таула. Кѳл арасында бир уллу кюрт, кѳлеккеси да сууда агъара, чауулдан тюшген болур, аны сыртында да бир уллу таш..

Бу кѳл бирча турмайды, кече бла кюнню арасында талай кере тюрленир. Чууакъ кюн келсенг, кѳз айырмай былай къараб турайым дерсе... Кѳм-кѳк.. сай джерлеринде ташларын санарса, сырты да кюмюшча джылтырай. Кѳл кюзюлюк этер, бет-къол, баш джуусанг, теринг сыйдам, тюгюнг чиллеча джылтыраб, джумушакъ болур. Кече келгенинг болса былайгъа, бу башка кѳл кѳреме деб сейирсннирсе. Келгенни ичиме джутуб къояма дегенча, чоюн бетли, къап-къара. Кѳлге суу не саркъмайды, не чыкъмайды... Алай а ол не уллу, неда гитче болмайды. Бир-бирде «гъыр-гъыр» деб кѳлню боркъулдагъан къылыгъы да барды... Аны алай нек этгенин киши да билмейди... Кѳл алай этсе, Апсаты джууунады деб, халкъда хапар джюрюйдю... Кѳбюсюне эртденде, ингирде да, таб чууакъ кюн да кѳлню сыртын акъ тубан басханлай турады... Кѳлню огъары джа-

лы тик кюрт, аны хамхоту кёлге тиреледи... Кюрт башы чауул, мийик къяа... Бир-бирде ташла чауулдан ычхыныб, кюртде джюзе келиб, чыпал-чупул деб кёлге томаладыла...

Кёлде, кюзюгеча, кеси тюрсюнюне къарай, Унух (бет-кьол джууду. Былда озгъан заманлада атасы бла айланганы эсине тюше, ахсына, сюрюуге къайтды. Самыр да кьойланы аллында чёмелиб сюрюучюлюк эте, джаш да, эчкини саууб, кеси да ичди, Самыргъа да берди. «Хыррейт» деб сабыр сызгъыра, сюрююню кюрт таба, кьошха айландырды. Гыртчы санларын къандырыб, кючлю кьоллары бла таягъына таяна, атасын кюртде айланыб изледи, кюрт аягъына да къаралды, табмады. Салахы тартылмай, дууасы этилмей, джаназысы кылынмай, Дебош кюрт тюбюнде тумаланыб кьалды.

Кюртден атлаб, кьойла ууакъ чегетде, кьулакъда терен хансха, балдыргъаннга сингдиле. Джаш, тёрт джанына къарай келиб, самырын кёрмеди. «Самыр! Мах-мах», — деб талай кере тамагъын бошлаб кычырды, джукъ да джокъ. Ол алай таууш этсе, чабыб келючю Самыр думп болду. «Ай насыбсыз, сора ол да ишексиз атамы ызындан бугьойгъа кёмюлдю», — деб джаш бушуу этди. «О, Самыр! Мах-мах!» — деб джаш кычырды. Бир ит улугъан, къансыгъан таууш тунакы келди. Ызына айланыб къараса, Самыр, кюртге да джетмей, чегет башында чёмелиб улуй тура.

Джаш тауланы зангырдатыб талай кере кычырды, Самырны кесине чакъырды. Ол, чёмелиб, «у-у» деб улуб, джылаб тургъан болмаса, орнундан да тебмеди.

Унух, бёркюн да кьолуна алыб абына-сюрюне, кюртден ызына ётюб барса — бир кёкбаш кьозу, бутун таш басыб, томалыб тура. Ташны бир джанына аудуруб, кьозуну кьойнуна алама дегенлей, ол, тыпырдаб ычхы-

ныб, асхай-асхай, тикде джыгыла-кьоба, «ме-ме» деб макъырыб, кьойла таба атылды. Кьойланы сокъмакълары бла бармай, тѣбентин, аман бугьойла болгъан джер бла джортуб тебреди.

«Ай, кьан джауду, бугьойгъа кѣмюледи!» — деб келди аны кѣлюне. Алай а ол джетгинчи, кьозу, абына-сюрюне келиб, томалыб бугьойгъа ташайды.

Джаш чабыб джетиб кьараса, кьозу, суу болмагъан джарылгъаннга тюшюб, чыгъаргъа дыгалас эте тура. Бугьой алай терен болмады. Унух, куртге бауурланыб, юреше кетиб, бармагъы кьозуну мюйюзюне илиннгенлей, эрлай тартыб чыгъарды. Пелах болгъанын билгенча, кьозу тыпырдамады, бузгъа джатды. Джаш, кючлю кьолу бла кьозуну кьолтугъуна алыб, таягъына таяна, куртден атлады. Самыр да, аны аллына чабыб джетиб, юсюне-юсюне секириб ийнакълады.

Унух ашхам бола сюрююню стауатха джыйды. Бир кьара эркечни да, бойну бла кѣлтюре келиб, кьош аллында четен юсюне томалтды.

Элбуздукъ, кѣбчек джамагъанын да кьоюб, джашха хыны кьараб сорду:

— Энди уа не кьан джауду?

Юй бийче да кьошдан чартлаб чыкъды.

— Эркеч, — деди джаш, — кѣбюб ауруду. Харам болуб къала эди, бычакъгъа кючден-бутдан джетди.

— Тюнене ауругъан мал джокъ эди, бош болмагъан хапарны гырылдама.

— Ётюрюкчю, тюбю-башы да чий ётюрюк, — деб юй бийче къызды. — Эркечни кесинг ёлтюргенсе, уруб айлансанг, иги да кѣбер.

— Мындан алда бир кьозу ёлдю, бюгюн да — бу. Сен бизни ырысхыбызны артын этерге ант этиб айлана болурса? Не? О чийгыбыт! Бу кьорагъан малла ючюн болджалынга беш ай кьошама! Эшитдинг болур! Беш:

ай! — деб, Элбуздукъ джашха беш кир базыкъ бармагъын тутду.

— Бюгюн джокълагъанбыз, гыбытда джаугъа да сени хатанг джетгенди, хаталыкъ болсун юйюнг-башынг да.

Къатын алынды-къутурду, къошдан аны ачы къаргъагъан тауушу келди:

— Ай, сени бир аман шыбыла урсун, сал агъачда кёрейим сени, эркечни ургъан къолларынг ма былай къабышыб, тартыныб къалсынла. Къаныбызны ичдинг, кеси къанынгы ич, юйюнге джетмей, анангы кёрмей къал!

Бай тууар джалчысын — Ахияны чакъырды, эркечни быкъыгъа тагъыб, бир-бирине болуша, соя башладыла.

— Къайдады Дебош? Бери чакъыр!— деди бай.

Унух мыдах, акъырын келиб, атасыны ачы хапарын айтды.

— Да аллах, суйсе, берир, суйсе, алыр, гюнахы къурусун,— деб бай, хыршы ташны джанына чёгюб, бычагъын билей башлады. «Ол менден хакъ, джал даулар адам ары къорады эсе, «сокъур суйген сау»...— деб ичинден къууанды. Субайлыкъгъа къайгъы сёз берселе да, Элбуздукълары джашха атасыны юсюнден толу хапар да сормадыла. Унух: «Атамдан анама бир хапар»... — дегенинде: — «Элге барлыкъма, кесим айтырма. Унух, сен къойладан бошаргъа башлагъанса, тамбладан башлаб джылкъыгъа джараш. Сен да, Ахия, къойлагъа джараш»,— деди Элбуздукъ. Унух, джукъ да айтмай, балаган таба джанлады.

— О-о! Мынга къара, — деб Ахия, эркечни къарнын джарыб, байны кёзюне тутду. Сары джау, къайнаб, кёмюклениб, быжылдай тура.

— Бу малны, — деди Ахия, — не этинде, не терисинде кълтюмю джокъду, муну киши да урмагъанды.

Мынга Унухдан заран джетмегенди, сен джангыласа,— деб, джаш байны кёзюне къарады.

— Хо, хо! Энди къозгъаб айланма, эшитмедим деме. Унухха билдирме! Малла туз керекли болуб, ачыусунуб инджиледиле, тузлу джауну эчки игит да ашайды. Тузну, малгъа огъай, кесибизге да табмайбыз.

Къозусун ырхы элтген кюн бай ачыуланды, дуняны башы-тюбюне этди,энди уа, Дебош къалай ёлдю деб, хапар да сормады.

«Джауумда, хайда, барыгъыз, — деб къоймады. Элбуздукъду мени атамы ёлтюрген», — деб джаш кыйналды. Ол кюнден сора Унухну джюреги Элбуздукълагъа буздан сууукъ, ташдан къаты болду.

Ахия да, аны анасы да джашха къайгъы сёз бердиле, хапар соруб, татлы сёлешдиле. «Ачдан ёле болурса, хариб», — деб къатын ашарыкъ келтирирге кьош таба кетди. Джашла барыб балаганинга кирдиле. «Алан, муну бир къаб», — деб Ахия тенгине бир бышлакъ бурхуну узатды. Унухну кёзюне къараб, айтыргъа излеб тургъанын тебретди:

— Алан, мени санга бир энчи, бир таша сёзюм барды.

— Нечик?

— Кишиге айтмамыса? Не? Элбуздукъгъа да!

— Хо-хо, нек айтама?

— Сора ант эт!

— Аллах бла да, къуран бла да ант этеме — айтмам.

— Ма сора,— деб мурджар башындан бир герохну алыб Унухха узатды.

— Тоба, тоба! Къайдан табханса сен муну?

— Тюнене чегетге къая тюбюне отуннга бардым, ол биз айю кёрген джерге. Алайда дорбунчукъла джокъмудула? Ма ол дорбунчукъла сауутдан-сабадан толуду.

дула: шкок да, гёрох да, уллу бычакъ да.. Эки гёрох алдым, бирин санга, бирин да кесиме.

— Алан, сен муну башха адамгъа айтханмыса?

— Эшта-эшта! Ол огъай анама да айтмагъанма.

— Айтма, ангыладынгмы? Бир инсаннга билдирме! Болсунму?

— Болсун! Бир кюн, джюклю атланы да адеж тар-тыб, бир къонакъла келген эдиле. Ма ала, Элбуздукъ да биргелеринде, ол дорбунчукълагъа барыб, алайда иги кесек тюрт-мюрт этген эдиле.

Къатын ашарыкъ келтиргенлей, джашла ич сёзле-рин бёлдюле.

Элбуздукъланы отуз сауулгъан ийнеклери барды да, аланы ичинде бу мени болсун деген къуру юч ийнек. Къалгъанларыны сют бергенлери иги эчкиден онг-лу тюдюле. Алай болса да бай: «Алабаш бир челек сют береди», — деб махтаныргъа ёчдю. «Атауул къочхарларым, чабар байталларым...» — деб махтаныб башласа, аны киши да тыялмаз.

Ийнек саууб, мал джыйыб бошаб, барысы да къош-ха джыйылдыла, Къошда уллу багъыр къазанла, чоюн-ла, агъач челекле. Беллерине дери джерге батыб, джау гыбытла, къууурма гыбытла. Къошну бир мюйюшюнде бир-бири юсюне къаланыб талай кийик тери, тыбыр ташны къатында, къайнаб джауу чыгъа, сют башы челек. Кенг мурджарда кийизле, къочхар тонла, джамчы-ла. Джастыкъ, джууургъан кёрюнмейди.

Ахияны анасы, узун тар тегенени алыб, гырджын этерге джарашды. Ахия да малчы гютдюлени гырджын агъачха тизе башлады. Айландыра келиб, бети къызар-гъанны ол кюлге-кюлге батдыра барады. Ышхылды отунла джилтинлеб, тютюнлеб джанадыла. Башы къанга ташла бла джабылгъан алаша таш къош ачы

тютюнден толгъаны сайын, хар ким кёзлерине джабышады. Къара гоппан бла бир джуууртну юсюне да сютбашы къошуб, юй бийче Элбуздукъга берди, уф-чүф деб юрюб, къагъыб, хотасы бла сюртүб, бир малчы гюттюню да узатды. Тюклю, джассы бетли бай, кёзлерии джандырыб, джабагъы бетли мыйыкъларыны да айран джугъусун тили бла джалай, «хуб-хуб» деб тауш этдире, мушулдаб ашаб башлады.

Унухха да, Ахиягъа да бир агъач аякъ айран бла бирер малчы гюттюню тутдурду. Элбуздукъ джашлагъа оноу этди, малланы ол чатха, бу чатха, отлау эркин джерге элтигиз, деб юретди.

— Джашла хариб, — деди Ахияны анасы, — сени сёзюнгю джерге тюшюрмезле, айтханынгы чабханлай этерле. Алай а аякъ кийимлери джокъду, джалан аякъ болгъандыла, эки джашны да бармакълары чабырларындан къараб айланадыла. Ол тана териден бир чабырлыкъ...

Бай, аны аузуна чабыб, хыны этди:

— Ол тана тери сени оноунгу сакълаб турмайды! Чабырлары джылтыргъан эсе, джамасынла... Сора сен алагъа бирер чурукъ, бирир къызыл галифе ал дейсе. Не? Ха-ха, — деб бай къарт ёгюз ёкюргенча кюлдю.

Къатын, андан ары сёз къозгъаргъа къоркъуб тынгыласа да, ичинден ачусунду: «Джашым да, кесим да мынга къул болуб неге айланабыз? Эски тана терини бизден къызгъанад! Къачха сау-эсен бир джыйылсакъ, къачар эдик бу джаханимден?».

Элбуздукъдан бары да къоркъадыла. Ол огъай, аны юй бийчеси да олсуз хычын этиб ашаргъа къоркъады. Бай къатынын бир джукъгъа да тергемейди. Кесинги юсюнг да, мени юсюм да аман болгъанды, бир мал сатайыкъ, дегенинде, бай анга: «Къара къул, санга къатышхан менден насыбсыз ким болур? Мийиктабан

чурукъла алсам, курсауай болуб бир кёрюрмединг?» — деб хыликке этиб кёйдү.

Эртденбла кёйланы санаб, къан саладыла деб, Унух къайгъылы сагъышха кирди. «Къорагъан кёйланы хапарын Ахиягъа бир айтырмы эдим», — деб аны кёлуне да бир келди, алай а, дагъыда, ол Гилястаннга айтса, артда таякъ манга джетер деб, айтыргъа къоркъду. Кёйланы сюрген кюнюнде, Гилястан, гёрохну къолунда тегерек айландыра: «Эй, эсингде болсун, муну атылгъан кылыкъчыгъы барды», — деб хыны къарагъаны Унухну кёзюне кёрюндю.

Къарангы кече, ханс кючлеген ат джолчукъда абына-сюрюне, Унух, джабышмакъ таягъына да таяна, джылкъы таба, Уллу Чатха, гёзетчилик этерге атланды.

Ахия да джатма башында, тешинмегенлей кийизге сойланыб, эски чепкенин юсюне къаблаб, джулдузланы санай келиб, джукъугъа сингди.

Былай тагны бурну къарар-къарамаз, Элбуздукъ: «Кеч этесе, тур бери», — деб Ахиягъа хыны этди. Барыб, стауат къатында алашасын тутуб келди. Атын джерлей, юй бийчесине таууш этди: «Мен ашыгъама. Хайда, Ахия да, сен да кёйланы бир санагъыз».

Къатын, юзгеререги кириб, джалан аякъ, инчиклерине дери батмакъгъа бата, «юшт-юшт» деб хотасы бла юркютюб, кёйланы сюре башлады. Ахия да, эшик аллына сюслиб, тёрт, сегиз, онеки... деб къадалыб кёйланы тёртюшер санады.

Къалачмюйюз атауул, мангырамаз къочхарла, чакъмакъ кёйла, къошбаш текеле, эркечле, маркъа къозула, чемичле, улакъла, иркеле, джел этдире, тоблача, чынгаб-чынгаб чыкъдыла.

— Мал башы не болду? — деб бай, алашасына къонууб, юй бийчеге соргъанлай, Ахия, мал баш джет-

мегенин эслеб, Унухха таякъ тиер деб, малны санына къошуб: «Бир минг бла джарым эмда отуз»,— деди.

— Ой, сени огъесе! — деди Элбуздукъ,—тергей билмейсе, малны саны андан азды, эки артыкъ мал айта-са. Киши мал бар эсе, мен келгинчи хапар этме, — деб сыртдан аууб кетди.

— Ах, мен джарлы, кёремисе ол айтыб баргъанны? Кесини рахын малын кесерге кёзю къыймайды да, харам этед, сора киши мал келсе, несине къайтармайды. Кёрдюнгмю ол кюн? Бир аллах, ол кюн малны иеси бизни тутуб къан салыргъа аз къалды. Аны къочхары бизни къойлагъа къошулуб, былай стауатха джетгенлей огъуна, тутуб бойнун тартыб къойду. Ол да быкъыгъа тагъыб, къочхарны терисин сыдыра тургъанлай, несн: «Салам алейкум»,—деди да, юсюбюзге келди да къалды. Джер къабайым, буруб айта эсем, ол кюн бутларым къыйылыб, джюрегим тыпырдаб, ёлюб къала эдим. Киши да, мен да анга салам къайтармадыкъ, джууукъ бол да демедик. Ол, атындан тюшюб, малын таныб къан салады деб къоркъдукъ. Ол бизни кишиге: «Ауругъанынгмы барды? Былай къубабет нек болгъанса?»—деб да бир сорду. Бизни киши анга да джууаб бермеди, бизни къатыбызда батыр болгъанлыкъгъа, мен аны билеме, къызбай адамды. Бизни алай этгенибизге ол адам кёлкъалды болуб, «чух» деб атын къамчилеб кетиб къалды. «Уруну арты къуру» деб, бу киши, билеме, къачан болса да бир къабханнга тюшерикди.

— Айыб этмегиз, — деди Ахия. — Элбуздукъ къалай аман адамды! Мюлкю арбазына сыйынмай тургъанлай, биреуню малын урлаб къалай ашайды? «Уялмагъан буюрулмагъанны ашар» деб анычагъа айтыла болур. Ант этеме, мындан ары аны урлагъаны болса, барыб несине айтырыкъма.

ТЕРССИЗЛЕЙ ТЕРСЛЕННГЕН

Бу джайлыкъла, чегетле, таула аны мюлк джериди, деб Гебенекланы Элбуздукъну къолунда къагъыты болмаса да, ол аланы кесине энчи мюлкге тергейди. «Бу джуртла манга аккаларымдан къалгъандыла, мен ёлгюнчю, былайгъа чыпчыкъ да къондурмам,» — деб ант этиб турады. Былайгъа джайлыкъгъа келген адам болса да, урушуб, къыстаб джибереди. Ол огъай, былайгъа уугъа келген адам болса, анга да тѳзмейди. Старшина Элбуздукъну джакълагъаны себебли, аны бла даулашыр адам да табылмайды.

Элбуздукъ Лаба-Талагъа тюшгенлей, «тарх-турх» деб балта тауушла эшитиб: «Кюрешедиле, эшта, ишле аман болмазла», — деб къууанды.

Байны кѳргенлей, агъашчыла, ишлерин да къоюб, аны юсюне басындыла: аны тамада джашы Джанкѳз, ана къарнашы Джанхот, юй бийчесини эки къарнашы Чокрай бла Кокай.

Элбуздукъ бу джууукъ адамларына юлюш береме десе да, ала джалчы орнунда айланадыла. Элбуздукъ, бруслагъа, дран къалаулагъа къарай, сымарлай, кюле-ышара, чайыр ийисни сююб солуй, ушакъгъа сингди. Сѳлеше келиб, джашына къаты айтды:

— Сен Шабат бла ойнама, Кюле-ышара, кука сѳлеше келиб, эм артында къармаб къояды. Эй, сен анга къара тюлкую де да къой, бир да харам затды. Бир джолда мен кесим, къагъытсыз бир брус алыб, базаргъа атландым. Биягъы чыкъды аллыбызгъа, джолгъа белги салыргъа унамады. «Сюйген адамымса, санга джанымы да огъай демем. Алай а къоркъама. Белги салсам, артда манга таякъ тиер», — деб эки аякъны тиреди. Ачхачыкъны джашыртын узатханымда, улху дейме, сѳз да айтмады, барыб мухурну басды. Сейирди бу дуня, «къуру къолгъа къуш къонмаз» деб билиб айта

кѳреме. «Кѳзюн ал да, аны орнуна ачха сал» дегенле-
ни бириди ол. Бир кесек ачхачыкъ узатырса. Болмаса,
атам санга акъ къанджалны хазыр этгенди, дерсе. Ол
юй ишлейди, къанджал табмай, инджилиб турады. Мен
анга къанджал бергинчи... хо.. атасыны джаны ючюн!

Петрогъа да къаты айт, тузну аслам табсын. Аны
хайыры уллуду. Багъасына юч къат къошуб аладыла,
сора чюй да хайырлы затды. Ол цжол келтирген чюйле-
ригизден иги хайыр тюшдю. Бу ыйых кюн шахаргъа
эки арба дран бла юч арба агъач элтирсиз.

Элбуздукъ, иги кесек ушакъ этиб, оноу бичиб,
ингирала:

— Джылкъыгъа да бир къарай барайым, — деб,
татлы саламлашыб кетди.

Барыб, акъырын атлай, джылкы ичине кириб, ке-
ли аллына атла бла сѳлешиб башлады.

Талай джылны элде чарсда чабыб ѳч алыб тургъан,
къарасауутча, тюгю джим-джим джылтырагъан, инг-
ичгебел байталны къатына барыб, кюле-ышара, сим-
сиреб иги кесекни турду. Айлана барыб къараса, уллу
ташны джанында быдырлы байтал итча чѳмелиб тура.

Бай джетиб аны керилиб кючлю къамчиледи. «Къан
джаугъанды, ырысхым кѳлумдан кѳрораргъа башла-
гъанды, — деб ахсынды.

— Бери кел, — деб ѳксюз тайчыкыгъа кийиз бѳркую
бла сют ичире тургъан Унухну кесине чакъырды.

— Бу байталны бу джолгъа дери чѳмелиб кѳрген-
мисе?

— Игитда кѳреме! Ол хар кюн сайын да чѳмелейди.
Уруб къобарсам, дагъыда бир кесекден чѳмелед да
къалады.

Элбуздукъ, джылкысына къарай келиб, къайгылы
болду.

— Тобаста! Аджир нек кѳрюнмейди? — деб, джаш-

ны кёзюне джити къарады. Ол, баш тёбенине къараб, джууаб бермеди.

— Неге тынгылайса?

— Да, излегенме, кирмеген джерим да кълмады.

— Алай деген неди, сълхар? Анга джукъ болгъандан аллах сакъласын. Аллай аджир энди табаллыкъ тюлме. Бир кълбарты бийден, юч кълт багъла бериб, кючден-бутдан алгълан эдим. Эртденбла турамы эди?

— Огълай, тюнсенден бери тасды.

— Бу ишге бир кълара! Сора эндиге дери аны манга нек айтмагъланса да, юйюнге от тюшерик?!

— Табылыр деб ышандым да...

— Мен санга да, сени атанга да кёб затны кечгенме. Сиз манга кёб заран салдыгълыз. Аджирни, ишек-сиз, сен кесинг джойгъланса. Айт тюз хапар. Этеринги да этиб, энди, сълхыр, неге тынгылайса? Мен дуппурдан бери санга къларагълан заманда сени кълатынгда бир атлы кёрдюм. Ол ким болду?

— Билмейме, ол мен таныгълан адам тюл эди.

— Адеж тартыб баргълан атында не джюгю бар эди?

— Эслеп къларадым, соргълан да этдим, алай а ол манга бир да тюб бермеди.

Бай, не усталыгълан да салыб, кълаты соруу этиб кюрешди, алай а аман бла да, иги бла да джашдан тюб табмады.

— Аджир, кеси джылкълудан айырылыб, бир джукългъла да кетерик тюлдю. Сен кимге болса да кесинг кълунг бла бериб джибергенсе ансы! Анамдан туугъланлы сенден осал, сенден аман адамгъла тюбемей кълалдым. Тамам барыб тохтагълан сълсызладан кёреме сен а! Атанг да алай эди. Эсингде болсун, аджирни табма-санг, сора джанынгдан умут юз!

Ауузу да от чагъла, Элбуздукъл, кълошуна келиб, юй бийчесине хапар айтды. Аны кълатыны, акълылы джет-

генине кёре: «Ишексиз, аджирни Унух кеси кьоратханды», — деб, джашны кьара чёбге уруб сёлешди. «Кетген кече, — деди ол, — бир ачы тюз кёрдюм, быллай кыйынлык келирин билген эдим. Сен не аз да экили болма, джаш аджирни кимге эсе да кеси сатыб джибергенди. Эсингде болсун, ол бизни кёрюб болмайды. Кьолундан келсе, этибизни чийлей да ашарыкьды. Сен билмейсе, аны атасы осият этиб кетгенди. Ма, сорчу бизни Сапиятха. Элбуздукь мени кесине кьул этиб, хакь бермей, этими, терими да ашагьанды, кьышда, джайда, сууукьлада, джауумлада рахын болгьанма, Элбуздукьгьа дерт кьайтарыгьыз, деб осият этгенди. Ийнан, Унух аны бла кьоймаз, кьачан болса да ол бизге бир уллу хата салыргьа башлагьанды.

— Анамы джаны ючюн, — деди Ахияны анасы, — сиз Унухну юсюнден гюнахлы сёлешесиз. Мен билгенден, ол аллай кир иш этмез, ол тюз иннетли джашды. Ёлюб кьалса да, ол киши хакь ашамаз.

— Кет, гырылдаб айланма, ол аджирге алгьан ачхасындан санга да берген болурму? — деб бай кьатыннга аузуна ургьанча этди. — Ол кьыш башсыз болгьан ууаныгымы да Унух урлагьанды, ишек джокьду, ол этгенди. Ол гудучуду, гудучу!

— Сен джаш бла, — деди юй бийчеси, — эслб сёлеш, кьызыб терсине урдурма. Ол сени кьолгьа ала тебресе, санга оюнла этерге да болур. Ол станиседен да сен юч ийнекни Унух бла бирге сюрюб бош келдинг. Аны да аман этген эдинг. Сени атынг гудучу болургьа башлагьанды.

— Бетсиз Унухха ким ийнанныкьды, ийнеклени сатыб алдым десем — болду.

Элбуздукь да, юй бийчеси да аджирни юсюнден кёб сёлешдиле.

Бек излегенлери: «Энди биз Унухдан кьалай тюр билейик? Аджирни джойгьан олду, кимге сатханын

билсек, барыб излерге боллукъ эди.» Не сагъыш этиб кюрешселе да, ма, былай этербиз деб, бир оноуда тох-ташалмадыла.

Ийнек саууб, бузоулары орунга джыйыб бошагъан-дан сора, юй бийчени эгечини буйругъу бла ийнекленни эмчеклерине сюртерге балхам излеб, Унух къошха барды. Элбуздукъну къатыны, кюле-ышара, джумушакъ айтды:

— Кел, хариб, Унух! Кел, бююн бир бек арыгъанса. Бу тикледе аркъасы бла отун ташыгъан да азабды. Эртденли джукъ ауузланмагъанса, бир джукъ къаб былай олтур да, бу джангы бышлакъчыкъдан да бир къабчы. — Джашны билегинден тартыб, мурджар агъачха олтуртду. — Унух, юсюнг да бусхул текеча болгъанды. Бери теш, гебенекни уллу ачылгъан джерлерин эрлай бир джамайым.

Юй бийче, зор бла гебенекни алыб, джашыртын эрлай хурджунларын къармады, ич хурджунунда бир гёрохну, бир тюменлик къагъыт ачханы, эки кюмюш сомну табыб, къууаныб эшик аллына атылды.

Къош аллында Элбуздукъ алашасын кишенлей тургъанлай, джетиб ачханы узата, шыбырдаб хапар айтды. Ол Унухну эрши къычырыб кесине чакъырды. Джаш, джукъа санларын тири-тири къымылдата, чабыб джетиб, иесини аллына сын къатыб сюелди.

Элбуздукъ, базыкъ къынгыр бурнун ичине тарта, хыны сорду:

— Аджирден хапар къачан айтырыкъса? Неге сатханса? Бу гёрох да къайдан чыкъгъанды? Аджирни эски гёрохха бергенсе сора, не?

— Мен аджирни кишиге да сатмагъанма, мен ачха кёрмегенли талай джыл болду.

Тюменлик ачханы джашны хамхотуна тиреб, Элбуздукъ:

— Ма къара, эшек! Бу ачха тюлмюдю? Не? Чий-гыбыт! Сен да мени алдаргъамы умут этесе? Дунияда сени атангдан харам, андан аман адам болмаз эди! Ол да алдаялмагъанды мени. Мени алдар адам алкъын туумагъанды, билемисе? Туумагъанды! Джалым, хакъым деб эте болурса. Сен къарын джалчыса! Къарын джалчы деб неге айтадыла, билемисе? Сени чий быдырынгы ашарыкъ бла разы этген алай тынч тюлдю. Сени хайырынгдан заранынг озгъанлай турады. Сени юсюндеги мени чебгеним тюлмюдю? Ол гебенекни уа ким этгенди? Ананг этсе да, джюню биз бердик. Сени къолунгда къаллай бир мал къорады, бирин таш урду, бири да рахын болуб ёлдю, дейсе. Ким телерикди аланы манга? Гютдю юсюне къалач, деб аланы юсюне да акътуякъ аджир! Эм арты сен мени туб этерге тебрегенсе!..

Джаш байны аллында баш энишге къараб сюеледи.

— Нек тынгылайса? Къара эшек! Кимге сатханса аджирни?

— Мен аны кишиге да сатмагъанма!

— Къалай сатмагъанса? Бу гёрох а неди? Ачханы къалгъаны къайдады?

Джаш тынгылады, туб бермеди.

— Ма сора,—деб бай, джюгенни зынгырдата, керилиб джашны башына-башына берди. Упух, кючлю къолу бла джюгенни аны къолундан тартыб алыб, аллына тебиниб, аны кёзюне джити, ёхтем къарады. Джашны бети-къуту да шибижича кызыарыб, санларына сууукъ тер урду.

— Къара мынга! Бу джоюлуб бошаб тура кёреме!—деб дагыда уругъа джаш таба тебинди.

Унух артына турмады, байни бетине хыны къарады. Джашны белинде уллу къара къаманы эслеп: «Бу тели бир хата салыр да», —деб, кыызбай бай артына

чартлады. Ол алгын джашны тюерге чабса, джаш не къачмай эди, неда джыламай эди, анга джууаб къайтарыр ышан да этмей эди. Бююн а джаш байгъа къаманы ойнатыр ышанга кирген эди. Бююннге дери бай усу тутханы сайын ур да джыкъ, тью—орча этген, джарлыны джазыкъсыниган адам джокъ. Бай анга этген артыкълыкны адам итине да этмез. Атасыча, тумакъ токълуча, баш уруб, неге да джууабсыз тѣзюб тургъан Унухну кючюн бай бююн биринчи кере сынады.

Ийнек саууб бошаргъа, кѣз байланды, къарангы кече джетиб дунияны кючледи. Къулакъ суучукъ шыбырдагъандан, тууарла, мушулдагъандан ары таууш да джокъ. Ахия да, Унух да таш джанында къарангы балаганларына кирдиле...

Ахия, Унухну джазыкъсыныб, ахсыныб айтды:

— Алац, сен эте билмейсе. Бай тюерге чабса, мен къачыб баш алама, сен да алай этсенг...

— Нек къачама? Мен эркиши тюлмеми?

— Не эсе да Элбуздукъ санга бек къаныкъгъанды, чыртда ышанмайды! Мен анга сейир этеме... Сизге къарын джалчыла дейди, хакъ бермейди. Атанг да, сен да Элбуздукъгъа боппа-бош ишлеб, тьююлюб тургъансыз. Мен ангылагъаннга кѣре, бай сизге джалыныб, джалбарыб джашаргъа керек эди.

— Да, Ахия, сени менден не башхалыгынг барды? Къолунгда малынг джокъ, кече-кюн да ананг да, сен да байгъа къул болуб айланасыз.

— Керти айтаса, бизни да къарын джалчыдан бир башхалыгъыбыз джокъду.

— Да, Ахия, эсингде болсун, — деди Унух, — мени джаным сау болуб, атам ючюн да дерт къайтармай къоймам. Ол бизни къаныбызны ичиб бошагъанды. Дерт къайтармай ёлсем, къабырым эки джарылыр.

Ахия, сагъыш эте келиб:

— Унух, джюр къачайыкъ! — деди.

— Къайры?

— Да къайдам? Къайры болса да? Джаханимге десенг да, хазырма. Былай унугъуб, эзилиб джашагъандан эсе, ёлюб къорагъан игиди.

— Бай ёлсун, биз нек ёлебиз!

— Большевикле джарлылагъа иги кёз бла къарайдыла, деб эшитгенме, ала келедиле дейдиле, алагъа къачармы эдик?

— Бу хапарны санга ким айтды?

— Элбуздукъ, кесим аны ауузундан эшитгенме, элде хапар уллуду.

— Да, болсун, тамбла бир оноу этербиз...

ШКОК АТЫЛГЪАН КЕЧЕ

Тауда чегет башы джалан чатда, гёбел, тайлы байталла, джер, джюген кёрмеген ючге-тёртге чыкъгъан эмилик атла къалын кырдыкда кими отлай, кими джата, кими да бир-бирин къашый тынчаядыла. Ёзенде къайнаб баргъан сууну шууулдагъаны келгенден башха таууш джокъду, дуня рахатды. Ёзенни ичи, ёзен бетлери—къалын чегет, ёзен башлары—къара кириш къаяла, къая тюбледе — урбунла кысты-кысты джарылыб, къалын куртле.

Кёк чууакъ, толгъан ай дуняны нюр джарытады, чегет башындан узун нарат, наз тереклени кёлеккелери къырдышха сойлангандыла, джулдузла да кёкню толтуруб омакъ джасагъандыла. Гёзетчи Унух барыб джылкъыны тёбен джанында чёртлеуюк кёкенни тюрбюнде гебенегине сойланды. Баш къагъа келиб, арыгъаны бла эрлай джукъугъа сингди.

Джассы бола Элбуздукъ, алашасын да адеж тар-

тыб, акъырын чегет башына чыкъды. Атын да отлаугъа бошлаб, нарат терекни тюбюнде эмегенча сойланыб: «Не бар, не джокъ?»--деб тёрт джанын сымарлады. Алай болса да Унухну джылкы къатында кёрмеди. Ол, антсызма, мен сени тюбюнгю бир ачмасам, деб Унухха тиш кыса, иги кесек заманны, бёрюча, тёрт джанын сынай турду. Кече арасында, джукъу джелкесинден басыб, баш кыагъа тебретенлей, ат кишнегеннге илгениб къарады — бир атлы, чегетден чыгыб, джылкы таба келе тура. Ол: «Унух!» — деб, тамагын бошламай, эки-юч кере хырха таууш этди. «А-а! Энди уа мен Унухну тюбю ачдым! — деб бай ичинден къууанды. — Ишек джокъду, Унух мени аджирими ма бу келген адамгъа сатхан болур эди. Была мени атларымы сатыб, бариш этиб айланадыла».

Ол адам, акъырын джылкыны арасына кириб, илячинча, эрлай бир кёк байталны тутуб, джюген салды. Атына кьонуб, байталны да адеж тартыб, джанлаб тебреди. Бойнумады, энди сен менден кьутулсанг деб, бай, секириб кьобуб: «Эй, кимсе, алай тохта!» — деб хыны кычырды. Ол адам, байталны да аллына сюрюб, атын кьамчилеб, кюн бетде ат джолда думп болуб кьачыб тебреди.

Элбуздукъ да, эрлай алашасына кьонуб, аны ызындан атылды. «Алай тохта дейме да», — деб ол тауланы зангырдатыб талай кере кычырды. Къачхан адамы аты онглу болуб, узая башлады. «Чегетге кириб, кьутулуб кете кёреме»,—деб бай, шкогун сермеб алыб, дуняны дюнгордетиб эки кере атды. Ол адам, атдан кетиб, джерге томалды, атла уа, юркюб чегетге кириб кетдиле.

Элбуздукъ, джырылдаб джетиб, атындан тюшюб, аны кьатына барды. Къараса, бир уллу адам, бауурун джерге бериб, сойланыб, джелкесинден да боркьулдаб

къаны чыгъа. «Бу ким болду?» — деб, аны бетин кесине айландырыб къараса, кесини кичи джашы Гилястан. Олсагъат шаркъ деб Апсаты этген къаргъыш эсине тюшдю. «Къолларынг балангы къанына боялсынла!» — деб ол алай бош айтмагъан кёре эдим.

Чёгюб, баласыны башын тобукъларына салыб:

— Джаным, джаным, манга бир кёз ач. Манга бир къара, — деб джалынды, тиледи. Алай а джаш атасына кёз да ачмады, джууаб да бермеди. Не этерге билмей, тентирей келиб, ич кёлегин эрлай сыдырыб алыб, джашын байларгъа, къанын тыяргъа умут этиб кюрешди. Алай а, не дыгалас этсе да, ол уруб чыкъгъан къанны тыялмады. Джаш да, хырылдаб, къалтыраб, джан тарта башлады.

«Ай анасыны, юйюме къан джаууб къалды кёреме! Ой, аллах! Мен санга быллай бир не аманлыкъ этген болур эдим? Қимни къаргъышы джетди мен джазыкъгъа?» — дей, джюреги тыпырдай, джыланча, джыйырыла келиб, ол, терен хансха чёгюб, къолларында баласыны джылы къанын чепкен этеги бла сюртю.

Ай джарыкъ болса да, байны кечеси кюню да къарангы болду. Қъан ийис ургъан къолларына къараб: «Ма, была бла, кесими къолларым бла, кесими баламы сойдум да кьойдум! Айхай, мен баламы ёлтюрген бла къалсам а! Бюгече мен кесимден да бошадым, кеси кесими ёлтюрдюм... Энди мен ёлгеннге тергелдим.. Джаным чыкъмаса да, джюрегим тохтамаса да, энди ёлюк да бир, мен да бир, не башхасы барды? Энди манга сау ёлюк де да кьой!.. Сау ёлюк! Саулай ёлюк! Адамгъа мындан уллу къыйынлыкъ дуния башында не болур? — деб тыхсыды.

Элбуздукъ, тюз аллында хансха батылыб тургъан шкогуна къолун сала, баш тёбенине мыдах къараб, сакъышха кирди: «Андан эсе, ёлюб къорагъан игиди! Не

этеме быллай джашауну? Башым бедишликге кьалгъанды. Джашын сойгъан мурдар...»

Бир кесекден Элбуздукъ, секириб туруб, тана кёзлерин джандырыб, эки кьолун да джумдурукъ этиб, джюрексиниб мурулдады:

— Огъай, алай болмаз! Нек ёлеме? Ууахтым джетсе, мен да ёлюрме! Ол сыйлы аллахны ишиди... Бу кьадар ырысхыны атыб кетерге джарамаз! Минг беш джюз кьой, джюз отуз ат, эки джюз тууар! Сора мен бу кьадар мюлкню большевиклеге саугьагъамы берликме? Огъай, алай болмаз! Мен ырысхымы советлеге атыб кетем... Мен алагъа бир кьотур улакъ да бермем. Кьоймасала, малынгы алабыз деселе, кесим кьырырма. Боюнларын тартыб, суугъа-суугъа быргъарма!...»

Менден залим ким болур деб, чърчеклениб айланган Элбуздукъ, абзыраб, не этерге да билмей, тентек болду.

Бай, кеси аллына мурулдай тургъанлай, аякъ таууш эшитиб, бурулуб кьараса, Унух алашасындан тюше тура. Ол, Элбуздукъну аллына барыб:

— Не болгъанды? — деб кьайгъылы сорду.

Джашны алай кёргенинде, байны джарылгъан джюрегине джанган от тюшдю. Дуния кьарангы болду. Тауланы, кюртлени ауаналары аз-буз кёрюнедиле. Элбуздукъ, джашыны ёлюгюн да ат аллына кёнделен салыб, кьошу таба айланды. Унух да, атына кьонуб, аны ызындан. Экиси да тынгылашыб иги кесекни бардыла: «Билеклерим талдыла, бир кесек солуюкъ, ма ары тут, марджа», — деб ол ёлюкню джашха берди. Экиси да ёлюкню кьатында кьалын хансха батылыб олтурдула.

— Да, не этерикбиз! Аллахны ишиди, суйсе берир, суйсе алыр. «Кимсе? Тохта! Къачма!» — деб талай кере кьычырдым, шоккню кёкге тутуб атдым, алай болса да чабыб баргъан атда кьолум кьалтырагъан болур... балам кесин манга танытмады...

— Да, ким болса да, не башхасы барды, — деди Унух, — хайбуан амалтын адам адамны кыалай ёлтюрюр? Аллах да, адам да кечмезле бу ишни. Сёз ючюн, мен бюгюн бир адамны ёлтюрсем, сора: «Аллах берди, аллах алды», — десем, мен гюнахымдан чыгъама, аллах да, адам да аны манга кечдиле, не?

Джашны бу ачыкъ сёзлери байны джюрегине мизча чанчылдыла, баш энишге мыдах къарады. Бюгече Элбуздукъ къабханнга тюшген бёрюча болду. Тюзю, къабхан бла аны киши да тутмады, къабханнга ол кеси салгъанды кесин. Айхай, бу къабхан байны кьолундан не бутундан тутхан къабхан болса уа? Бу къабхан, джыланча, аны тюз джюрек тамырындан буугъанды.

«Арабин, адам не кычырыкъ этсин? Не мадар?» — деб, ол къара сагъышха кирди. Тер кючлеб, дюгер санлары кылды болдула. «Джашын сойгъан мурдар», — деб бедиш этселе, не айтырма, аллахха, адамгъа да бетими кыалай кёргюзтюрме? Андан эсе, ёлюб къорагъан ашхыды».

Унухну тобугъуна ауур кьолун салыб, бай тунакы ауазы бла джумушакъ сорду:

— Унух! Энди кыалай этсек таб болур?

Бай джашха бюгечеге дери, ишни соргъан кьой эсенг, турсунуб аны тюз атын да айтмагъанды, «Чийбел», «Къара эшек», «Мухар» дегенден башха. Унух, байны соруууна джууаб этерге суймей, тынгылады. Бай тохтамады:

— Мен сени юсюнде бир джангылгъаным да болур. Аны ючюн сен мыдах болма, билесе, мен бир-бирде юй бийчени да кыагъама. Не этген эсенг да, ол аджирни да унутайыкъ...

— Да, аджирге менден заран болмагъанды. Аны кесинги джашыннг Гилястан Кыасай улугъа сатханды. Бир кюлте ачха да, бир наган да алгъан эди.

— Алай деген неди? Ол джазлыкчы Къасай улу-
гъа? Ол бизге къошха келиб кетген? Не?

— Хо, хо, ма анга!

— Не узакъ джерге джойгъанды! Аджирни мен ан-
дан, башха болмай, былай бурнундан сууруб алырма
да!

Тюзю, бюгече бай, башы къайгъылы болуб, аджирни,
нени да унутханды. Сагъыш эте келиб ичинден:
«Джаннган отха тюшгенме, бир таб оноу болмай эсе,
джырмыланыб, кюйюб къалама. Энди мен бу джаш-
чыкыны терилтелмедеми? Муну терилтген алай къый-
ын болмаз да! Татлы сёлешиб, ырыхыны иги онглу
берирме десем — болду. Ырыхы берсем, мен муну
къаядан да секиртirme, тейри... Бек таб оноу этдим», —
деб, Унухну билегинден кесине тарта, джалыннган хал-
да тебретди:

— Адам манга бир хатер этгени болса, мен аны он
кере къайтарырма...

Джут, малкез Элбуздукъ, ала-бере билмеген, берсе
да, кёзюне джукъу кирмеген кесин чомарт этиб санды-
рады:

— Мен санга къой да, тууар да къызгъанмазма,
джылкъыдан да сайлаб суйген атынгы алырса.

— Сиз бизге къарын джалчыла деб тургъансыз.
Атам да, мен да сизде джалчылыкъда толу он джыл
айландыкъ. Тюзюн айтыргъа, хакъыбызны берсегиз,
биз да разы болур эдик.

— Унух, сен ангыламай айтаса, къарын джалчы деб
ол алай бош сёзде айтылгъанды. Адам, ачууланса, не
да айтыр. Хакъыгъызны, тамбла десенг да, ал, анангы
сютюднен халалды: бир ийнек, бир ат, отуз къой. Ол
азды десенг, аны юсюне да къошарма. Кече аманлыкъ-
чыла джылкъыгъа чабдыла да Гилястанны сойдула да
ке тдиле, дерме мен, сен а «хо» десенг, мени разы эт-
динг... Ёлсем да — унутмам!

Унух баш энишге къараб тынгылады. «Да, энди бу огъай демеди, разы болду, мурдар деген беиш атдан къутула шойма да», — деб бай кълюн басды.

— Джаша, джаша, атанг да эсли адам эди, — деб джашны имбашындан эки-юч кере къакъды. Алай болса да джаш ачыкъ «хо» демегенине байны джюреги къыйнала къалды.

Къошха джетгенлей, Ахияны ёзеннге агъашчылагъа чабырды. Ала дженгил огъуна келдиле. Туугъаны, джашагъаны да тауду, былайда асырайыкъ деб, Элбуздукъ, аман хапар джайылады деб къоркъуб, Гилястанны тауда асыраргъа оноу этди.

Эртденбла анасы да, аны эгечи да джылай, къошдан узакъ болмай тала башында асырадыла джашны.

«Джылкъыгъа чабыб, мени баламы сойгъанны табмай мадар джокъду», — деб Элбуздукъ таукел сёлешди. «Арабий, ол ким болур? Кимге ишек этесе?» — деб соргъанларында, бети-къуту кетиб: «Осман, Ахмет»... — деб эллеринден талай адамны санады.

ДЖАРАЛЫ АЙЮ

Бир кюн, тангны бурну былай къарар-къарамаз, Гебенекланы Элбуздукъ, алашасына къонуб, жылкъысына Уллу Чатха атланды. Барыб, джалчысына, Берекетланы Унухха, джумушакъ салам бериб, татлы сёлешди. Андан-мындан келтире келиб, кече этген оноун анга айтыргъа ашыкъды:

— Ананг да, хариб, сабийле да ач-джаланнгач болуб инжиледиле. Ананг кимге чепкен согъуб, кимге джюн тараб, тёрт санын туюуб, джалчы болуб джашайды. Сени да юсюнг-башынг да аман, бу сыфатынг бла элге да къалай барлыкъса? Қысха айтыргъа, биз

талай джылны туз дамыбызны бирге ашаб джашадыкь. Бюгече юй бийче да, мен да оноулашханбыз. Биз суйген, биз излеген—сен бизге улан болсанг дейбиз! Сен кьалай кьарайса?

— Да кьайдам, — деб джаш мыдах, баш энишге кьараб тынгылады. Бай бу сёз бла джашны кьууандырама деб базыб тура эди. Аны кьууанмагъанын эслеб, бай толу джууаб излеб сорду:

— Неге кьайдам дейсе?

Джашны кесине улан этиб, бай джашын ёлтюрген хапарыны башын джабаргъа излейди. Алай болса да, Унухну улан этерге излепенини чуруму кьуру бу тюлдю. Ким билсин, большевиклени келгенлери болса, мени мюлкюмю кьоймазла, сыйырырбыз, тюб этебиз дерле. Малым бу джарлыныкьолунда болса, ол манга уллу болушлукь болур. Аны тышында да Элбуздукьгъа джалчы, ишчи керекди. Унухну ёмюрлюкге кесине кьул этерге мурат этеди. Харам бай мюлк бла, рысхы бла джашны терилтирге базады:

— Манга улан болсанг, мени мюлкюм сени мюлкюнг болур, ангылаймыса?

— Да киши хакь манга неге керекди? Ачдан ёлсем да, киши хакь ашамам. Ол манга джарашмаз.

— Нек киши хакь болады? Мени малымы тутуругьу Дебош бла сен болуб турдугьуз. — Элбуздукь, андан-мындан келтириб: «Джаш мен айтханнга бир «хо» десе деб, джалыныб дыгалас этиб кюрешеди. Алай а, Унух не аз да аууз ачмады. Эм артында, баш алыр ючюн: «Анама сормай, бу ишге мен оноу эталмайма», — деди. Джаш бла бир тилли болалмагъанына Элбуздукь ачыды-кюйдю.

— Ананг бла биз кесибиз да сёлеширбиз. Ол, хариб, разы болмай кьалмаз, бир сёз да айтмаз, кьууанчтыбырлы болур, — деб бай, алашасына миниб, агъашчылары таба, Кёк-Тала таба айланды. «Бу битли кьул

мени мурдар атымы халкыгъа джайыб, мени беднилик этерге, менден бошаргъа тебреген болурму?» — деб Унухха тиш кыса, башын къара сагыш басыб кетди.

Чегет кыйырына киргенлей, алашасы илгениб. пырх-чырх этди, къараса — тебен джанында ачыкъ талада бир мазаллы айю, томала-томала, ауур атлай, къачыб бара.

Элбуздукъ, джууукъ барыргъа къоркуб, кенгден «тарх-тарх» деб эки кере шок атды. Айю, къачыб, думп болуб чегетге кириб кетди. «О хахай, Унух», — деб бай чегетни зангырдатыб, арауун ауазын бошлаб талай кере кычырды. Джаш, хырылдаб, шыб деб джетди.

— Айюню юсюне чыгыб къалдым да, тутаргъа аз къалды, уралмадым дейме, къачыб кетди, джюр, ызындан бир къарайыкъ, — деди Элбуздукъ.

Тёрт джанларына къоркыуулу къарай, экиси да айюню ызындан айландыла. Къан ызланы кёргенлей, бай:

— Э-э! Мен айюню ургъан кёреме, джаралы айюню излеген алай тынч да тюлдю. Алай болса да сен былай мени тюз аллымда бар, сен аны эслегенлей, манга билдирирсе, мен а эрлай сампалдан тартарма.

— Огъай, сен келме, былай тур. Сен шокну манга бер, мен кесим барайым, — деб кюрешди джаш. Алай а бай не аз да унамады.

— Бар! Хайда, неге тынгылайса? Не кыызбайса... Эркиши тюлюсе! Мен саудан санга бир зат да болмаз, — деб кыймады.

Тебретиле. Унух алда, Элбуздукъ да, тёрт джанына сескекли къарай, аны ызындан. Кёб да бармай къалын зыгытха сингдиле.

Джаш тири-тири атлаб узая башлады. Байны башын къара сагышла баса тебретиле: «Не сёз, бек таб болду. Тамам мен излегенча, тамам манга кереклисича, «аллах берген» деб быллайгъа айта болурла. Ол бюгюн манга уллу джакълыкъ этди. Джетген кюн ал-

лах кече билир, алай къара кѣмюр этиб къоймаз. Мен энди ол ачы, мурдар деген бешиш атдан къутулургъа башлагъанма. Арабин, къалай этсем таб болур? Башындан къакъсам таб болур дейме. Къолларым кълтыраб, уралмай кългъаным болса, кълан джауар. Унух манга айланса, сора, алхам-дюлюллах, менден бошады.

Бай кълтырагъан кълларына кълараб ачыусунду: «Кълан джаусун былагъа, керекли кълн былай болама да кълармалама да кълалама. Ол джашымы ѳлтюрген кече да ма былай болгъан эдим. Эшта, былай таб болур, тюз сыртындан марайым да, кълларым не бек кълтырасала да, урурма.

Бай, чыкырматыб шкогун джерлеб, джашны сыртындан марады. Унух, илгениб, урчукча ызына бурулду. Байны бети-кълуту кетиб тургъанын эслѳ:

— Не болгъанды? — деб сорду.

— Бар! Неге тынгылайса? — деб бай ачыуланды.

Унух, сыртын байгъа айландыргъа суймей, эркин атлаб башлады.

«Унухну, — деди бай ичинден, — ѳлтюреме деб бош дыгалас этеме! Боппа-бош! Аны бусагъат айю манга да джетдирмей сагаллаб кълояр да». Унух эрлай кѳзюнден ташайды. «Неге ашыгъама?» — деб, бай нарат терекни тљбюнде чѳгљб, кълалын чегетге кълулакъ салыб тынгылады. «Аллах, сен бирсе, бир болуш!» — деб джалыныб-джалбарыб тилек тиледи. Ёзең ичинде шоркъл сууну гљрљлдегени тунакы эшитиледи. Андан башха таууш джожьду, дунья рахатды. Кълн чууакъ болса да, ёзенде чегетлени кълалын джер тубан кљчлегенди. Тубан ичинден чыгъыб, тереклени башлары къларалыб чончаядыла.

Элбуздукъ, базыкъ джыйрыкъ бойнун узатыб, башын джанбаш этиб, кълулакъ салыб тынгылаб тургъланлай, башына бир зат тљшдю. «Ой, аллах, — деб секириб кълбуб, алынды, кѳзлерин джандырды. Аллында

нызы гаганакны эслеп: «Ой, тыбырсыз, джанымы ала-са да»,— деб, томурау аягыны бурну бла уруб чортлатды.

Кёб да турмай айюню джаш бла джагъалашхан тауушу келди. «О, хахай, Элбуздукъ, шкок, Элбуздукъ!» — деб джаш да, чегетни зангырдатыб, ачы-ачы кычырды. Бай орнундан да тебмеди. «Ох-ох! Алай бол, алай бол», — деб эки кьолун бир-бирине ышыб кьууанды. Кесин тыялмай, «хе-хе» — деб кюлдю. Кёб да бармай джашны кычырыгы да, талашхан таууш да тохтадыла. Андан бошагъан, менден да бошар деб, Элбуздукъ, кьоркьуб, кызбай джюреги тыпырдай, орнундан кьобмай иги кесекни сакълады.

Сора, кьобуб, шкогуну сампалына кьадалыб, «Унух, Унух!»—деб талай кере шыбырдады. Сесеккениб, тёрт джанына кьарай, бир кесек барыб: «Унух, Унух», — деб дагыда шыбырдады.

Анга джууаб берген болмады, дуня шош. «Ишек джокъду, — деди Элбуздукъ, — айю джашдан бошады, гюнахы кьурусун. Шукур аллах, энди мен мурдар атымдан да кьутулдум, аллах мени джакълады, джашымы ёлтюрсеними да кечди». «Хе-хе» деб, кёзю-кьашы джарыб, бай ышарды. «Алай болса да Унухну ёлюгюн кесим кёре кетейим», — деб ол, бир кесек аллына атлагъанлай, дюккюч джанында томалыб тургъан айюню эследи. Илгениб артына чартлагъанлай, бармагы сампалгъа джетиб, шкок «таррх» деб чегетни зангырдатыб атылды. Айю кымылдамады.

Шкокну бурнун кенген анга айландырыб: «Эйт»,— деб талай кере кычырды.

Айю орнундан тебмеди. Шкогуна кьадалыб, бай айю таба бир кесек атлаб кьараса, аны семиз ичегилери хансха кьотарылыб тура.

Шкокну бурну бла айюню «Уйт, уйт» деб эки-юч ке-

ре тюртю. Айюню ёлгенине ишексиз болуб, барыб тёрт джанын сымарлады. Алайда кьаннга боялыб Унухну кийиз бёркю, анда-мында аны чепкенинден кьалгъан быстыр кесекле. «Хе-хе», деб биягъы бай кеси аллына кьууанды. «Бу мазаллы айю Унухну былай бир кере сермегенлей да бошагъан болур», — деб Элбуздукъ, джашны ёлюгюн излей, зыгытха сингди, аякълары чымыртханы басханы сайын илгене, иги кесек айланды, джукъ да табмады.

«Таб сау кьутулгъан эсе да, ол ауур джаралы болгъанды, бойнумады кьошха джетелсе, кьайда болса да чегетде чирир да кьалыр. Айюню терисин да тамбла Ахия бла келирме да соярма! Кьуру кьолгъа кьуш кьонмаз, аны терисин старшинагъа берсем, ол да мени бир джугъума джарар», — деб сагъыш эте, Элбуздукъ кьошу таба айланды.

Ол кьошха келиб, адамларына айюню хапарын джарашдырыб айтды. «Айюню атдым да джаралы эгдим, сора кьан ызы бла излей-излей чегетге кирдим. Излей барыб, былай тюз юсуне тюртюлюб кьалдым да, оллахий, тутуб кьоя эди, насыбха, бармагъым сампалда болду да — тартдым, тюз былай джюрегинден уруб, томалтыб кьойдум. Унух тюз былай мени аллымда бара тура эди, кьайры кетди эсе да, зыгытда тас болду, кьычырдым, изледим, табмадым.

— Ах, мен джарлы! Былай сау кьалгъанынг ючюн, уллу кьурманлыкъ этерге керекди. О, киши, былайда мени бир ангыламагъаным: сора Унух, айюню мен ёлтюрдюм, кьама бла ичегилерин кьотардым, деб нек алдаб айланады да?

— Унух деген неди? Сен аны кьайда кёргенсе? — деб бай, кёзлерин джандырыб, кьайгъылы сорду.

— Майна, алайда, джатма башында джатады.

Ахия да алайда. Айюню тырнакълары иги джетген болур, Унухну эки билегинде да ауур джаралары барды... Тюзю, джанына къоркъарча алай хаталы заты джокъду.

«Бир абынган минг сюрюнюр. Мени ырысхым джокъ кёреме», — деб, ичинден ахсыныб, бай эки эрнин къабды.

Унух бир-бирде балаганда, бир-бирде джатма башында, сау юч ыйыкъны санлары къызыб, кюйюб-бишиб, къаты ауруду. Ахия бла аны анасы да байлауларын джангырта, хаман балхам татий сала, билгенлерине кёре, джан-къан аямай кюрешдиле. Эртденбла кеслери ашаб-ичиб, итлерине да аш бериб бошагъандан сора айтыучан эди юй бийче: «Унутуб турама, Унухха ашарыкъ», — деб.

Ахия бла анасы уа туру, таша да кюрешдиле, Унухну ашарыкъ, ичерик керекли этмедиле.

Джаш иги да сау болгъунчу, биягъы ишлени бойнуна къаладыла. Инчиклерине дери батмакъгъа бата, тана орун, къой орун кюреди. Тик кюнбетни аягъына узакъ ёзеннге тюшюб, аркъасы бла къошха отун ташыды. Сылтаугъа, джол джокъду, эшек бараллыкъ тюлдю деб, бай къызгъаныб, эшегин бермеди. Тамам арыбталыб, онгсуз болса, Унух: «Арабин, мындан башымы къалай алайым?» — деб сагъышха киреди.

ЭЛБУЗДУКЪНУ КЪОНАКЪЛАРЫ

1919 джыл, сентябрны бир джылы кюнюнде эртден бла эртде, тау башлагъа кюн къагъа, джалан тик кюнбетде ат джолчукъда кенделен онбеш атлы тизгинлешиб барадыла. «Кимле болдула была?» — деб Элбуздукъ, кенген эслеб, къолу бла кёзлерине салкъын айландырыб, сынаб джити-джити къарады.

Стауат кыйырына джетер-джетмез, алда келген атлы, кюле-ышара, джумушакъ салам бериб айтды:

— Аллах! Аллах! Элбуздукъ! Танымаймыса? Унутуб кыйгъан болурса дейме?

— Асто! Мынга къара! Бабаш! Къайдан чыкъдың? Сау келдинг! Сакъал-мыйыкъ джибергенсе, игитда танымайма!

Бай джетиб джюгеннге къадалды. Есаул Тутарланы Бабаш атындан тюшер-тюшмез экиси да къучакълашдыла. Элбуздукъ, къалгъан къонакъла бла да джумушакъ саламлашыб, аланы къошха чакъырды.

Кесини элинден, Назлы-Къолдан болуб, Элбуздукъ талай адамны таныб, ышарылыб, ийпакълаб селешди. Кимле болдула бу къонакъла? Былада болмагъан джокъ: акъ аскерчиле—абычарла, солдатла, большевиклени туб этебиз деб айланганла. Аланы ичинде байланы джашлары, эски бандитле — Шошту бла Зукку Хангерий да бар.

Абычарланы юслери-башлары иги, этлери терилерине сыйынмай. Къубабет солдатланы уа шинеллери да, чурукълары да эски. Бетлеринден-къутларындан аланы джюреклеринде къууанчлары болмагъаны белгилиди. Эки бандитни да юслери-башлары игиди: хазырлары бла чепкенлери, кёрпе бёрклери, кюмюш къамалары. Тойгъа тебреген болурла дерсе.

Аланы барында да сауут-саба эркинди, хар кимни беш атылгъан шкогу, гёроху. Солдатлада уллу бычагъы болгъан да бар. Элбуздукъ да, Ахия да болуша, атланы айылларын бошлаб, ауузлукъларын алыб, отлаугъа сюрдюле...

Дауур-суйюр эте келиб, къош аллында махорканы букъусуратдыла. Тёрт жанларына: таулагъа, куртлеге, джашил чатлагъа сейирсиниб къарай келиб, хапаргъа сингдиле.

Юй бийче агъач аякъла бла къайнагъан айранны къонакълагъа кёзюу-кёзюу узатды.

Элбуздукъ, кюле-ышара, джарыкъ сёлешди.

— Аллах, аллах! Бабаш, Хангерий! Не ашхы болду былай келгенигиз! Оллахий, анам ахыратдан къобуб келген чакълы бир къууандым. Была, хариб, ач болурла! Ожай кызы, хайда, бир ашарыкъ! — деб юй бийчесин ашыкъдырды.

Юй бийче, Ахияны анасы да болуша, аш-суу къайгылы болду. Тутарланы Бабаш, Чубурланы Хангерий, Дубинин, Джутдуланы Шошту къошха кириб, мурджар агъачда тизгинлешиб олтурдула, кългъан къонакъла да эшик аллында ташха, отуннга олтуруб махорканы тютюнлете, сейирсиниб тёрт джанларына къарай, ушакъгъа сингдиле.

Къошда къонакъла къазанлагъа, чоюнлагъа, шимир джыккырлагъа, джау гыбытлагъа сынаб джити-джити къарадыла.

— Бабаш, — деди бай, — джигит болгъанса, не кёб медалынг барды! Къазауатда алгъан болурса?

— Элбуздукъ, ала медалла тюлдюле, экиси да орденледиле, Георгиевский крест дейдиле.. Да, мен билгенден, ол кызыл гыбытда къууурма болур.. не? Аны табсам, манга бал да, шекер да керек тюлдю.

— О-о! Оллахий, Бабаш, тамам таныб къойдунг, — деди бай, — ол бизде эркинди, къллай къууурма дейсе?

— Да къой этден болса!

— О! Къой-къой, сора къой этни къууурмасын а не этесе? Тамам алаMAT дей эсенг, ма, кийик къууурма!

— Да кийик къууурма табылса уа, сора бир зат да керек тюлдю, бек тансыкъ болгъанма, кёбден бери ашамагъанма..

Джау гыртлары да агъара, юй бийче уллу чоюнну бели бла бир кийик къууурманы сынджыргъа такъды. Эгечи да нарат отунланы келтириб аямай эркин салды.

Башы, къабыргъасы да ташдан ишленген къош ачы, къалын тютюнден толду, къонакъла да кёзлерине джабышдыла. Бай бла Тутар улу, тансыкълашыб, бир-бирлерин ийнакълаб, джарыкъ сёлешдиле.

— Алан, сизни тамадагъыз нек кёрюнмейди? Къайдады?

— Ол Лаба талада агъашчыла блады, базаргъа дран джарадыла...

— Тансыкъ болгъанма, бир кёрсем. Мен аны бла биринчи дуня къазауатда бирге кёб айландым. Орус генерал Брусилев немчаланы, австриячылары ууатхан заманда ол да, мен да анда бирге эдик.

— Бабаш, бир тюз хапар айт. Биз, дунядан хапарсыз болуб, инджилиб турабыз. Бир большевикле Ростовну алдыла дейдиле, бир Невинкагъа джетдиле, дейдиле... Аскерлерин большевикле ууатхандыла, Шкуро да кеси кесин ургъанды, дейдиле. Тюрлю-тюрлю хапарла джюрюйдюле, биз да былай, тентек болуб, къыйналыб турабыз.

— Невинканы, Шкурону юсюнден хапарла бош, ётюрюк хапарладыла. Ростовну юсюнден биз да экили эшитгенбиз. Узаймай тюз хапар келликди.

— Большевикле, Ленин бийлени-байланы ууатыб, совет властны энтда орнуна салабыз деб кюрешедиле. Аны биз эртде огъуна ангылагъанбыз. 1918-чи джылда Сары-Кеткенде къышлыкъ джерлерими, Токъмакъ тюзде сабан ызларымы сыйырабыз деб кюрешдиле... Малымы чачыб, туб этерге башлагъан эдиле. Къуру меннге тюз, мени кибиклени барына да алай этген эдиле. Бабаш, шо бир ангылат, энди, кертиси да большевикле властны Унухча къара къулланы къолларына берликдиле? Не?!

— Да алайды...

— Энди сора зыккыл Унух губернатор боллукъду?

Не? — деб бай харх этиб кюлдю, кьалгъанла да анга кьошулдула.

— Мен анга сейирсинеме: кеслери башларына оноу этерге аланы акъыллары джетмейди сора, халкъгъа кьалай оноу этерикдиле?

— Эшта, эшта! Была бош хапарладыла! — деди Тутар улу. — Ала айтхан болмазлыкъ ишди. Деникинни, Шкуруну хорлар кюч кьайда? Аллай джокъду. Алагъа Англия да, Франция да, Германия да кючлю болушадыла. Тюзю, Петрограддан, Москвадан келген ишчиле неда Балтий флотдан келген матросла тубеселе, алагъа киши кьарыу эталмайды, былай джетселе, не кючлю аскерни да уруб, ууатыб, кьара кёмюр этиб кьоядыла. Аны мен кесим сынадым.

— Бизни, — деди бай, — властыбызны, ырысхыбызны аллах бергенди, энди бу аллах берген затланы алыргъа, чачаргъа кимни да не иши барды?

— Эсингде болсун, — деди Бабаш, — большевикле байладан киши да кьоярыкъ тюлдюле. Юйдегилерин, сабийлерине дери кьырыб, былай сибириб, туб этерикдиле. Юйлерин да сыйырлыкъдыла, малларын да казнагъа аллыкъдыла, джарлылагъа чачарыкъдыла.

— Да, аны уа кесибиз сынадыкъ, хо! 1918-чи джылда, — деб бай, мыдахсыныб, баш энишге кьараб, кьара сагъышгъа кирди.

— Сизни элде, Назлы-Кьолда дейме, бизни аскернибиз тохтагъанды. Кюч бла болмаса, биз айтханны кьулакъгъа алмай тохтагъанды халкъ. Аскерни командири подполковник Мартынов, старшина Келемет-хан да бизни сизге джибергендиле. Мен ангылагъандан, старшина санга бек ышанады.

— Сау болсунла, тартынма, айт, не кереклинг бар эсе да, болушурбуз, властыбыз ючюн джан-къан да аямазбыз.

— Билесе, — деди Бабаһ, — халкъ бузулуб бошагъанды. Урунган халкъ Совет власть ючюн джан-къан да аямазбыз деб айланады. Бу элни байлары бизге иги болушадыла, алай болса да иги ёшюн уруш этмейдиле... Ала да халкъдан къоркъа болурла дейме... Биз бу Назлы-Къол деген элге келгеникте, элде, сабийле бла къартла болмасала, киши да къалмагъан эди. Дуня къошха, чегетге къачхан эди. Ишек джокъду, бу ишни бардыргъан большевикледиле. Айхай, партизанла башха элледен да бардыла. Коммунистле, талай джарлыны алдаб, тауда, чегетде джортуб айланадыла. Бу арт кёзюуде ала кёб болгъандыла. Тарланы, къулакъланы сакълаб, тарх-тарх эте, кёб адамыбызны да ачитдыла. Мындан алда элени старшиналарын Пашинскеге чакъыртыб, оноу этгендиле. Деникини буйругъуна кёре, къысха, болджал салынганды, ол болджалны ичинде партизан къауумланы, коммунистлени толусу бла къоратыргъа, туб этерге керекди. Алай этмесек, элге от салыргъа, бизни да чынларыбызны сыйырыб, сюдге берирге деб генерал бек кемсиз, къаты сёлешгенди.

Къошлагъа айланыгъыз, тёрт джанына къарагъыз. Ёзенде, тауда коммунистлени, алгъын советде ишлеген адамланы, партизанланы юслеринден бир туб билигиз, дегендиле. Учкулан ёзенни билесе да? Бу кетген бараз юн анда партизанла бизни бир бёлегибизни джугъун да къоймай къыргъандыла. Подполковник Мартынов да, къырама-джырама деб барыб, кеси къапханга тюшерге аз-буз къалгъанды. Энди кеси джукъгъа чыкмайды, бизни чабдырады.

— Алагъа башчылыкъ этген кимди дединг?

— Ортабайланы Асланбек. Элде 1918-чи джылда биринчи Советни тамадасы, советни членлери Джандарланы Бекир, Аппаланы Махамед, дагъыда башхала.

— Ала сауут-саба да къайдан табадыла?

— Алагъа сауут-саба берген Пашинскеде большевиклени таша комитетлери барды деб хапар чыкъды да, бизникиле къармаб-тинтиб кюрешгендиле, дуняны башы-тюбюне айландыргъандыла, джукъ да табмагъандыла. Ант этеме, бу партизан къауумну бир тюб этмей, мен бу элден кетсем. Генерал манга: «Сен бу ишни къолгъа ал, башха адамгъа ышанмайма, санга ышанама, къууандырырма» — деди. Энди мен аланы къолгъа алгъанма, аллах бла да, адам бла да ант эте айт айым, мен аланы беш кюнню ичинде былай сибириб тюблери бла къурутмасам, чынларымы да ары атыб, мыйыкларымы да джюлютюрюкме.

Артыкъсыз да бек дуняны къатышдырыб айланган Ортабайланы Асланбекди. Адам тюлме, мен аны былай сыдырыб терисин бир алмасам. Генерал, аны тутханнга ачха-бочха да аямам, орден да берирме, дегенди.

— Да сора сен, ишексиз, энтда бир орден алыргъа башлагъанса! — деб Элбуздукъ, Бабашны имбашындан къолу бла къагъа, ышарды.

Юй бийче тютюнлетиб агъач табакъ толу бир къууурманы къонакъланы алларына келтирди. Агъач аякъла бла сют башы къошулгъан джуурт да салды. Бирер малчы гютдю да узатды. Эшике къонакълагъа да ашарыкъны эркин бердиле. «Ай марджа, бир ауузланыгъыз!» — деб, бай ашарыкъны къонакълагъа теджеди.

— Бабаш, тейри, — деди бай, — унамазса дедим ансы, сизге бир къурманлыкъ да керек эди.

Байны бу сёзюн эшитгенлей, Бабаш джангы къозу эт ашарындан тюнгюлдю. Тутар улу, тюзде къалгъанча, джутланыб уллу къабыб, зугул бетинде эки хыбыл ууртун кёбдюрдю. Бир къабынны джутханлай огъуна:

— О-о! Не аламатды бу, — деб махтады. — Оллахий-билляхий, джангы къозу этден эсе татымлыды, Эл-

буздукъ. Бу кийиклени сен кесинг ёлтюре болурса? Къара атаргъа да залим болурса?

— Къара атаргъа да кишге сукъланмайбыз... Кёз къарамдан кийик мени огъумдан бир да къутулмаз.

— Ол уугъа барса, — деди юй бийче, — не аз да къуру къайتماз, кийик тери да, диккич да бизде эркинди, этлерин да ма былай къууурма этебиз. Бизни киши бу арт кёзюуде уугъа айланнганын къойгъанды.

— Нек? Ауругъанынгмы барды?

— Эшта, эшта, — деди юй бийче. — Уугъа барыб, ол кече тауда бир тюрлю джаныуаргъа тюбегенди да, энди ол бизге да келир дейбиз да, къоркъа-къоркъа турабыз.

— Алаң, бу не хапарды? — деб Тутар улу, эрни-бурну, мыйыкълары джаудан джылтырай, Элбуздукъгъа киштик кёзлерин джандырды.

Бай, джау къолларың ышымларына ышыб, джёггюре, базыкъ бармакълары бла узун, джукъа сакъалың сылай, хапарың башлады:

— Тейри, тюзюн айтсам, мен бу хапарны адамгъа айтыргъа алай бек да суймейме. Айыб этмегиз, андан бери джюрегим былай илгизлик болуб къалгъанды... Ол кюн кийик табмай кёб айландым... Ингирала Халек ауушдан аудум, ол зыгъырлада, чаууллада... Кийик сокъмакъ кёб — кийик а джокъ. Чоюн бетли тубанла чабдыла, къоркъуб, ызыма къош таба айландым... Тири-тири атлаб Алибек ауушха чыкъдым. Кёб да турмай джел да, бир къаты джангур да бирден уруб джетдиле. Къая тюбюнде бир дорбунчукъ табдым да алай къысылдым. Кёб сакъладым, кеч болду, кёз байланды. Кёк джашнаб, кюкюреб дюнгюрдетди. Джауум къырпакъгъа айлана башлады. Биз шайтан джел дейбиз да? Дунияны боран-гылан этди.

— Къырпакъда, джауум да къатышыб, дуния башы тюбюне болду. Ол акъ боран уруб, кириш къаяланы

сызгыртды, мен да, сескекдениб, төрт джаныма кьарай, турама алай. Сора, былай кьачыб, думп болуб бир кийик сюрюу джетди: мазаллы, тогъаймойюз джугьу-турла, эчкиле, улакълары да бар. Тюз былай аллым бла, манга да кьарамай, дыбыртлаб, мукьут болуб озуб тебретиле. «Тобаста!» — деб сейир болуб, алай кьысылыб кьараб турама. Сора, аланы ызларындан сюрюб, былай адам сыфатда бир эрши тюрю джанууар хырылдаб джетди. Ол тюз мени аллымда, тана кёзлерин да манга джандырыб, хыны кьараб тохтады. Тейри, джаратылгъанлы манга киши кьызбай демегенди, тюзюча уялмай айтайым, кьоркьдум. Сууукь да кьошулуб, былай безгек тийгенча болуб кьалтырадым. Кёк джашнагъаны сайын мен аны бетин-кьутун да былай кесгин кёрдюм: узун акь чачы, уллу сакъалы, кьалын бурма мыйыкълары, кьаш тюклери уллу кёзлерин басыб, кьолу-буту да былай маймулча тюкю, джабагъы бетли. Оллахий-билляхий, кьошуб айтмайма, ол былай манга бир кере юргенинде, сакъалым-мыйыгъым да джырмыландыла, тютюнлеб ийис этдиле. Солугъан тылпыуу отча исси эди. Мен: «Кимсе? Не керекди? Не десенг да, табарма!!» — дедим. Ол, тюкю томурау башын джанбаш этиб, алашаны тишлерича, уллу акь тишлерин да кёргюзюб, манга былай кьынгырына бир эрши тукьум кьарады. «Да, энди бу менден бошады кёреме», — дедим. Джюрегим тыпырдады. Ол, маймулча тюкю билегин силке, манга алай айтды:

— Сенден манга джукь да керек тюлдю, сен мени кёб кийигими кьыргъанса, бу джол кечеме, эсингде болсун, экинчи кере тюбесенг, алай ол олтургъан джерингден кьобмай кьалырса, ёлюгюнго да киши табмаз...

Сора, джелге, боранига кьатыша, кийиклени ызларындан думп болуб кетди. Мен да, секириб туруб, хаман кьачдым. Болгъаным да кьара кюлтюм, тамам онг-

суз болуб, кѳулакѳгѳа тѳшѳб, дѳуморугѳа сойландым. «Энди кѳутулдум», — деб, туруб кѳарасам, ол биягѳы тѳкѳю, догѳра кѳзлерин дѳандырыб, тѳз аллымда сѳелиб тура. Манга эрши кѳараб, бир аман кѳаргѳыш айтыб кетди.

Юй бийче да Элбуздукѳну сѳзюн бѳлдю:

— Энди ол ким болду? Бизни киши мен айтханнга ийнанмайды. Ол Апсаты неѳа аны кѳызы Фатима болгѳанды!

— Асто! — деб кѳонакѳла, сейир болуб, байны арагѳа алыб сорууладыла. Ол, кѳолундан келген чакѳлы бир кѳошуб, кѳлтѳрюб хапар айтды. Бетинден-кѳутундан байны кѳзюне кѳрѳннген адамдан аны дѳюрегине кѳоркѳуу кириб, илгизлик ѳлѳб тургѳаны белгили эди.

— Айтама да, — деди, сѳлеше келиб, Бабаш, — сен бу чегетледе айланнганладан бир тѳб билсенг, бир зат бла болушсанг, старшина да, бизни командирибиз подполковник Мартынов да аны санга он кере кѳайтарырла. Эшитемисе? Он кере!

— Мен, — деди бай, — бу ишни юсюнден тѳрт дѳаныма кѳарай-сынай тургѳанма. Аладан хапар табхан алай тынч тѳлдю. Ала бизден кѳачыб айланадыла, сора бизге кѳрѳнеמידиле? Бу ишни юсюнде бир зат сени эсингде болсун... Бир кѳюн, бир кѳараб келир эдим дедим мен дѳылкѳым таба атландым. Кенгден кѳарагѳанымда, дѳылкѳы кѳатында бир атлы, дѳюгѳу бла бир адеж аты да бар, Унух да аны кѳатында ѳрге сѳуелиб. Бу менде дѳжалчылыкѳда айланады, Берекетланы Дебошну дѳашы. Мени былай кѳрѳюр-кѳрмез ол атлы дѳжанлаб тебрѳди. Бир кѳюн да биз Унухда ма быланы табханбыз, — деб, гѳрохну да, ачханы да келтириб Бабашха узатды.

— Бир-бирде Унух, уугъа барама деб кетиб, кече да келмей къалыучанды. Партизандан бир тюрб бил деб, мен Унухну ары-бери джибере турдум. Ишек джокъду, ол, ала бла татах болуб, менден джашырады. Тюсю, Унух партизанлада атасыны кичи къарнашына тубегенин мени джашым кѳргенди. Сен бир да экили болма. Айтама да, Унухну партизанла бла бир татахы барды... Бу затха сен не аз да ишекли болма.

— Джаш бизни властха къалай къарай болур? Сен сѳлешиб кѳрген болурса?

— О-о! Аны бир да сорма! Мадар табса, ол бизни этибизни былай чийлей да ашарыкъды

— Да сора мен аны букъусун къагъарма. Не?

— Бабаш, сенден джангыз бир тилерим,— деди бай.
— Бу мен айтхан хапарланы ол билмесин, тилейме!

— Джаш сенде джалда айланганлы ненча джыл болду?

— Атасы да, ол да бирге айландыла, он джыл толду.

— Джал-мал берген болмазса?

— Огъай! Бер деб сагъына турадыла.

— Да сора, мен аны бююн огъуна къабугъун алайым! Къысха айтыргъа, ол сенден джал алмазча этейим. Аны ююн киши менден соруу алыб кюрешмез. Къалай кѳресе?

— Да сокъур суйген сау кѳз! Ол къораса, мен да санга уллу разы болур эдим.

— Ха-ха,— деб экиси да харх этиб кюдюле. Ахи-яны анасы бу пелах оноугъа къыйналды. Тутар улу, байны джассы кийиз белибауундан кесине тарта, аз ышара джумушакъ айтды:

— Тейри, мени энтда санга бир энчи сѳзюм барды. Мен санга игилик излегениме не сѳзюнг болур?

— Аны неге сораса? Аны мен эртде огъуна да сынагъанма. Сен да мен суйгенлей бол ансы, санга бир зат да керек тюлдю.

— Сёзюм да олду: санга ышаныб айтама. Сизни элде, Назлы-Къолда дейме, бизни аскерибиз патар салгъанды... Командир подполковник Мартынов Андрей манга есаул чыны да, бу орденлени да бердиргенди. Биз Деникинни аскеринде бирге айланганлы ма толу бир джыл... Армавирден узакъ болмай биз бир элчикде солургъа тохтадыкъ. Джашла къара ата башладыла. Мен да бир кёрейим деб, барыб ышаннга салыб, къолуму ёрге кёлтюргенлей, къалай эсе да бармагъым сампалгъа джетген болур эди, гёрохум «тарх» деб атылды. Окъ да баргъан эди да Мартыновну билек этинден чыккъан эди! Тамадала мени соруугъа чакъырдыла, ары-бери создула. Сора Мартынов мени кесине чакъырды.

Къоркъа-къоркъа бардым. Ол, джаралы болуб тургъанлай, кюлюб-ышарыб, мени бла татлы сёлешди. Ол артда манга бир багъалы посылка да джиберген эди. Аны алай нек этгенин мен ол кече ангыламадым. Ол артда кеси ачыкъ айтды:

— Сени кючюнг бла госпиталгъа тюшюб солудум, юйдегими да, элими да бир кёрдюм, джаша, — деб кюлюб, манга алгъышны басды. Къысха айтыргъа, подполковник Мартынов мени эски джыгырамды. Ол да, мен да, старшина да акъ аскерге адам да, ат да, бичен да ким къаллай бир берлигин джазгъанбыз. Санга бир адам, тёрт ат, беш кюрес бичен джазылгъанды. Сен разы болсанг, мен ма былай оноу этгенме.

— Аллах разы болсун, нек разы болмайма?!

— Энди сен манга, Мартыновгъа, мени бла келген джашха, Хангерийге дейме, бирер ат берсенг, элге барсам, мен сенде тёрт ат алгъанма дерме, Мартынов да,

старшина да мен айтханнга не аз да сѣз кѡшмазла. Ол аскерге бир адам дегенлерине да, сен элге келсенг, мен кесим бир оноу этерме, кѡркѡма, аны алай кѣзбау-лукѡгѡ, сѣз болмасын деб джазгѡанма. Кѡалай кѣресе? Разымыса?

Малкѣз Элбуздукѡ, тынгылай келиб, малы кѡрарына кѡыйналса да, таукел айтыргѡа кѡрешди:

— Аллах, аллах! Нек разы болмайма? Бу власть ючюн мен джаханимини джети кѡатына да кирликме.

— Сора, джюрюгюз, Элбуздукѡ, биз бир да бек ашыгѡабыз, — деб, Тутар улу, секириб туруб, кѡонакѡ-байла бла саламлаша тебреди.

Кѡонакѡла, Бабаш да, бай да алларында, джалап кюнбетде ат джолда тизилишиб джылкѡы таба атландыла. Ахия да олсагѡат эшек бла отун алыб келди. Аны анасы: «Унухну тутадыла, чаб!» — деб ашыкѡдырды. Ол, иги хапар да сормагѡанлай, стауат кѡатында кишенлениб тургѡан илячин байталгѡа джайдакѡлай миниб, чегетин ичин тѡб джол бла Унухха атылды.

Ёзенге салкѡын айланнганды, кюн кѣзю тау артына ташайыргѡа алай кѣб кѡалмагѡанды. Тѣбен джанларында терен чегет ёзенде кѣмюклениб баргѡан сууну тауушу тунакы келеди. Бир-бирде кѡадау ташлада атланы налары зынгырдайдыла, анда-мында чыпчыкѡ джырлагѡан да келеди. Каскала да кѡадалыб эски джырларын тартадыла, тюрлю-тюрлю гѣбелеккеле кѡоркѡмай адамланы, атланы сыртларына, башларына кѡонадыла.

Бабаш бла бай а юзмей сѣлешедиле, бир-бирде шыбырдашадыла.

Аланы ызларындан баргѡан эски бандит Чубурланы Зукку Хангерий: «Была не айтадыла?» — деб кѡулакѡ салыб тынгылады. Аламат хапардан кѡуру кѡалама дегенча, чырпа бѣркюн джелкесине тартыб, уллу тѡклю

кѳулакъларын ачды. Ол ангылагъан Элбуздукъну жангыз бир сѳзю болду: «Сиз, ызыбызгъа кѳуру кѳайытмайбыз дей эсегиз, Мыстыла Башына, ол мен айгхан кѳошха, барыгъыз, кеч эте барсагъыз табды».

Кѳб да бармай, ала кѳалын кѳырдышлы сыйдам чатха чыкъдыла. Элбуздукъ алашасы бла джортуб тѳгерекде Унухну изледн, табалмады. Мыдахланды.

— Кѳыйналма сен, — деди Бабаш, — бу эки-юч кюнде аны элге ала кел, мен дженгил огъуна кѳабугъун алырма!

Бай джылкѳысындан, кеси кѳолу бла сайлаб, джарагъан юч ат тутду. Кюле-ышара, бир кѳаратору байталны джюгенин Тутар улугъа узатды. Бу ат уллу джылкѳыда махталгъан байталланы бири эди. Ингичгебел, узунбоюн, кенгѳшюн, акътуякъ узун ингичге аякълары, мангылайында да кѳашхасы. Кѳысха айтыргъа, илячин де да кѳой.

— Бабаш, — деди Элбуздукъ, — кѳууанч бирди, Совет властны ууатыгъыз ансы, сизге джанымы да берликме...

— Да, сау бол, — деди Бабаш, — эсингде болсун, манга адам бир хатер этсе, мен аны он кере кѳайтармасам, тынчлыкъ табмайма!

Мартыновгъа да, Чубурланы Хангерийге да бай бирер асуулу ат берди. Элбуздукъ субайлыкъгъа омакъ, кука сѳлеширге кюрешди. Алай болса да аны кѳыйналгъаны кѳзюнден-кѳашындан белгили эди. Бабаш да, Хангерий да байгъа алгъышны басдыла.

Бай бир джанындан ѳзенгиге кѳадалыб, тесукъа эте тургъан байталгъа кѳыйналыб минди Бабаш. Ат джюрюгенде, Бабаш, кѳоркѳаракъ болуб: «Кѳара, оллахий, бу бизге оюнла этмеге эди», — деб, бир кѳолу бла джюгенин тарта, бир кѳолу бла да атны джалындан кѳадалды. Саламлашыб, кѳонакъла Мыстыла-Башы таба, тик кюнбетни ат джолда кѳнделен тизгинлешдиле...

Бай, аланы ызларындан ачыулу къараб: «Ай, ана-сыны, къаллай атларым къорадыла», — деб ахсынды.

Алларында — Бабаш, аны ызындан да — Дубинни, Хангерий. Ала джолну джол узуну юзмей сѐлешгенлей бардыла, бир-бирледе шыбырдашадыла. Экиси да салпыланыбдыла. Неде быланы бююн баш сагышлары? Аны Бабаш джашырмай кеси айтды:

— Хангерий, билесе, генерал бизге уллу ышаныбды. Коммунистледен, советде ишлегенледен, партизанладан бир-эки адам табмасакъ, бек табсыз боллукъду.

— Айхай, аланы табхан алай тынч болса уа? Билесе, ол кюн Асланбек Бал орунлада къошдады, дедиле. Чабыб къошну арагъа алдыкъ — джукъ да джокъ. Алай да ким кѐргенди! Былай, джерге киргенча, думп болуб къалды.

— Тюзю, — деди Дубинни, — бу джол да элге къурулай къайтсакъ, генерал къатылыргъа болур бизге. Алай болса да, ашыкъмайыкъ, рысхыбыз къуруб къалмагъан эсе, Мыстыла-Башында бизге бир тюк тюшер.

КЪАН ТЕГЮЛГЕН КЕЧЕ

Кече арасында Унух бир топулдагъан тауушлагъа уянды. Джамчы тюбюнден къараб, ай джарыкъда къолларында да шкоклары бла босагъада юч адамны эседди. Унух джатхан мурджар да, экинчи мурджар да тобтуб тауушдан толдула. Джаш секириб ѳрге къобама де-

генлей, адамла, бир-бирине джетдирмей, таркъ-туркъ этдире, аны башын бир къаты затла бла сермедиле. Унух, кѐзлери къарангы этиб, джерге томалды. Тѳнгертке къош ауур ынгычхагъан тауушдан толду. Акъ аскерчиле, биргелерине бандитле Шошту да, Хангерий да бар, басындыла. Тюйюлген адамланы къолларын

эрлай сыртларына байлаб, кенг къошну бир джанына джоппу этдиле.

Есаул Тутарланы Бабаш, къууанч тыбырлы болуб, буйрукъ берди:

— Бусагъат от этигиз.

Эрлай шынкъарт этдиле.

Бабаш, гёроху да къолунда, тёрт джанына сескекли къарай келиб, самаркъау халда тебретди:

— Былагъа къара! Советни активи: Болатланы Алим, Гербекланы Батал. Тансыкъ болуб тура эдим, не ашхы болду былай тюбегенгиз!

Дагъыда къарай, сынай келиб, кёл кенгдире, селекени бардырды:

— Э-э! Мынга къара! — деди Бабаш.— Унух да былайда кёреме! Эй, сени огъесе, Унух, къача билмей кёреме! Манга сорсанг а! Юретир эдим! Сен бош дыглас этиб айланаса! Сен менден къачыб къутулаллыкъ тюлсе. Билемисе? Джерни джети къатына кирсенг да, табарма мен сени.

Былайда, Мыстыла-Башында къошну неси Солтанбек, партизанланы алларын алыб, къонакъгъа чакъыргъан эди аланы. Аны алай нек этгенин партизанла энди ангыладыла, анга ийнаныб, кеслерин алдатханларына да ачыдыла.

Есаул Тутарланы Бабаш, бандитлени башчылары Чубурланы Зукку Хангерий, есаул Дубинин Захар соруу этиб башладыла. Ала алгъы бурун Болатланы Алимни арагъа алдыла. Кесин тыялмай, ашыгъыб, Хангерий эки къабиж эрнин да къыйыгъына бардыра, тебретди:

— Алим, мен санга тюберге кюсеб тура эдим, тюнене тюшюмде да кёрген эдим.

— Алим, — деди Бабаш, — сен эсли адам, кесинги большевиклеге бош алдатыб айланаса. Кечигиз деб

тилесенг, джумушакъ къарарбыз. Негерлерингден да тюз хапар бер, адамны джашауунда бир джангылгъаны да болур, кечербиз!

— Мен, кесими, — деди Алим, къан джугъу бетин къолу бла сылай, — кишиге да алдатмагъанма, мен сабийликден эртде чыкъгъанма, мени киши да алдаялмаз. Совет власть ючюн, тюзлюк ючюн, мен, не уллу къыйынлыкъ кёрлюк эсем да, артыма турмам... таб былай тёнгекге салыб тууарыкъ эселе да!

Бабаш бу ёхтем сёзлеге сейирсинген болур эди, тынгылаб, кёз къакъмай Алимни бетине битди. Чибин къоругъан къарт алашача, Бабаш, башын булгъай. ариулюкъ бла терилтирге умут этиб бардырады!

— Алим, сагъыш эт! Сен бизге болушсанг, биз да сени мыдах этмезбиз. Ангылаймыса?

— Нек ангыламайма? Бек да ангылайма!

Бабаш да, Хангерий да, Дубинин да кёзюулетиб ариулюкъ бла туб билирге дыгалас этиб кюрешдиле. Алай а Алим аууз ачмады. Эм артында, джабагъы мыйыкъларын тили бла джалай, Бабаш, къоркъутургъа умут этиб, хыны къараб тебретди:

— Алим, эсингде болсун, мен айтханча этмесенг, кесингден да, юйдегингден да бошадынг... Юйюнге да от салдыкъ. Ангыладынг шойт да? Ол машоклада шкокланы, патронланы кимден алдыгъыз? Къайры элтесиз?

— Джолда табдыкъ, — деб Алим, бюсюреусюз джууаб эте, анга джити къарады.

— Алим! Тюзюн бир айтчы, сен джашаргъа сюемисе?

— Нек суймейме!... Джашауну суйгенликге, мен ёлумден да къоркъмайма!

— Созма, бер тюз хапар, мени ючюн демейме, кесинг ючюн, сабийлеринг ючюн! Непча баланг барды?

— Эки!

— Айтама да, телинге урдура, сен кесингден да, юйдегингден да бошаргъа тебрегенса!

— Сиз мени къурутханлыкъгъа, Совет властны, аны иннетин къуруталмазсыз! Совет власть къуру мен тюлме, да къуру бизни элибиз тюлдю. Совет власть — ол бютеу Эресейди, ол бютеу урунган халкъланы властарыды. Сиз не дыгалас этсегиз да, ол властха къарыу эталлыкъ тюлсюз, хорлам аныкъыды. Тюзлюкню тоб бла, шкок бла атыб киши да ёлтюрмез. Ма ол уллу тауну кёре болурсуз? Сиз ол тауну, къамчи бла уруб, бери аудуралмазсыз да? Ма ол да алайды!

Джелимсиз Бабаш сернек тартханча джанды:

— Алим, элге да джетгинчи, сен кесинги къабугъунгу сойдуругъа башлагъанса!

— Союгуз! Этмеген кылыгыгъызнымы этериксиз! Мени сизге айтырча хапарым джокъду... Сиз халкъгъа джетдирген азабла сизге алай кечилиб къалмазла!

— Э-э! — деди Бабаш, — бу тамам барыб тохтагъанларындан кёреме. Былай элге джетгенлей, мен сени къара багъанагъа асарма да! Къалай кёресе — бойнунгдан такъсакъмы таб болур? Огъесе аякъларынданмы дейсе? Эркинлик сендеди. Сайла! Не?

Хангерий да, Бабашны аузуна чабыб, кёл кенгдириб, эски дертлерин санаб тебреди:

— Алим, эсингдемиди сен 1918 джылда байланы мюлк джерлерин джарлылагъа юлеширге керекди деб джоргуб айланнганынг? Тартынма да бир айтчы, энди биз санга къаллай бир джер беребиз? Бир десятинаммы дейсе, бир сажнаммы? Не?

Зорчула бары да харх этиб кюлдюле.

— Да, — деди Алим, — санга салах тартылгъан кюн къалай бир джер бериллик эсе, манга да аллай бир!

Мени ёлтюргенликге, сиз мен тутхан иннетни, тюзлюкню, эркинликни ёлтюралмазсыз! Мен, сатлыкъ бла табылгъан джашаудан эсе, ёлюмню сайлайма.

— А-а! Алаймыды? — деб Хангерий, морт тишлерин кёргозте, Алимни башына, имбашларына къамчини тёшеди. Тюклю бетинде терин чепкен этеги бла сюрте, эринлерин да къыйтыгына бардыра, хыликке этди:

— Алим, бу азды дей эсенг, къошаргъа боллукъду. Бабашха прошенна джазарса. Ангыладынг болурса, не?

Тутар улу да, Дубинин да, Хангерий да харх этиб кюлдюле.

Болмагъанында, солдатла Алимни чалман къош таба сюрдюле.

— Эй, анасыны! — деди Бабаш ахсыныб, — бу хапар бермеди. Биз, хапар табыб, Асланбекни тутханыбыз болса, ишле алаамат боллукъ эдиле.

— О-о! — деди есаул Дубинин, — биз аны тутханыбыз болса уа, генерал нохта баусуз къоймаз эди бизни.

— Энди къалай этебиз? Хапар табмай, оюннга къалдыкъ! — деб Бабаш, нёгерлерине мыдах къараб, тынгылады.

Гербекланы Батал, кёзюу анга джетгенин эслегенинде, джюреги тыпырдады. Қъызбай Батал ёлюмден кемсиз къоркъады.

Алай а, кюле, ышара, Хангерий аны къолларын тешгенинде: «Эшта, ишле иги боллукъ болурла», — деб къууанды Батал.

— Джюйюсхан есаул! — деди Хангерий. — Мен бу адамны сабийликден бери таныйма. Уялама, муну тутуб элге киреллик тюлме, муну башына бош этерге керекди.

— Батал, — деди Бабаш, — мен санга бек сейир этеме: атанг айтылгъан Хаджи, малынг-мюлкюнг да онглу, къарнашынг да акъ аскерни абычары, энди сен кесинг большевик болуб нек айланаса? Аладан санга

насыб келмезин нечик ангыламайса? Къысха заманда биз аланы ууатыб къара мыдых этерикбиз...

— Эшта-эшта! Большевик деген не хапарды? «Кимни арбасына минсенг, аны джырын джырла», — дегенча этиб айланганма. Джюрекден мени бир зат большевиклигим джокъду...

— Алдама! Сен эки бетли адам кёреме. 1918 джыл советде ишлеб айландынг да?

— Ол заманда мен кесим да элде болмагъанма! Манга да сормагъанлай айыргъан эдиле. Анда мени не гюнахым?

— Нек болмайды гюнахынг? Байланы мюлк джерлерни сыйырыб алыб, джарлылагъа чачабыз деб, комиссия бла джортуб айландынг да? Аны къалай унутханса?

— Да мени, тамадала берген буйрукъну этгенден ары, башха зараным болмагъанды.

— Хо, бары да алай къалсың, партизанинга чыгъыб нек айланаса да?

Батал, баш энишге къараб, тынгылауу басды.

— Баталны, — деди Бабаш, хыйла кёзлерин джумуб, аз ышара, — башына бош этерге мени огъайым джокъду. Къалай кёресиз? — деб есаул Дубининнге бурлду. Ол «Не сёз!» — деб разылыгъын билдирди.

Бабаш, тынгылай туруб, сансыз халда кенгден келтирди:

— Сёз ючюн, биз Баталны бусагъатдан огъуна башына бош этдик. Сора ол бизге не игилик этер? Огъесе, бизге салам да бермегенлей, джортубму кетерикди?

— Огъай, — деди Хангерий, — ол билген хапарын бизден джашырмаз!

Баталны, башына бош болуб, ёлюмден къутулуб, элине чабыб кетери кёзюне кёрюнюб, кёзю-башы джарыды.

— Энци сёз, — деб Батал, морт кьалакь тишлерин кёргюзте, не усталыгъын да салыб, билген хапарын тёгюб башлады. Партизанладан хапары аз болса да, билгенине кьошуб айтды.

— Сау бол, Батал, джаша, — деди Зукку Хангерий. — Аламат хапар! Баталгъа ол джюгенде тохтамагъан боз байталны берсек, кьалай кёресе? — деб Бабаша кьарады.

— О-о! Мен айтырны айтдынг! Разыма, анасыны сютюнден халал!

Батал, илячин байталны бошлаб, джел этдире, элге кетери кёзюне кёрюнюб, кьууанчын ичинде тыялмай, сёзюм бардырады:

— Унутуб кьоя эдим, ол машоклада патронланы бизге Джёгетей аягъында Матвей деб бир оруслу берген эди. Шкокланы да Нарсанада бир кьарачайлыдан алгъанбыз. Аты да Зекерьяды, тукьумун джашырдыла, айтмадыла.

— Батал, — деди Бабаш, — бу джашдан, Унухдан дейме, сени не хапарынг барды?

Ол тёрт джанына сескекли кьарады. Унухха да кёз джетдирди. «Артда кьан джауар да», — деб кьоркьуду болур, баш тёбенине кьараб тынгылады. «Арабин, мени да сатаргъамы башлады», — деб Унух, кьайгъылы болуб, анга хыны кьарады...

— Батал, кьоркьма! Унухну тамбладан кьалдырмай кьабугъун аллыкьбыз, былай сыдырыб, — деб Бабаш кьоллары бла кёргюздю.

— Унух, — деди Батал, — бизге, партизан отрядха, келе-кете тургъанды... Бир джолда эки атха джюклеб патрон да, шкок да келтирген эди... Бир джолда да нёгери бла элден аскерге деб джыйылгъан иги кесек атны сюрюб келген эди...

— Алай деген неди? Тоба, тоба! Бу хапаргъа кьара, — деб Бабаш, алынган тууарча ёкюрюб, таш-

ны ташха ургъанча этди. Сора, керилиб, не кючюн да салыб, мах, мах, сора деб, джашны башына къамчини-къамчини тартды.

Унухну санлары джызылдаб, джюреги тыпырдады...

— Элбуздукъ Унухну юсюнден берген хапар кепперти болду да, — деб Дубинин Бабашха къарады.

— Дагъыда, — деди Батал, — Унух партизанлагъа эки кере азыкъ да келтиргенди.

Бабаш, не усталыгъын да салыб: «Ма, адам десенг», — деб Баталны махтады. «Ичи не чирик эди Баталны!» — деб, сууукъ тер уруб, Унухну тёрт саны къара кылды болду.

Батал, «хе-хе» деб кеси аллына кюле, кенгден келтириб, деникинчиле излемеген хапарланы да сандыраб, кёл алама деб дыгалас этиб кюрешди. Соруу бошалгъанлай, Хангерий башы бла кёргюздю, солдатла, дже-тиб Баталны къолларын эрлай сыртына байлаб, чалман къошха тебретдиле. Хангерийге да, Бабашха да кёзюу къарай, ол, баш уруб, тилекчи болду:

— Юйюме джибермеймисиз? Берген сёзюгюз къайда? Бош этербиз деген эдигиз да? Не?

— Батал, — деб, Бабаш, харам ышара, хиликке этди: — Неге ашыгъаса? «Ашыкгъан суу тенгизге джетмез!» Къоркъма, мен сёзюме табылмай къалмам! Са-нга эркинлик игитда беребиз...

— Ха-ха, — деб Батал кычырыб кюлдю. — Джибермейсиз дедим да бир бек къоркъдум.

— Бош къоркъаса, — деди Хангерий, — сен ахыратда къайры барсанг да эркинсе! Суйсенг, таугъа, суйсенг, тюзге.

Батал, аны сёзюн иги ангыламай, накъырда этерге умуг этди.

— Хо, керти айтаса, ахыратха уа барыбыз да тонгкъайырыккъыз.

— Боз байталны да берлик эдим. Алай а, сени гюнахынг кёбдю. Ол сыйрат кёпюрден доб деб сен джаханим отха томаллыкъса. Сора атны да не этериксе? Биз, унутмай, санга ахыратха салам джибере турурбуз. Разымыса? Чынкълбаш, энтда ангыламаймыса?

Бабаш да, Хангерий да, Захар да харх этиб кюлдюле. «Ай анасыны, юйюме, башыма да кьан джаууб кьалды кёреме! Сатлыкъ иш бла ёлюмден кьутулама деб, кьармалыб кьалдым да», — деб Батал эки кьабиж эрнин кьабды...

— Эт суууйду, бир ауузланыгъыз, марджа, — деб кьошну иеси, айтылгъан бай, аланы чакьырды...

Тутулгъанланы барын да, кьолларын сыртларына кьаты байлаб, чалман кьошха джыйыб, тёрт солдатны да, бандит Шоштуну да кьарауулгъа салдыла. Эки тёнгертке кьошда да от шынкъарт болду. Деникинчиле кюле-ышара дауур-суйюр этдиле.

Кьонакъбай Солтанбек, аны джашы, юй бийчеси, эки кьошха да кёзюу-кёзюу чабдыла. Акъ аскерчилеге кьазанда бишген кьой эт, джангы джау, табада бишген эт хычын, джангы бышлакъ, айран, джангы сютбашы келди.

Есауллагъа — Тутарланы Бабаш бла Дубининнге — бирер кюлте кьаймакъ да узатдыла. Чубурланы Зукку Хангерий, кишини да сакъламай, тюзде кьалгъан бёрюча, базукну, кир кьоллары бла эки джанындан тутуб, уллу-уллу кьабыб, ууртларын кёбдюрюб, мушулдаб, джутланыб ашаб башлады.

Ашай-иче, лахор эте, кёб олтурдула акъ аскерчиле. Кечени ауурлугъу кете, ала джамчы, кийиз, тон табханларын алыб барыб, кьошну огъары джанында кьалын кьырдышха сойландыла.

Тамадала да кьошлада болджар салам тёшелген

джумушакъ орунлада юслерине джамчыланы атыб джытдыла.

Эки къошда да дауур-суююр тохтады, от да джукъланды. Арыгъанлары бла, бары да хурулдаб, мушулдаб, джукъугъа сингдиле...

КЪАРНАШЛЫКЪ

Толгъан ай джукъа, зыккыл булутланы артларын-дан дуняны мутхуз джарытады. Къошну тѣбен джанында къайын чегетде, къалын хансха, балдыргъан чап-ракъгъа батылыб, къулакъ суучукъ шош шыбырдайды. Ёксюз къалгъан болур, къой орунда бир къозу, тама-гъын бошлаб, таралыб, созуб мангырайды. Бир-бирде тууар мушулдагъан таууш да чыгъады.

Тутмакъланы къараууллары, чалман къошну къа-тында джамчылагъа томалыб, махорканы тютюнлете, кюле-ышара, лахор этедиле... Тутулгъан адамланы би-ри, ауур ынгычхай келиб, «суу» деб таууш этди.

Шошту, чалман эшикни башындан къараб, хыны сор-лу:

— Кимди суу излеген?

— Болатланы Алим,— деб Унух тири джууаб берди.

Шошту, эки салымакъ эрнин да къыйыгъына бар-дыра, хыликке эте башлады:

— Алим! Къуру сууну не этесе? Сютбашычыкъ ичер-мединг? Не? 1918-чи джылны эсинге бир тюшюрчю. Сен, къызыл аскерчиле бла келиб, бандит деб мени атамы къалай тутхан эдинг? Ол кюн тюшген джара ме-ни джюрегимден энтда да кетмегенди. Бизге къазгъан урунга кесинг «доб»деб сыртынгдан тюшдюнг да? Ме-ни чарсада чабыб ёч алыб тургъан байталымы «Къы-

зыл Аскерге» деб алыб кетгенинги унутхан болмаса? «Мюлк джеригизни сыйырабыз», — деб джортуб айланганынги да унутхан болмаса? Алим! Большевикле деб сен бош, боппа-бош дыгалас этиб айланаса! Ала бери ёмюрге да келмезле! Келлик заманны ачхычы акъланы кьолундады. Кёбюнг кьалмагъанды, сен ол дуннягъа томаллыкъса, джаханим отунда джырмыланлыкъса. Бир сорлугъум: кьабырда сени бетинги Совет Россиягъамы айландырабыз, огъесе Кябагъамы дейсе? Не?

— Совет Россиягъа, — деб Алим анга хыны джууаб берди, — сени бетинги да тонгузла джатыучу батмакъ талагъа айландырса, кьалай кёресе?

— Сени атанг, — деди Шошту, — ахыратда кеси джангыз инджиле болур, хариб! Ол сени сакълайды, сен анга ашыгъыргъа керексе. Унутуб кьоя эдим: сени кьабугъунгу бюгюн былайдамы алабыз, ач бёрюле кьаба турурча? Огъесе элде, юй бийченг да юсюнге кьараб, зырнаины тарта тургъанлай асмакъгъа такъ-сакъмы таб болур? Не? Кьалай кёресе?..

Кёб да турмай, ай тау артына батыб, кече кьарангы болду. Кьарауулланы дауурлары тохтаб, хурулдагъан тауушлары чыкьды. Адам эки джукъудан кьайтыргъа Хангерий, мурджарда негерини кьабыргъасындан чыначыгъы бла тюрте шыбырдады:

— Тур! Кечикдик дейме!

— Не болгъанды?

— Тутар улу берген буйрукъну унутханмы этгенсе?

— А-а! Унухну юсюнден!

— Хо! Аны узагъыракъ, шауешик кьулакъгъа элтиб кьагъаргъа керекди. Сенде патрон эркин болур?

— Не этесе анга патронну, кечегиде дунняны кьозгъаб. Биле болурса, адамны джелкесинде бир чий джерчиги барды... Алайдан бир кьакъдынг — болду, алхам

дюлюллах, томалды, битди, ых десе, бычагъым сени. Анга мен эртде уста болгъанма...

— Огъай, — деди Хангерий, — кечегиде чегетде бир хата болмасын, Унух деу, кючлю джаш...

— Муну бла табды, — деб ол, наганын алыб, бармакълары бла тийиб, шыбырдаб патронланы санады. Элде Унухну юсюнден хапар соргъан болса, не айтырбыз?

— Кече къачыб кетген эди десек, болду...

— Хэ, хэ! — деди Хангерий, — анга киши да ийнанмаз. Аскерни къолундан ол кеси башына къалай къачар? Кючю болгъанлыкъгъа, тумакъ кюйчу, анда алай тирилик, алай джигитлик къайда? Хе-хе!

— О! Хангерий! Бош билмей айтаса: ол алай тумакъ кирик кёрюнгенликге, джетген кюн оюнла кёргюзюрге да болур... Билеме мен, ол бек гынтдылы, бек таукел джашды...

Муш-муш эте, Хангерий туруб кийине башлады.

Танг аллында бир адам чалман къошну къатында: «О хахай, бери чабыгъыз!» — деб къычырыкъ-хахай этди. Акъ аскерчиле къозгъалдыла: кими джалан аякъ, кими да джалан баш, шкок, гёрох табханларын да сермеб алыб, чалман къош таба атылдыла.

Къулакъда, таш джолда, атылыб къачыб баргъан атланы дыбыртлагъан тауушлары келди, наллары да джилтин-джилтин этдиле...

— О хахай, бери чабыгъыз! О хахай! — деб къызбай солдат, къошдан узакъ да бармагъанлай, къычырыкъны басды. Итле да, «хаб-хуб» эте, къулакъ таба атылдыла. Ол солдат, джюреги да тыпырдай, къарангыгъа тутуб, дюнгордетиб талай кере шкок атды. Бир къауум аскерчи да къулакъ таба чабды, дуния тархтурх болду.

Къайтыб келиб джокъласала, чалман къошда Унух да, алайгъа къарауулгъа салынган Курбатов Алексей деген солдат да джокъ.

Бабаш да, Хангерий да, отча джаныб, төрт джанларын ашайдыла. «Сюрюгюз, тутугъуз, — деб кычырадыла. Бир къауум аскерчи джаяулай чегет таба чабды, бир къаууму да атлары таба атылды... Ала сюрюб кюрешдиле, чегетни къармаб изледиле. Алай а кечсиге къалын чегетде нени табарыкъ эдиле?

Унух да, солдат Алексей Курбатов да, атларын квамчилеб, мукъут болуб, ёзенде уллу суудан атлаб, тау таба, Къобу-Башына айландыла.

— Да энди къутулдукъ шойт да, — деб Унух атындан секириб тюшдю. Алексей атдан тюшер-тюшмез, Унух аны айландырыб талай кере къучакълады.

— Джаша! Алеша, джаша! Ёлсем да, унутмам, — ёлюмден къутхардынг. Бюгечеден ары сен манга туугъан къарнашча болдунг!

— Мен, — деди Алексей, — Алимни къолларын да бош этдим. Алай а ол санларын кёлтюралмады, кьобалмады. Аны туюуб болгъанын халек этгендиле...

— Мен, Алеша, сени былай къараб кёргенлей огъуна таныдым.

— Мен да таныдым. Алай а кесими къатдырдым, зорчулагъа эслетмедим!

— Алеша! Атанг, ананг сау-эсенмидиле?

— Огъай. Атам былтыр Къызыл Аскерде, къазауатда ёлген эди. Анам сауду: тынч, рахат, джарлылыкъдан башха хатасы джокъду... Алай болса да, анамы юсюнден тюз хапар табсала, акъла къан саллыкъдыла. Коммунисти, Къызыл Аскерчини къатыны деб, тюб этрикдиле... Анам манга: «Балам, мадар табыб, акълагъа къуулукъ этме», — деген эди. Мени аскерге зор бла сюрдюле... «Бир къачар мадар», — деб дыгалас эге айландым, къачарча таб тюшмедим...

— Сени уа, Унух, атанг, ананг?

Джаш атасыны ачы хапарын айтды. Кеси да, ата-

сы да джалчылыкѳда инджилѳб джашагѳанларын да айтды... Джашаялмай, байдан баш алыб, партизанлагѳа кѳачхан хапарын да айтды...

— Эсингдемиди? — деб джашла, экиси да сабий заманларын эслерине тюшюрюб, хапаргѳа сингдиле. Ала экиси да аталары бла бирге тишируу монастырда талай джылны тууарчы, отунчу болуб айлангандыла. Унух орусча эркин сѳелешеди. Алеша да кѳарачайча устады. Сюсселе, орусча, сюсселе, кѳарачайча сѳелешедиле.

— Алеша, сени кючюнгден, — деди Унух, — мен насыблы болдум!

Алеша, огѳурлу ала кѳзлерин сюсюмлю ышарта, кесгин, деменгили айтды:

— Унух, акѳ аскерде джюрегим, саным да тутмай айландым. Джюрегин тутмагѳан ишни зор бла этген адамдан насыбсыз киши болмаз. Бюгюнден ары энди мен да кесими насыблыгѳа тергейме. Не ючюн? Халкѳ ючюн, эркинлик ючюн кюреширикме. Ёлсем да—халкѳ бла... атам да Кѳызыл Аскерде ёлгѳиди. Акѳлада генерал болгѳандан эсе, кѳызыл Аскерде нал чюй болсам разыма.

— Алеша, — деди Унух, — бир артыма турмам, Совет власть ючюн джаханим отха деселе да, секирликме.

Хапар айта, кюле-ышара, джашла, атларын кѳамчилей, Асланбекни партизан отряды таба чегетге сингдиле.

КЪАЛЫН ЗЫГЫТДА

1919 джыл сентябрны ахырында бир чууакѳ кюнлю эртденде акѳ аскерчиле ашаб-ичиб, атларына кѳонуб, Мысты-Башында кѳошдан элге атландыла. Кече тутхан партизанларын — Гербекланы Батал бла Болатланы Алимни да — джаяу сюрдюле. Ачыкѳ, кѳалын ханс-лы кюнбетде, ат джолда деникинчиле ёзен таба тиз-

гинлешдиле. Чубурланы Хангерий, джаншай келиб, кесин тыялмай, сауғаланы юсюнден сёз кёозгъады.

— Генерал да, подполковник да бизни бу ишибизге аз кёуанмазла! Тейри, Бабаш, сен чын бла да, орден бла да, ачха бла да уллу бай болургъа башлагъанса! Саиға уа не да болур, бизге не оноу? Манга да бир тюк тюшерча этерсе деб ышанама. Сени буйругъунг бла Советде ишлеб айланганладан талай адамны къакъдым, эки партизанны да тутуб кёолунга бердим!

— Ой, къой, къой! Аланы не партизанлыкълары бар эди? Сюрюучюле! — деб Бабаш бюсюреусюз этди.

Бабашны бу сёзлерин Хангерийни джюрегине джарашмадыла.

— Да, сюрюучюле болгъанлыкъгъа, ала партизанлагъа ашарыкъ джюрютюб тургъандыла. Да сиз айт ханига чабыб айланама. Алай болса да киши манга, орден берген къой, сау бол деб да айтмады. Тюсю, подполковник Мартынов махтагъан эди. — Не айтады деб, Хангерий Бабашны аузуна джити къарады. Ол, кёуанч сагъышха сингиб, анга джууаб да этмеди.

Ингирге ала ёзеннге тюшдюле.

Ёзен ичи, аны эки тик бети да гетлешле, чатла, къалын чегетле... Гёджебсиниб баргъан камсык шоркъа суудан люююлдегеи агъач кёпюрле бла талай кере арыбери ётдюле. Дуня гоккалы, терен ханс, къара чибин да, гёбелек да толу. Къыйынлыкълары болмагъан, башларына эркин чыпчыкъла, татымлы ашарыкъдан тоюб, кёуанчлы джырлайдыла. Болатланы Алим, къалын къара къашларын кёлтюрюб, тёрт джанын сымарлаб, чыпчыкълагъа сукъланды. Ол чыпчыкъ болуб учуб кетерге талпымайды, аланы эркинликлерине сукъланды... «Насыблы чыпчыкъла», — деб ахсынды.

Гербекланы Батал, Болатланы Алимни ызында джууукъ келиб, узун, джыйрыкъ бойнун узатыб шыбырдады:

— Алим, къалай кѳресе? Была бизни кертиси да къармаргъа башлагъан болурламы? Ёлеме деб бир бек къоркъама!

— Батал, не къызбай адамса! Къызбай чыпчыкъ къуйругъундан къоркъгъанча этесе! Ёлеме деб сен быллай бир нек къоркъаса? Ёлген кюн джыларгъа адам табылмаз, джаназыма киши келмез деб къоркъа болурму са? Бюгече сорууда сен акълагъа, адам къандан тоймагъанлагъа, бизни сатдынг, партизанладан тюр бердинг, душманнга къарнаш болдунг! Сени кир ишинг ачыкъ болса, сени къатынга, адам огъай, ит да бармаз. Билемисе? Сен бизни бла биргелей кесинги да, юйдегинги да сатханса. Юй бийченги да, сабийлеринги да джанлары саулай обагъа кѳмгенсе.

1918 джыл совет власть деб алдаулукъгъа чабыб айланганса, эки бетлисе, тышынг къызылдым, ичинг чирик, ийнс эте, кимни арбасына минсенг, аны джырын джырларгъа кюрешесе. Энди акъла сени ёлтюрмезле, хатер этерле. Мени уа бир да сорма, ала менден бюгече огъуна бошарыкъдыла.

— Алим, сен джашауну кѳргенсе, мен аз джашагъанма, алкъын джашау кѳрмегенме. Мен сизни сатама деб кюрешмегенме... Алай этсем, сизге да, кесиме да таб болур деб этгенме. Сизге болушама деб этгенме. Ангылаймыса? Сизге...

— Джокъ кѳреме сенде бет! Итлик ишинги да этиб, энди айтыргъынг олмуду? Батал! Былайда сени эсингде бир зат болсун! Акъла къутуруб айланган бир ит къауум. «Къутургъан ит несин къабар»,—деб эшитген болурса? Сен бююн бизни сатдынг, тамбласында аланы да сатарыкъса! Сатлыкъ адамгъа ийнам джокъду, билемисе? Ишексиз, акъла сени къагъыб къояргъа башлагъандыла. Тюзю, сен ёлюб къорасанг игиди. Сатлыкъдан халек бедншлик дуняда джокъду. Сатлыкъ

бла табылган бедешлик джашаудан эсе, мен ёлюмню сайлайма. Халкъ ючюн батырлыкъ этиб ёлген кёб да ашхыды. Адам адамлыгъы бла ёлюрге керекди.

— Алим, — деди Батал, — сүйсенг, сат, сүйсенг, кьой, энди Совет власть бери кьайтыб келмез. Къалай кёресе?

— Эй, Батал, — деди Алим, — кече бёрю улугъанлыкъга, танг атарындан къалмаз. Узаймай Совет власть кьайтыб келир, сени бюгече этген итлик ишинг санга кечилмез.

Бу сёзле Баталны кьызбай джюрегине ачы кьоркьуула салдыла, башын къара сагъышла басдыла.

Алимни эсине да озган заманла тюшдюле, джаралы джюреги кьозгьалды. Джаш заманында джалчылыкьда кьойчу болуб, бу таулада кеси аллына джылай, джырлай, кёб джылланы айланганды. Алим ол заманда джашауу бла бусагъатда болумун тенгледшириб къарды.

Ойлаша келиб, кеси кесине айтды: «Ишек джокьду, была бизден бошарыкьдыла. Байлагъа кьул болуб эзилиб, унугъуб джашагъандан эсе, ары ёлюб кьорагъан иги болур. Адам къаядан кетиб ёлсе неда суугъа кетиб ёлсе, не сёз, ол ёхтемликге тергелмез. Эркилик ючюн, Совет власть ючюн ёлсе, аллай ёлюм адамны башына сый да, насыб да тюлмюдю! Быллай ёлюмден мен не кьоркъмам, не къачмам! Къачама десем да, къалай къачарыкьма!»...

Бу сагъышлагъа болуб турганлай, къатында герохну тутуб барган солдатны кёрюб ышарды.

— Не кьууанчынг барды? Неге ышараса?... Хо, хо! Ышар-ышар! Къанынга боялыргъа алай кёб къалмагъанды, — деб ачыуланды есаул Дубинин.

Батал зорчуланы шкокларына, сюнгулерине, гёрохларына кьысха-кьысха къарады. Аны кьызбай джюрегин ёлюм кьоркьуу кючлеб къалтырата башлады, ёлюр кю-

ню да кѣзюне кѣрюндю... Акъ аскерле Ачмез партизан-ны эки кѣзюн сюнгуле бла чанчакълаб ѳлтюргенлерни аны эсине тюшуб джыйырылды. «Ля-н-лаха-нллаллах. Аллах сен бирсе, кюнчюг кѣбдю, джарлы джанымы ѳлюмден бир къутхар! Джарлы джанымы ѳлюмден... Сау къалсам, энди беш ууахты намазымы да къоймаз эдим! Аллах, аллах», — деб, кѣкге-кѣкге къараб, кѣзлерин къысыб, нясындаи эсине тюшген сѣзленн шыбыр-дады, дыгалас этди, джашаугъа таралды, талпыды.

Бабаш да, Хангерий да, Дубинни да джолну джол узуну аууз джабмай джаншадыла. Граждан къазауатны юсюнден ушакъ эте келиб, Хангерий есаулгъа сорду:

— Бабаш, сен кѣб айландынг, кѣб да кѣрдюнг, сен билгенден, Совет власть энтда къайытыб келирча къоркъуу бармыды, джокъмуду?

— Бютеу Россияны, Совер Кавказны байлары бизге, интервентлеге къан-джан аямай болушуб кюрешедиле. Алай болса да халкъны большевикле уллу бузгъандыла. Халкъ бизге арт бургъанды, зор бла болмаса, биз айтханны къулагъына да алмай тохтагъанды.

— Халкъны къой, джюйюсхан, — деди есаул Дубинни, — не эсе биз бир уллу палахха къалыргъа башлагъанбыз. Солдатларыбыз биз айтханны этмей тохтагъандыла, ала биз айтханнга да ийнанмайдыла Таб тюшгенлей, думп болуб къачыб кетедиле... Баралла да Къызыл Аскерге, партизанлагъа къошуладыла, сора берн айланадыла да бизни юсюбюзге отну къуядыла.

— Мындан алда, — деди Хангерий, — мени кичи къарнашым Басханнга ата къарнашыма барыб келди. Ол айтханнга кѣре, анда ишле бек амандыла. Малкъарда хар ѳзен сайын бирер-экишер партизан отряд къуралгъанды. Сѣз ючюн, Басхан ѳзенде эки кючлю отряд барды, алагъа башчылыкъ этген — Хаджимурат Асанов. Ала урушлада акъланы да, бандитлени да аман ууатхандыла. Былтыр огъуна малкъарлыладан револю-

цион полк кѳуралгъанды. Къабартыда уллу революцион аскерле кѳуралгъандыла. Алагъа башчылыкъ этиб айланганла Калмыков, Ахохов, Қарашаев, Настуев, Энеев... Алийланы Умар да, ары барыб, ала бла революцион аскерле кѳураб айланады...

— Да, — деди Бабаш, — Север Кавказда халкъланы кѳозгъаб, бизге джашау бермегенле Орджоникидзе бла Кировдула. Аланы бери Москва джибергенди. Революцион полкла, партизан отрядла кѳураб айланганла ала тюлмюдюле? Алийланы Умар да, ала бла бир кѳош болуб, дунияны кѳайнатады. Къарачайда хар ёзен сайын, хар эл сайын бир партизан отряд барды, кюрешиб, аманны кемниден биз Къарачайдан Деникиннге бир кесек атлы аскер кѳурадыкъ. Аны арты кѳалай болду? Биринчи урушха киргенлей огъуна, аланы асламысы думп болуб юйлерине кѳачдыла. Бу хаарны генерал джыйылгъан джерде тарыгъыб айтды. Бизни аскерлерибизден солдатла бек кючлю кѳачадыла. Урубсогъуб кюрешгенликге, бир зат да эталмай тохтагъанбыз.

— Хо, — деди есаул Дубинин, — солдатла алай кѳалсынла! Бизни абычарларыбыз да кѳачадыла... Айхай, юйлерине кѳачсала уа? Къызыл Аскерге кѳчсдиле! Иш алай болуб барса, бизде не кюч кѳаллыкъды? Бу арт айланы алыгъыз да бир кѳарачыгъыз! Къызыл Аскер былай джетгенлей огъуна бизникилени хамау ууатыб, кѳара мыдых этиб барады.

— Эй! Захар! Къоркъма, бизге Америка да, Франция да болушадыла, аланы хорлар кюч джокъду, хорлам бизникиди! Ангылаймыса? Келир джашауну ачычы бизни хурджунубуздады, — деб Бабаш, ышарыб, томурау кѳолу бла джан хурджунуу кѳакъды.

— Мен элде болуб, — деди Хангерий, — Деникинни аскерлери Къызыл Аскер Дон бойнунда кѳыргъанды деб сѳз чыкъгъан эди.

— Бош, ётюрюк хапар, — деб Бабаш анга хыны къарады. — Сен, Деникинге оноу этме да, кесинги элингде, Назлы-Къолда, ишлеге оноу эте бил. Бу элли джартысы партизанда, элде кългъаны да сен, мен айтханны чёбге да санамайды... Биз кече огъай, кюндюз да джолгъа чыгълмай тохтагъанбыз. Хангерий! Сен, кертда алай залим эсенг, былагъа нек оноу этмейсе? Не? Къырама, джырама деб, сен да махтана, биз да, былай чегетлеге джайылыб, аланы излей, къачанинга дери турлукъбуз?

Генерал берлик саугъаладан юлюшсюз этерле деб, Хангерий даулашыргъа къоркъуб тынгылады. Сагъыш эте келиб, Хангерий, чырпа бёркюн къолуна алыб, зугул чыгыр башы да багъыр тазча джылтырай, къызды:

— Мен ол чегетдегилени тамбладан башлаб къолгъа алайым. Беш кюнню ичинде мен аланы дуниядан думп этмесем, адам тюлме.

— Сандырама, макъыргъан киштик чычхан тутмаз! Хо, сёз ючюн, сен партизанланы тутдунг, думп этдинг. Совет власть деб айланган къара халкъгъа уа не оноу?

Бары да, сёзден арыб, сагъышха кириб тынгылашдыла. Кеч болду, чегет ичлери къаралдыла, «кеч болгъунчу, бу къалын зыгытдан ары чыгълмадыкъ», — деб Бабаш кыйналыб сёлешди.

Огъары джанларында къалын наз чегетден бир таууш келгенлей, Бабаш, илгизлик болуб, къайгъылы сорду:

— Хангерий! Эштемисе ол тауушну? Былай темир темирге тийгенча.

— Эшта, эшта! Мында не темир боллукъду? Партизан Батал бизге тюз хапар берди, ол айтханнга кёре, бу ёзенде партизан джокъду. Асланбекни отряды Къобан ёзеннге джанлагъанды. Бабаш! Эсингде болсун, Асланбек мени ким болгъанымы эртде сынагъанды. Къоркъмай, ол манга къатылмаз! Таб, къатылабыз де-

селе да... Ант этеме, мен аланы, шок да атмагъанлай, къуру кычырыгъым бла огъуна чачарма.

— Къой, къой, — деди Бабаш, — телинге махтанма! Сени батырлыгъынгы мен эртде сынагъанма, эсингдемиди: бир кече элде, бау артында эшекни къаралдысын кёрюб, мени да къоюб, къалай секирген эдинг?

— Да, ол кече, — деди Хангерий, — неме... мени... неме... — деб, баш алыргъа дыгалас эте келиб, амалсыздан кеси аллына кюлдю...

Ашхам озаргъа зорчула къалын зыгытха кирдиле. Кече алай къарангы болмаса да, чегет ичи къарангыды, джол да алай иги кёрюнмейди. Атла акъырын алай барадыла.

Сёлешген адам джокъ, хар ким да кеси сагъышына сингенди. Тау аяз наз чегетни шууулдатханы да, къайнаб баргъан сууну гюрюлдегени да бир-бирлерине кшошулуб, кыззбай адам къркърча таууш чыгъады.

Акъ аскерчилени аллары зыгытны арасына джетгенлей, тёрт джанларындан шокла атылдыла, джюу-джюу деб окъла хауада джюздюле, дуня тарх-турх болду.

Акъ аскерчиле кими ат бла, кими да джаяу, марамагъанлай шок, гёрох ата, чегетге секирдиле. Асланбек башчылыкъ эте, партизанла аланы сюрдюле.

Кёб да бармай акъ аскерчилени асламысы зыгытда шындык болду. Бабаш да, Дубинин да, атларын къамчилеб, чегет ичин ёзенни энишге секирдиле.

Душманны кыра келиб, Унух, эки нёгери да бар, дюккюч артында къабанча сойланыб тургъан Баталны юсюне барды. Алим да, чартлаб зыгытдан чыгъыб, алайгъа джетди. Унухну кёргенлей, Баталны бети-къуту тюрленди. Кыззбай джюрегине от къабыныб, тана кёзлерин джандыраб, кюч этиб ышарыргъа кюрешди. Унух эрлай Алимни эки кьолун бошлады да Баталгъа хыны къарады.

— Унух! Атанг да джумушакъ адам эди... Неме... сен мени мыдах этмезсе деб ышанама, базама! — деб дыгалас этди Батал.

Унух, аны кьолларын да бош этиб:

— Ма, — деб гёрохну аны аллына баргъады. Батал, джашны алай нек этгенин ангыламай, симсиреди.

— Къарачай халкъны адетине кёре, — деди Унух, — сатлыкъгъа джашау джокъду. Ол кеси кесин уруб къабларгъа борчлуду. Ангылай болурса? Неге тынгылайса? Эркиши тюлмюсе?...

Батал гёрохха узалгъанлай, Алим гёрохну аягъы бла басды. Батал, кючлю кьоллары бла аны бир джанына тюртуб, сермеб гёрохну алды да: «Ма, сора!» — деб Унухну мангылайын мараб, «чик-чик» этдире, талай кере сампалдан тартды.

Батал, наганда патрон болмагъанын сезгенинде, бетикъуту да кетиб, джыланча джыйырылды. Сора Унух да, аны эки нёгери да гёрохларын анга айландырыб тургъанларын эслеб, шашхынлы кёзлерин джандырыб, аякъ юсюнде турур къарыуу къалмай, джалыныб-джалбарыб тебреди:

— Унух, тилейме... Неме... Аллах ючюн, аллах ючюн, аллах бла, файгъамбар бла да тилейме... Унух! Джанымы алма. Мен да муслиман, сен да муслиман, мен да къарачайлы, сен да къарачайлы. Неме... сабийлерим ууакъ, аланы ёксюз этме! Ол иги атангы джаны ючюн! Тилейме... Хатер эт... Неме...

— Революцияны аты бла, ма, сатлыкъ тогуз! — деб Унух, гёрохну Баталны мангылайына айландырыб, сампалдан тартды. Асланбек да, талай партизан нёгери бла, душманны ууатыб, аланы юслерине чыкъды...

Бабаш, Хангерий, Дубинин, юлеринне да къайтмай, экипчи кюн кюнортада джортуб правлен таба айландыла. Атларын да арбазда терекге тагъыб, ашыгъыш

юйге кирдиле. Черс бериб, джумушакъ саламлашыб, подполковник Мартыновну да, старшина Келемет-ханы да къолларын тутдула.

Старшина Келемет-хан бир уллу байрамгъа тебренча кийингенди: акъбаш хазырлары бла мор чепкени, кюмюш белибауу, кюмюш къамасы, ёре кёрпе бёркю. Къызаргъан джассы бетинде джабагъы бетли чончайма мыйыкъларын сылай, старшина ашыгъыш сорду:

— Бабаш, не пелах болгъанды санга! Нек байлагъанса башынгы?

Къысха, сары мыйыкъларын сылай, мняла кёзлерин джандырыб, Мартынов да сёз къошду:

— Болуб а не боллукъду? Партизанланы къыргъан болурла!

Тутар улу, башында къан чабхан байлаууна къолун узата, мыдах башлады:

— Сиз партизанланы уяларыды деген ёзеннге кече бла бардыкъ, экинчи кюн эртденбла да айландыкъ, изледик. Алай болса да бир джан да кёрмедик.

— Ай, сизни огъесе! Джашыртын бара билмегенсиз. Ишек джожуу, ала, сизни кенгден эслеб, джанлаб кетген болурла.

— Огъай, биз чегетни да, джолланы да сакълаб тургъанбыз, ала алайда болмагъандыла.

— Сора Хаджибекир, аланы алайда кесим кёрдюм, деб нек келди да?

— Бош хапар, ётюрюк хапар... Хаджибекир партизанланы тамадалары Асланбекге, ол эски большевикге, къысха джууукъ джетеди. Ол сизге ёлсе да тюз хапар бермес.

— Созма, — деди подполковник, — не болгъанды башынга?

— Элбуздукъ айтханча, биз кече бла Мыстылы-Башына чыкъдыкъ. Алайда Элбуздукъну къысха джууу-

гъуну къошу барды. Совет активистлени, партизанланы, къошда джукълаб тургъанлай...

— Сора, тутдугъуз? — деб подполковник ышарыб къарады.

— Тутмай а, тутдукъ... юч адам, барыны да къолларын байладыкъ.

— Кимле болдула ол сиз тутханла?

— Эски коммунист Болатланы Алим, Гербекланы Батал, Берекетланы Унух...

— Ол биз тутханланы бири Гербекланы Батал Къарачайда партизан отрядланы юсюнден алаамат хапар берди.

— Къайдадыла, сюрююз бери, — деб Мартынов, эки къолун да бир-бирине ышый, юйню ары бла бери джортуб тебреди.

— Да, неме... сора... Биз, ол адамланы да сюрюб, ызыбызгъа Зыгытла бла келдик, алайтын джол кысхады. Ол тегенеле болгъан джерде, зыгытлада партизанла юсюбюзге къара отну къуйдула, тёрт джаныбыз тархтурх болду. Не этерик эдик? Уруш ачдыкъ... Алайда къуру къарачайлыла болуб къалмадыла.. Орусча сёлешгенлени кесим къулагъым бла эшитдим. «Халкъ ючюн, атам ючюн, Ата джуртум ючюн!» — деб Асланбекни биргесине Унух да кычырыб чабыб айлана эди. Ала кёб, биз аз, кючюбюз джетмеди. Кесибиз да тутмакъгъа тюшерге аз-буз къалдыкъ, къачыб кючден-бутдан къутулдукъ...

— Ол сиз тутта айланганла уа не болдула? — деб Мартынов, ачыусунуб, бети-къуту да тюрлениб, хыны сорду.

— Ала да чегетге сингдиле. Бизден сау къалгъан — къуру ючюбюз болдукъ. Мен, Хангерий, Дубиниц.

— Ай, тыбырыгъыз къурусун сизни, — деб Мартынов эки къолу бла башына джабышды, кюйдю-бишли. Кю-

ле-ышара тургъан старшина да мыдах болду, эшеги ёлген кишинича, эки эрни да салынды.

— Адам тюлсе сен, дунияны кырама-джырама деб алдаб, мен да сени махтаб, орденни да бош бердиргенме... Энди мен генералгъа не айтырыкъма? Не? Аталарыгъыз а не болдула? — деб подполковник, алынган адамча, кёзлерин эрши джандырыб кычырды.

— Аталарыбыз да алайда къалдыла, — деб Хангерий баш тебенине къарады.

— Да игиди, сора, сиз партизанланы ат керекли болмазча этдигиз. Ала сизге аны ючюн орденле берлик болурла!

— Сиз, — деди Мартынов, — партизан бёлеклени къалайда болгъанларын билдик дейсиз. Эшитемисиз? Бабаш, Дубинин, Хангерий! Бусагъат кючлю бёлек къураб, ары атылыгъыз. Хайдагъыз, мычымагъыз! Ала ол сиз билген джерден къорагъынчы, сиз алайгъа джетерге керексиз.

— Мени, — деди Бабаш, — башымда джарам...

— Хо-хо! Болсун сора! Сен къал! — деб хыны къарады Мартынов. — Сени орнунга есаулла Дудаланы Ислам бла Чернов Андрей барсынла. Хайда Тебрегиз! Къуру къайтсагъыз, эшитмедик демегиз...

Бары да, дауур-суююр эте, ашыгъыш чыгъыб кетдиле.

— Джюйюсхан, — деди старшина, — ол кюн генерал, старшиналаны Акъ-Къалагъа джыйыб сёлешгенинде, партизанланы, коммунистлени къурутугъуз деб экиыйыкъ болджал салды. Андан бери биз джангыз бир адам да тутмадыкъ. Энди муну арты бир аманнга кетерге башлагъанды... Иш къуру мени бла къалмаз. Билеме, манга таякъ джетерикди. Сен да алай тышында къалмазса.

— Да, не этейим да? Сен кюн сайын тутама, кырама-

джырама дейсе! Тут, келтир бери коммунистлени, неге тынгылаб тураса?

— Ушатсагъыз, — деди старшина, — мени кѣлюме былай келеди: акъланы, бандитлени бек тарыкъдырыб айланган Ортабайланы Асланбек бла Алийланы Таукъандыла. Мени къысха джууугъум бюгюн къошдан келгенди. Ол айтхан хапаргъа кѣре, 1918 джыл эл Советде ишлеген, байланы туб этеме деб айланган Мамуланы Аубекир къайда эсе да Дууут башларында Джалпакъ-ладады. Джур, алайгъа бир адам джиберейик. Мени ышанигылы адамым барды... Хаджи-Мурат.

— Анга ким джол кѣргюзюр?

— Мени джууугъум Ахлау анга джол да кѣргюзюр, негерлик да этер.

— Хаджи-Мурат мыртазакъ болуб менде кѣб джылны ишлейди. Бек ъхтем, бек батыр джашды. Джерге кир, десенг да, кирликди. Бу этелмегенни дуняда бир адам эталмаз!

— Разыма. Алай а анга бир саугъа болса игиди...

— Къайдам, не саугъа? Саугъа болса, артыкъ да кюрешир ол.

— Хайда, чакъыр Хаджи-Муратны.

Старшина джашны терезеден таууш этиб чакъырды. Ол, чабыб джетиб, аланы алларында сын къатыб сюелди.

Мартынов, аз ышара туруб, кълун да аны имбашына сала, джумушакъ айтды:

— Сен биз айтханны эталсанг, сора биз сеннге алтын-кюмюш да, мал да эркин берирбиз. Аны юсюне да бир джарагъан ат къларбыз. Бюгече барыргъа керекди.

— Огъай, манга ачха-бочха да, мал да керек тюлю, кълумдан келсе, алайлай да этерме...

— Огъай, сылтау этме, — деди старшина, — кесинг

да кѣзауатха кетерге джазылыб тураса. Джюйюсхан Мартынов, биз аны аскерге да алмазбыз, не-е?

— Бек разыма, ариу айтаса.

— Хайда сора, кѣошха малгѣа барама де да кет! Хаджи-Мурат баш тѣбенине кѣараб тынгылады.

— Кѣызбайлыкѣ этме! Эркиши тюлмюсе?

— Огѣай, кѣызбайлыкѣ этмейме, алай а бу кѣыйын ишди, мен аны тындыралмам деб кѣоркѣама.

— Нек тындыралмайса? Сора ачханы бусагѣат огѣуна берейик.

— Болсун, ол кѣайры кѣачарыкѣды? — деб абычар разылыгѣын билдирди.

Келемет-хан туруб, темир шкафны ачыб, кюлте ачханы «мах» деб столгѣа атды .

Тутар улу Бабаш, ачханы алыб: «Ма, кѣоркѣама», — деб аны кѣойнуна, чепкен ичине быстырды.

— Мен муну бир ашырайым, — деб, джашны билегинден тарта, Бабаш эшикге чыкѣды.

Хаджи-Мурат кѣыйналды, барыргѣа джюреги не аз да тартмады. Бабаш, аны кѣолтугѣундан алыб, орам аягѣына дерн барды.

— Ийнан, сен бу ишни этсенг, джашауунг иги бол-лукѣду, газ-газ чурукѣла киерсе, хаман да юсюнгу былай джарлылыкѣ басыб, бу санга джашау тѣююдю... Экили болма... иш этсенг, ачханг да, атынг да болду-аскерден да кѣугуласа.

Джаш, сагѣыш эте келиб, кѣоркѣуулу сорду:

— Сен бир ачыкѣ айт: сѣз ючюн, мен ачханы алдым, атны да алдым, иш тынмаса, аны арты манга кѣалай болур?

Тутар улу, аны кѣэюне джити кѣараб, эки джукѣа эрнин да кѣыйыкѣ этиб, кесгин айтды:

— Джашырмай айтайым, сен, алдаб, ишни тындырмай кѣойсанг, сора джанынгдан умут юз да кѣой. Марты-

нов сени ма былай бойнунгдан къара багъанагъа такъ-май къоймаз, — деб, бармагъы бла кеси бойнундан тартды.

Хаджи-Мурат, Тутар улуну бёркюн сермеб алыб, кюлте ачханы аны ичине къотарыб, ызына узата, айтды:

— Айыб этме, ачыкъ айтайым, рысхы амалтын, ача-бочха амалтын мен адам къан ичеллик тюлме. Былай къанлы ишлеге къатышыргъа да суймейме.

— Сора сен партизанлагъа джан баса болурса, не-е?

Хаджи-Мурат, тири-тири атлаб, джанлаб тебреди. «Тохта, артда санга таякъ тиерге башлагъанды», — деб Бабаш таууш этди.

Хаджи-Мурат а, ызына да къарамай, къарамдан ташайыб кетди.

«Сокъур суйген сау кёз. Мен ача-бочха кёрмегенме десем болду, анга ким ыйнанныкъды?» — деб, къууаныб, Бабаш ачханы эрлай хурджунларына быстырды.

ДЕРТ

Тёрт джанына бюсюреусюз къарай, мыйыкъларын да томурау кьолю бла сылай, Тутарланы Бабаш Биттирлагъа къонакъбай юю таба атланды.

Уллу къанджалбаш юню арбазында къонакъбайны тамада джашы Томпа бузоу терини ёре талкъыгъа ура тургъанлай, юсуне барды ол. Аны анасы да коридорда, кийиз джастыкыгъа чёгюб, урчукъ ийире.

— Кел юйге, кел, алан, эртденли бери ачдан инджилдинг! — деб, ишин да кьоюб, келиб аны кьолтугъундан алыб, юй таба бурулду.

— Иш кёбдю, ашарыкъны да унутаса. Бу Назлы-Къол деген эл бек гынтдылы эл кёреме, халкъ бузулуб башлагъанды, большевиклеге джан басыб, алагъа тартыб турады, бизге арт бургъанды. Бу эл энтда салынн ан борч-

ларын толтурмагъанды. Бир-эки аманны кыакъгъанбыз, оздуруб бермеселе бойнумады энди.

Экиси да, төрт терезели бир уллу бөлмеге кириб, стол джанына чёкдюле. Юй омакъ джасалгъанды: эки темир орундукъда къаланыб кызыл, кёк тышлы джууурганла, къуш джастыкъла, намазлыкъ болур, эшик артында да, чюйге илиниб, кийик тери. Қыабыргъалада багъалы кюйюзле. Бир орундукъну артында бир уллу кюмюш къама. Полда, тырнакълары да кёрюне, айю тери, кюзгю башында къашха эчкини мюйюзчюклери.

Бабаш бла Томпа эски танышладыла. Биринчи дуня къазауатда да аскерде бирге айлангандыла. Томпа ауур джаралы болуб къайтханды андан.

— Бабаш, алаң, къалайса? Джаранг ауруб инджилтемиди?

— Огъай, алай терен джара тюлдю, окъ былай мангылайымы джырыб кетгенди.

— Тобаста, не табсыз джерден ургъандыла! Оллахий, бошаргъа аз къалгъан кёреем. Сени насыбынг уллу кёреме! Аллах сакълагъанды, джазыуунг джетмесе, алайды. Оллахий, былай сау къалгъанынг ючюн, уллу къурманлыкъ этерге, керекди. Ол эсги большевикни, Ортабайланы Асланбекни дейме, къоратмай, бизге джашау джокъду. Сен, Бабаш, ашыкъма, мен тамбла таугъа, маллагъа барлыкъма, аны ызындан тюшерме.

Бабаш, къарасауутча джылтырагъан бир наганны алыб: «Ма, мени кёзюмден кёрюб тутарса», — деб джашаха узатды.

— Ох-о, ийманлы бол! Аллах, аллах! Қыалай аламан саугъады! Оллахий, алтын кереги бла бир ат берсенг да, алай къууанмаз эдим. Бир наган табсам деб, кёбден бери излеб, дыгалас эте турдум.

Томпа, къолунда наганны төгерек айландырыб, къараб эл бла бир къууанды. Барыб уллу юйден бир сахтиян къабны алыб келиб, гёрохну анга салыб, белинде

кюмюш белибаууна тагыб, саугыасына кьууана, ашыгыш эшикге чыгыб кетди. Кёб да турмай, аракы шышаланы да кёлтюрюб, Чанка улу да биргесине, кьайтыб келди.

— Оллахий, — деди Чанка улу, — старшина Келемет-хан да, подполковник Мартынов джюйюсхан да энтда правленде чёгюб турадыла. Мен алайда Элбуздукьга тубедим. Ол тарыгыб адамлагьа хапар айта кьалды. Аны чарсда чабыб ёч алыучу бир залим байталы джокьмеди? Аны джалчысы Унух, ол байталны да урлаб, кьачыб кетгенди, деди...

— Зыгытда уруш этген заманда Унухну Асланбекни биргесине чабыб айланганын кесим кёзюм бла кёрдюм. Биз тутуб келгенлей, ол кече кьачыб кетди. Мени джаралы этгенле да ала болдула. Бу эки-юч кюнде мен аланы кьабукьларын былай сыдырыб алмасам, бёркюмю атыб, башыма джаулукь кьысарма. Тамбла аланы юсюнден оноу этерикбиз, бюгече мен джарам амалтын кетдим, — деди Бабаш.

Стол хычындан, этден толду. Аракы шышала да тизилдиле. Кёзюу-кёзюу алгышыны басыб, бир-бирлерин махтаб кёб олтурдула, кече арасы болду. Биттирланы Томпа да, Чанка улу да бир-бири ауузларына чабыб, Бабашны кемсиз махтадыла. Джукьа санлы Чанка улу-гьа аракы маджалыракь татыгьан болур, ол, тирмен кьакьгышча, кесин тыялмады:

— Бабаш, тилейме, сен шо мен айтханнга бери бир тынгыла! Биз санга баш уруб, табыныб джашаргьа керекбиз. Бизни адамгьа санаб, былай бизни бла олтургьаныгьызгьа да сау бол, берекет берсин. Мени эм уллу алгышым, эм баш тилегим: аллах бизни большевикледен сакьласын. Ала энтда айланыб былай келгенлери болса, башха болмай этибизни чийлей ашарыкьдыла. Амин! — деб, стаканланы зынгьрдатыб бирден тартдыла. Томпа да кьызды:

— Алгын Къызыл Аскер келгенинде, бир да аямай тонадыла, байланы дейме, ансы джарлыланы битлеринми аллыкъ эдиле! Энди айландыла да бизникиле да, акъла дейме, келдиле. Не къууанч? Джашырмай ачыкъ айтыргъа, акъ аскерчиле элли кемсиз тонадыла. Оллахий, нени тышында да кямаргъа, тьюмеге дери къоймай, былай джалаб, сыйпаб барадыла. Аскерге да джашланы сайлаб джазадыла, аны алай старшина эте болур. Чанка улу да, мен да аскерден мал-тууар къызгъапырыгъыбыз джокъду.

Чанка улу аны ауузуна чабды:

— Тохта, айыб этме, бир сабыр бол. Бабаш! Шо, бир ангылаб къал. Мени джангыз бир джашым барды, аны да аскерге джазгъандыла. Томпаны кичи къарнашын да джаздыла. Джангыз балам да къазауатда башсыз болса, сора мени джашауум юзюлдю. Юйюме, башыма да къан джауду.

— Тохта, тохта, — деди Бабаш, — сени да, Томпаны да мен джаздыргъанма, ангылаймыса? Кёзбаулукъгъа, дейме.

— Айыб этме, — деди Чанка улу, — арабызда къалгъан болсун, бир ич сёз: менде да, Томпада да ачхабочха да эркинди, узатсакъ, къалай болур? «Къуру къолгъа къуш къонмаз», — деб алай бош айтмайдыла. Билебиз, сен бизден бир зат алмагъанлай да этерсе. Алай а Мартынов да, старшина да, бир джукъ узатма сакъ, этмезле. Тюзю, ала биз берир керекли болмазла, дунья береди. «Къуру къашыкъ аууз джыртар».

Бабаш, тили чала, махтанды:

— Къоркъмагъыз, Томпаны къарнашы да, сени джашынг да къазауатха бармазча этерме, ол мени бойнумда болсун. Сиз, улху беребиз деб тохтамай эсегиз, безигиз. Мен сиз бергени подполковникге, старшинагъа да табдырма.

— Ай, джаша! Джаныбыз санга къурман болсун!

Сиз этген игиликни биз ёлсек да унутмазбыз, — деб Чанка улу биягъы алгъышны, кука сёзню къалын келтирди.

Бусагъатдан огъуна барыб ачханы алыб келейим. Байталымы сатханма да, бир ат багъасы боллукъ болур, — деб Бабашка къарады.

— Хо-хо, — деб ол да, эмен томурауча, базыкъ башын булгъады.

Чанка улу олсагъатдан секириб туруб атылыб кетди. Кёб да турмай, хырылдаб джетиб: «Ма, анангы сютюнден халал», — деб атыны багъасын Бабашны алына салды. Ол, джукъ да айтмагъанлай, ачханы юлешиб джан хурджунларына бысдырды.

Алай болса да бюгече, Бабашны джюрегине кириб, анга тынчлыкъ бермеген башха затды. Бир кесекден аны кёзлери экили кёрдюле. Гёбел санларына аракъы сингиб тютюнлетгенлей, ичин тёге башлады.

— Аланла! Мени сизге бир энчи сёзюм барды. Сёз десем да, бир тилегим.

Чанка улу аны ауузуна чабды:

— Алай къалай айтаса? Тилек-милек деген ол не сёздю? Тартынма да, айт да къой былай!...

Томпа да Чанка улуну ауузуна чабды:

— Айт, Бабаш, биз ёлсек да, сени сёзюнгю джерге тюшюрмезбиз! Чанка улу да, тенг ючюн джерге кир десенг, кирликди. Мен да, кесинг билесе, сени ючюн джанкъан аямам.

— Да, айтырым да ма буду, Гезамны таныйсыз да?

— Игитда таныйбыз. Ол джарлы Умарны кызы?

— Хо, хо, хо! Аны бюгече манга бери сюрерге ма-дар болурму?

Томпа, сагъыш да этмегенлей, андан кёл алып мурат бла, сёзюн айтыргъа ашыкъды:

— Бабаш, сен аны ишгеми тергейсе? Бусагъат этиб къоярбыз. Алаймыды, Чанка улу? — деб Томпа анга

къарады. Сёзюмю айталмай артха къалыб кетеме дегенча, Чанка улу ашыкъды:

— Бабаш, тейри деб айтайым, мен къызны былгай-гъа бусагъатдан кесим огъуна алыб келирме! Дыб десе, бойшумады. Кеси да,къозучукъча, бир назик, бир къарыусуз затды. Айтдырмай къоймай эсегиз, Бабаш, сен да джитикёз адам кёреме! Джашырмай айтайым, мени кёзюм ол къызчыкъгъа эртде огъуна илиннгенди. Къутас чачы табанларына джете, бир да ариучукъду. Оллахий, бу эл джаратылгъанлы, аныча, аллай ариу къыз туугъан болмаз.

— Чанка улу керти затны айтады, — деди Томпа.— Оллахий, къызгъа къул-мул деселе да, не джаны бла да, — намысы, сыйы десенг да, — ол бек онглу къызды. Ариулукъ десенг да, ол, башха болмай, мёлек кибики. Аны нюр бети, къара дугъум кёзлери, къашлары, джакъларында эки чунгурчугъу кёб джашны джюрегин эритедиле.

— Сора, хайда, Гезамны бери сюрюгюз, — деб Бабаш керилиб столгъа джумдуругъун басды. Саут да, шыша деген да зынгырдадыла. Аны стаканы тёнгерей барыб, полгъа тюшдю.

— Эслеб этигиз, хоншу-тийре кёрмезча. Ангыладыгъызмы?

— О-о! Бабаш, сен бир да къоркъма, — деб Чанка улу махтаныб тебреди. — Быллай ишлеге мен эртде уста болгъанма. Тейри деб айтайым, дуниямда мен джюз къыз урлагъан болурма. Таб, атасы, анасы да ма былай юйде олтуруб тургъанлай! Терезе бла! Ангылаймыса? Мен ишни къолгъа алдым, сора аны битгеннге терге да къой.

— Юйде киши джокъду, бюгече Гезам кесиди, анасы да эртде ёлгенди, къарт атасы да ауруб джатады.

— Да къызны эшикге не сылтау бла чыгъарырсыз?

— Ха-ха! Ол ишмиди сора? Ала мени къабыргъа

хоншумдула. Ол кьобузчуду, келин келгенди, кьобузчу керекди десем, болду.

Ишни кялай этериклерини юсюнден кьб селешдиле. Эм артында Бабаш, эрши кезлерин джандырыб, буйрукъ халда кьаты, кесгин айтды:

— Джашла, эсигизде болсун, танг аллында кьзыны ызына юйлерине элтирге керекди.

— Хо, хо, болсун, — деб экиси да бегитдиле.

Аракъылары тауусулгъанлай: «Арабин, не мадар?» — деб Бабаш кьзылдым кезлерин Чанка улугъа джандырды.

— Оллахий, — деди Томпа, — не кюрешсек да, энди биз кече арасында аракъы табмазбыз, мен билеме, элде аракъы чыртда джокъду.

— Томпа, джангыласа, — деди махтанчакъ Чанка улу, — бусагъатдан огъуна бир гыбыт аракъы келтириб былай аллынга салсам, не берирсе?

— Къой, къой, аллах ючюн, тобукъдан келтирирге бир ечсе сен...

— Оллахий-билляхий, алдамайма! Асхат, былайда кьабыргъа хоншум, ингирде бир гыбыт аракъыны алыб келгенин кесим кёрдюм.

— Да, сора, неге тынгылаб тураса? Хайда, тур!

Чанка улу тентирей-тентирей чыгъыб кетди. Кьб да турмай ол, джарыкъ селеше, кеси аллына кюле-ышара келди, кьолунда да бир четверть аракъысы бла. Аны ызындан да Асхат бир челек бозаны полгъа салды.

— О-о! Джаша, джаша! — деб Бабаш, тили чала, ауузуна тюшген ариу сёзю айтыб, Чанка улуну махтады.

— Къуй бери акъкёзден, — деб Бабаш буйрукъ бергенлей, толтуруб бирер стаканны джутдула. Иги кесек заман кетди. Аракъы санларына сингиб, Асхатдан кьалгъанла бары да кьара сылыт болдула.

— Томпа, — деди Бабаш — ол мен айтханны юсюнден къалайсыз? Бюгече!...

— Не сѣз! Не сѣз, джаным. Мен хазырма, Асхат да болушур!

— Мен кесим огъуна, — деб секириб къобду Чанка улу, — кишини да кыйнамагъанлай, Гезамчыкъны джортдуруб былай алыб келсем, не берирсиз?.. Не-е?

— Бериб а не берликбиз?.. Сени джашынгы къазауатха джибермем, аскерден башына бош этерме, дедим да... Энди санга андан ары не керекди? Эсигизде болсун, — деб Бабаш кѣзлерин тѣгерекге сюзю, — эртденбласында кызыны юйлерине къайтарырсыз!..

— Джюр, — деб Чанка улу Томпаны имбашында къакъды, Асхат а алагъа кѣзюу-кѣзюу эрши къарады.

— Асхат! Алай хыны нек къарайса? — деди Томпа. — Гезамны сюе болурмуса? Не?.. Джашыракъ болсам, мен аны кишиге да бермез эдим... Ха-ха, — деб хыликке халда уллу ауузун ачыб къюдю.

— Къой, къой, — деди Чанка улу, силегейлерин ча-ча, — суйген-мюйген деб сен не хапар айтаса? Бабаш! О Бабаш, Гезамчыкъ сенден эгизле табса, не этербиз?

Ол сѣзюю эшитгенлей, Асхат, секириб туруб, джукъ да айтмай, къолу бла Чанка улуну боюн джигине къагъыб сойландырды.

— Ма, къара эшек! — деб Бабаш да Асхатны бетин сермеди.

Асхат, къамасын тартыб алыб, Бабашха керилди. Ол да джашны билегинден къючлю къолу бла тутду, экиси да джагъалаша башладыла. Томпа да джашны бир къолуна къадалды...

Бир кесекден «тарх» — деб гѣрох атылгъаны бла, Асхат, башындан къаны тѣгюле, джыгъылды.

Гѣрох тауушха къабыргъа хоншулары Апсат да, аны ана эгечи Сапрахан да чабдыла.

Асхатны алай кѣргенлей, Сапрахан кычырыкъ-хай хай этди:

— Ким сойду бу джарлы баланы? Ким къан салды биз джарлылагъа?

— Башына кыйынлыкъ салгъан, — деди Томпа, — Асхат кесиди, къамасын чыгъарыб чабды да, биз болмасакъ, Бабашны сояргъа башлагъан эди. Ол да башын сакълады, аны урду...

— Оу, мен джарлы, оу, мен хариб, — деб Апсат джангыз къарнашыны юсуне къабланды. Джаш кёз да ачмады, къалтыраб-титиреб джан берди. Къыз, туруб, джылагъанын да къюуб, тёрт джанына сескекли къарады да, столда гёрохха кёзю илиниб, сермеб алыб Бабашха айландырыб сампалдан тартды...

Хоншу, тийре чабды, дуня басынды. «Бабашдан бошагъан къахме Апсатды», — деб Томпа да, Чанка улу да хапар джайдыла.

Асхатны ёлюгон юйге элтдиле джууукъ-тенг, ол кече Апсатха джетген кыйынлыкъгъа таш да, агъач да джыларча эди.

Къайдан чыкъды эсе да олсагъат мыртазакъ Хаджи-Мурат да джетди. Отоугъа кириб, ол иги кесекни къыз бла энчи сёлешди.

Солдат, мыртазакъ деген да биргесине, есаул Дугу улу да шыб деб джетди.

Иги толу хапар да излемей, гёрохну тутуб, хыны кычырыб тебреди ол:

— Къайдады ол мурдар? Бери сюрююз!

Хаджи-Мурат отоудан аны аллына чыгъыб:

— Айтханма, бусагъат кийине турады, джергеми кирликди. Неге гузabalандыраса? — деб булджутургъа изледи.

Чыдамай, тёзмей, джелимсиз Дугу улу эшикни тобугъу бла хыны тюртдю, ачылмады.

— Ач ары! — деб эрши кычырды...

Таууш да чыкъмады. Табанны басыб, джукъа къанга эшикни чыкъырдатыб бир джанына чортлатды. Кирсе, киши да джокъ.

— Не болду? Къайдады? Кимди муну букъдургъан? — деб, чартлаб ызына арбазгъа чыгъыб, тёрт джанын ашаб тебреди. «Къыз юйдеди — оджакъгъа кирген болур, иги къара!» — деген тауушла эшитиб, ол, дагъыда кириб, орундукъ тюбюне дери тинтиб къармауул этди — джукъ да джокъ. Отоуда оджакъ болмагъанын кёрюб:

— Кимди ол мени хыликке этиб кюрешген? Не? — деб отча джанды, ташны ташха ургъанча этди.

— Неге тынгылаб турасыз? Излегиз, табыгъыз! дейме да, — деб халкъгъа ачыуланды. — Къаныбызны ичгенди, къаны тегюллюк мурдар. Бери къолума бир тюшсюн ансы, мен аны былай битни эзгенча эзерме, — деб отча джанды.

Солдатла да, мыртазакъла да чабыб тегерекни тинтиб кюрешдиле. Табмадыла. Болмагъанында, Дугу улу басынган адамланы къоркъутургъа кюрешди!

— Нек ангыламайсыз, тумакъла? Бу иш сизге кечилмезин нек эслемейсиз? Билмейдиле деб тура болурсуз? Къанны тегкен къуру Апсат тюлдю, большевикледиле, большевикле! Бусагъат аланы барын да бизге табыгъыз, эшитемисиз? Алайсыз элге от тыгъарыкъбыз, тюб этерикбиз!..

Дугу улу оноу этерге подполковник таба атылды. Адамла да ызындан дауур этдиле: «Чаб-чаб, жарыл, бузул, табсанг, бойнумады. Машалла, Апсат эркиши этмез ишни этди, дерт къайтара билди, биз башыбызгъа бёрк кийиб айлана, аллай бир да эталмайбыз».

Апсат да, аны ата къарнашы да, атларын къамчилеб, элден чыгъыб, къалын чегетге сингдиле.

Ол кече Унух да, Зыгыт башында Апсатха этген сүймеклик джырын ичинден мурулдай, партизан постда тёрт джанына сакъ къарай айланады.

Акъ аскерни тамадалары, старшина да, зукку Хангерий да болуша, правленде олтуруб: «Ол, бу—большевикле», — деб талай адамны джаздыла. «Биягъы элге бир дерсчик берейик», — деб, Дугу улу да, Хангерий да, солдатла бла сюрюб, экеуленни къагъаргъа деб суу джагъагъа тюшдюле.

Андан сора аскери да, мыртазагъы да, чабыб, Апсатны излеб, элге къармауул этиб башладыла.

БОРАН КЕЛИРНИ АЛЛЫНДА

Санларын аракъы джылытса да, подполковник Мартыновну да, зукку Хангерийни да, старшина Тотурланы Келемет-ханны да джюреклерин бир ачы сууукъ кючлегенди. Ала, правленде чөгюб, солдатланы, мыртазакъланы элде ёрге-энишге сюредила. Джассыда байланы правленнге джыйыб, энчи кенгешдиле.

Мартынов, аракъы сингген гёбел санларын ауур къымылдата, тоблукъ бетин сылай, кёб селешди, старшина да къадалыб анга тылмачлыкъ этди.

— Сизни да, бизни да муратыбыз, иннетибиз бирди. Штабдан буйрукъ келгенди, бизни Пашинскеге чакъырадыла, эки-юч кюнден узаймай къайтырыкъбыз...» «Акъ аскерле ууатылгъандыла, Къызыл Аскер джете-ди», — деб кёб ётюрюк хапар джюрюйдю. Сиз да былай тынгылаб турмазгъа керексиз. Биз элни байларына ачха да, бочха да, сауут-саба да эркин бергенбиз... Къоркъмагъыз, Къызыл Аскер ач, джалангач болуб, абына-сюрюне айланган бир аскерди.— Тынгылай, сакъыш эте келиб, абычар байлагъа кёл берирге, джюреклерин джапсарыргъа кюрешди.

— Ачыкъ айтайым! Деникинни, Шкурону хорлар кюч къайда? Былайда къалын чегетле, тар ёзенле... Ким билсип, биз дженгил къайтмай, Къызыл Аскер келгени болса да, сиз, ёзен ауузланы сакълаб, Къызыл

Аскерге ёшюн салыргъа керексиз... Аны алай сёзге айтама...

Андан сора есаул Дугуланы Исмаил сёлешди, аны ызындан а Чубурланы Зукку Хангерий. Джабагъы мыйыкъларын сылай, тана кёзлерин джандырыб, джюрегин тёкдю, гырылдады:

— Ким билсин, энтда Къызыл Аскер бери айланганы болса, башха эллени байлары да болушурукъдула, акъла узакъ кетерик тюлдюле. Мен сау болуб, бу ёзеннге чыпчыкъ кирмез, чыпчыкъ, — деб джумдуругъу бла кёкюренин къакъды, бёгек-бёгек сёлешди.

Андан сора Элбуздукъ да, афенди да, дагъыда экиюч бай да чёрчек-чёрчек сёлешдиле... Джассыда, махорканы букъусурата, халкъ чачылды...

Мартынов: «Сиз керексиз, сабыр болугъуз»,—дсб талай адамны джибермеди. Аланы нчинде — есаулла Дугуланы Исмаил, Дубинин, дагъыда старшина Келемет-хан. Ала бары да абзырабдыла. Багушдан чыгъарылыб исси къумгъа атылгъан къуртха ушайдыла.

— Сен бу телеграмманы эндиге дери менден джашырыб нек тургъанса? — деб Мартынов старшинагъа хыны къарады.

— Мен телеграмманы алгъанлай огъуна сизге кёртюздюм.

— Ким берди санга телеграмманы?

— Писарь! Ма, ийнанмай эсенг, сорайыкъ, — деб старшина Мекер-хан, джебелеб, бирси юйден секретарны чакъырыб келди.

— Сен,—деди Мартынов, ауазын кёлтюрюб, бу телеграмманы старшинагъа къачан бердинг?

— Мен анга тюнесе да, бюгюн да кёб къагъыт бергенме. Аланы ичинде телеграмма да болур эди.

— Телеграмманы ол манга бюгюн бергенди, майна шагъатларым — Дубинин бла Дугу улу.

— Юч кюнню сен телеграмманы башсыз этиб тургъанса, сени не писарлыгъынг барды? Большевик шпи-

он болуб айланаса. Элден бир джанына чыгъарыгъыз да къагъыгъыз, — деб Мартынов Дубинин бла Дугу улугъа буйрукъ берди.

Мартынов, алынган адамча, кызды, джанды, төрт джанын ашады. Къоркъуб, бары да къара тынгылауну басдыла. Джана, тебе келиб, арыб, Мартынов буйрукъ халда шош айтды:

— Бу телеграмманы магъанасын халкъгъа джаяргъа джарамаз. Бизни къачханыбызны халкъ билсе, ишле аманга кетерге боллукъдула, биз бу ёзенден чыкыгъынчы, бизни чёблеб къояргъа боллукъдула... Мен бай къауумгъа айтхан боллукъду. Пашинскеге барабыз, эки-юч кюнден къайтырыкъбыз дегенме...

Акъла къачханларын не джашырыб кюрешселе да, халкъ тюз хапар биледи...

Бу кече Назлы-Къол элни урунганларыны да тынчлыкълары джокъду, къумурсха тёбеча, къозгъалгъандыла. Таша партиячейканы адамларыны да къайгылары уллуду.

Урунган халкъны ичинде къолуна сауут-саба алыргъа хыйсабы болгъан къауум кече бла биреу-экеу эл башына чегетге джанлаб башлады.

Халкъны былай къобханы боран келирни шарты болур. Ол боран адам къандан тоймагъан зорчуланы джууукъ заманны ичинде сибирлик болур, эшта.

Муадзин джассы намазгъа азан кычырады. Алай болса да межгит аллы адамдан толуду.

«Харунну къалай табайым?» — деб Джамалатдин, төрт джанына джити къарай, межгитге кирди. Адам дегенинг басыныб, эки-юч патеген лампа кенг межгитни мутхуз джарытадыла. Межгит тюрюнде ала кюйюзле, афендиге джанашхан джерде уа багъалы кюйюзле.

«Аллах, сен бизни большевикледен сакъла», — деб афенди, ауаз бериб, тилек тиледи. Тёгерегинде бай къауум да гюрюлдеб: «Аминь» — деди. Тилек тилей келиб, афенди намазын башлады. Ол: «Аллахуу-окбар»,

деб тобукъланыб мангылайын омакъ кюйюзге джетдиргенлей, халкъ да, шыбырдаб, аны ызындан томалды.

Харун, намаз эте туруб, онг джанына, сол джанына баш буруб салам берген сагъатында кесини адамларына: «Былай намаздан чыгъар-чыкъмаз Аминнге чабыгъыз, сауут-саба андады», — деб билдирди.

Адам басыннгандан Джамалатдин, Харун таба баралмай, кенгден сынаб къарай, иги кесекни турду. Харунну къатындан бир адамны кетгенин эслеб, Джамалатдин, эрлай алайгъа барыб, намазгъа къошулду. Харун, тобукъланыб, кийизге мангылайын джетдиргенлей, кёз къыйыры бла Джамалатдинни къынгыр бурнун, тюкю бетин эслеб: «Биягъы мыс-мыс келди», — деди ичинден.

Намаз бошалгъанлай, Харунну онг джанында бир джаш адам, орнундан да къобмагъанлай, бойнун созуб, анга шыбырдады:

— Харун, акъла бла мен да сермеширикме, сауут-саба бла бир болушугъуз!

— Эшта, эшта, — деди Харун, — мен аллай зат бла санга къайдан болушайым. «Бу аман иннет бла тюб билирге кюреше болур» — деген акъылда, Харун анга сынаб сууукъ къарады.

— Да, — деди ол джаш, — мени санга Ахмат джибергенди. Харуннга бар, аны шкогу эркинди, деген эди да, аны ючюн келгенме.

— Бош хапар, бош, — Харун, баш алыргъа излеб, артына къараса, Джамалатдин анга мияла кёзлерин джандырыб тынгылаб тура.

Харун, джюрегине къайгъы кириб, эрнин къабды.

— Харун, — деди Джамалатдин, — акълагъа мени да барды дертим, бир сауут табылса! Болушсанг а!..

— Старшинагъа айт, ол болушур...

— Харун, сен акъыллы адам, онглу адам, кёб кёргенсе, кёб да билесе. Совет власть, большевикле энтда бери келирлеми? Къалай кёресе?

— Келирге суйселе, санга да, манга да сормазла. Ол заманда сен къалай болурса?

— А-а! Аланы кьолларына тюшсем а, билеме, ала мени, былай битни эзгенча, эзерикдиле... Алай болса да, кьоркьмайма, аллахны кючу уллуду, аллах аланы бери джибермез.

— Да, аллах санга джан басханын къайдан билесе? Сен Советде ишлеген адамны сыртда табыб кьакь-дынг, мурдар болдунг, аллах мурдар адамгъа джан басмаз.

— Да, беш ууахты намазымы бълмейме, дууа да этдиреме, — деб, шибижича къызарыб, баш энишге къарады. Тынгылай келиб, джукъ да айтмагъанлай, салпы кьулакълары салына, алайдан джанлады.

Ол, базыкъ, кьынгыр бутларын чалдыууна бардыра, кьууанч тыбырлы болуб, правлен таба атылды. Мартынов бла Келемет-ханны юслерине кирди, джангы халарын ашыгъыш айтды:

— Кёзюм кёрген, межгитде талай адам шыбырдашды, бири келди, бири кетди. Оллахий, аны бюгече бир уллу къайгъысы барды. Ол асхакъ Османны билесиз да? Кьулагъым эшитген: Харун анга, бусагъат барыб, Керимден сауут-саба ал деди. Ма былай мен да тюз къатында къараб тургъанлай, аны Шамилге да айтды. Сауут-саба манга да деб тиледим. Алай а ол унамады, ышанмады.

Подполковник туруб, кьолу бла Джамалатдинни имбашындан къагъа, махтады:

— Сен бек уллу адамлыкъ этдинг, джигит болдунг. Аны листовкаларын да къалай табдыңг...

— Аны эгечинден табдым, сылтаугъа бичен тилей бардым да. Бауну чардагъы экид, кючден-бутдан табдым.

Джамалатдиннге джылы къараб, джумушакъ айтды:

— Энди мен да санга берген сёзюме табылама. Нохта баугъа къара байтал анангы сютюнден халал. Келемет-хан, тамбла эртденбладан оздурмай, ол атны мынга берирсе.

— Айхай да, болсун, болсун, — деб ол да Джама-латдиннге ышарды.

Подполковник, ол табылгъан листовкалагъа къарай келиб, бирин эшитдириб кесгин окъуду: «Джамагъат, къарнашла, эгечле, багъалы атала, анала! Деникинни аскерлерине адам бермегиз, ат да бермегиз. Ала зор бла алгъан биченлеригизге от салыгъыз. Къанлы джау-ну мурдар аскерлерине ашарыжъ-нчерик да бермегиз.

Эй! Джигит таулула! Эркишилик сыналгъан кюнле джетгендиле. Коммунист партия сизни чакъырады. Деникинни зорчи аскерлерни ууатыб, къыстаргъа, тюрб этерге болушугъуз... Партизан отрядлагъа не джаны бла да болушугъуз. Энди кѳб заман къалмагъанды. Хорлам, къууанч бизникиди...»

— Хе-хе, — деди абычар, — болур санга халпама хорлам.

— Сен, — деди ол, — старшинагъа хыны къараб, — тутхан ишим оюлуб барады, деб тарыгъаса. Элингде большевикле былай эте турсала, ишинг игитда оюлады... Сен тамам барыб тохтагъан бир хомухса, къызбайса... Ангылай болурса? Къаллай бир заман кетди. Коммунистлени, партизанланы къурутурма, тюрб этерме, деб ненча кере гырылдадынг? Генералгъа берген сѳзюнгю да унутханса! Сѳзге, махтаныргъа бек уста болгъанса, ишге джетсенг а — тигилдинг, томалдынг... Мен, санга ышаныб, ненча кере къармалдым? Не? Ишексиз, Харунну биргесине таша ишлеген талай адам барды... Бусагъатдан огъуна аланы тутуб къагъаргъа керекди. Джамалатдин, сен да болуш.

Тутар улуну, Дубининни, Дугу улуну чакъырты, подполковник бир солдатны чабдырды.

Харун, керекли адамлагъа тюбед, ишин тындыргъанына къууана, акъырын атлай, межгитден чыкъды. Алай а, не келсин, ол кече ол юйюне джетмеди. Акъла аны юсюне къаландыла.

* * *

Кече къарангыды, джулдузла кёкню ариу джасангъандыла. Суу да, аманлыкъчылагъа ачыуланганча, кириш къаягъа ёшюн уруш этиб, къайнаб, хыны гюрюлдейди.

Кечени ауурлугъу джанлай тёрт атлы, къоллары сыртына байланган, бети-къуту да къан ырхым, бир узун адамны ёзенни энишге сюрдюле. Ол адамны юсюнде къара чепкени, къара кёрпе бёркю, тёрт джанына джити къарай, таукел барады.

Бу адам, Екатеринодарда семинарияда окъугъан заманында революцион кружокда ишлеб, тугула-зат эте да айланганды, биринчи дуня къазауатда уллу урушлагъа да киргенди. Алай болса да джюрегине къоркзуу, къызбайлыкъ тюшмегенди. Аны бетинде къан ырхымлары анга къаты соруу болгъанына шагъатлыкъ этедиле.

Бара-барыб ала уллу джолдан бир тар орамгъа бурулдула.

Узун киши кенген юйюню терезелеринден патеген лампаны джарыгъы ургъанын эсledi. Къабакъ эшикке джетгенлей, аны бетине лампа джарыкъ урду. «Ой, мен джазыкъ, ой, мен хариб, къан джаугъанды бизге», — деб къатыныны таралыб джылагъан тауушун эшитди. Джюрек тамырына бычакъны джитиси джетгенча болду.

— Харун, сени юй бийченг къалай ариу джырлайды! — деб абычар хиликке этиб кюлдю.

Ол, батыр, ёхтем адам болса да, юйюню къатындан джюреги тыпырдай, бутлары къыйыла озду, аны башын тюрлю-тюрлю къара сагъышла басдыла.

Тутулган сагъатында огъуна ол джашаудан тюнгюлгенди, бусагъатда аны ёлюмню аллына сюрюб баргъанларын да бек ариу биледи. Алай болса да ол ёлеме деб къоркъмайды. Ичинден: «Ата джурт ючюн, халкъ ючюн ёлген сыйды», — дейди. Ол излеген — энтда тюйюб инджитмей, былай тюз, шкок бла уруб ёлтюрсе-ле...

«Ёлюгюм да башсыз боллукъду», — деб ичинден ахсынады ол. «Арабин, таша партячейканы къалгъан адамлары не болдула?» — деб къыйналады.

Элден бир кесек айырылгъанлай, есаул Дугуланы Исмаил, джийргеншли ауазын бошлаб, хыны буйрукъ берди: «Хайда, чаб!»

Ол адам, джукъа, гыртчы санларын къатдырыб, чабыб тебреди.

Таша наллары зынгырдай, джилтин эте, атла да эркин джортдула...

Узун къара киши терлеб, тёрт саны къара кылды болуб, кёзлери алас-булас кёре барады. Ол, солууун алалмай, тамам арыб, къарыусуз болуб тохтагъанында, есаул Дугуланы Исмаил аны джалан башын къамчиледи. Ол адам аны ючюн бир атлам да къошмады. Джаралы бетин джылы къаны джууду, тентирей барыб, джолгъа бауурун берди. Есаулну аузуна, бетине къап чачылгъан болур эди, ол «тьфу-тьфу» — деб тюкюрюб, аманла айтды.

Есаул Дубинин:

— Неге кюрешесе, ур да къой ары, — деди.

— Огъай, буйрукъ алай тюлдю, урбуннга дери, — деб унамады. Тартыб, созуб, ол адамны ёрге къобардыла. «Хайда!» — деб Дуда улу аны сыртындан къамчи бла тюртдю. Узун киши, аллына бир-эки атлаб, тентирей-тентирей барыб, дагъыда бауурун джолгъа бериб ынгычхады.

Есаул: «Болмады, тартыгъыз сора», — дегенлей, акъ аскерчиле аны аякъларындан тутуб, таш джолда

сюйреб тебретиле. Сюйрей барыб, суу джагъада талачыкыгъа тюшдюле. Ол киши, узунуна сойланыб, санларын кымылдаталмай тохтады.

Бары да, атларындан тюшюб, ачы махорканы тютюнлетдиле. Джыджымы салына, алайда бир асмакъ.

— О, о! — деди есаул, не таб джердеди, джол джаны, большевик деб аланы ызындан джортуб айланганлагъа бу иги дерсчик болур.

Есаул Дубинин, атын да, шкогун да негерлерине бериб, барыб, джыджымдан тартыб керюб, кычырды:

— О-о! АлаMATды, алаMAT! Бери сюйрегиз.

Олсагъат алайда тарх-турх деб шоккла атылдыла, окъла сызгырыб, джоуюлдеб хауада джюздюле. Есаул Дугу улу да, аны негерлери да алайда огъуна къабанлача томалдыла. Дубинин да, башын алыб, аягъы басханмы кезю танымай, чегет таба секирди.

Эки-юч партизан аны ызындан атылдыла. Биреулен да ташлагъа сойланыб тургъан адам таба чабды. Ол чабыб джетиб, чегелеб аны башын тобукъларына салыб, бетинден къол аязы бла къан ырымларын сюрте, къайгылы сорду:

— Харун! О Харун, саумуса?.. Менме, мен. Унух-ма! Таныялмаймыса? Берекетланы Унух!

Ол киши, дыгалас эте келиб, кесин къатдырыб, солуу белюне, ауур ынгычхай, къарыусуз шыбырдады:

— Тоба, тоба! Унух! Къайдан чыкыдынг? Кезюме керюне болурмуса?

Эрилеринде къан ырымларын тили бла ариулай келиб, ынгычхаб, дагъыда бир-эки сёз айтды:

— Джашагъыз! Джигитлик этдигиз, ёлюмден къутхардыгъыз, къабырдан къобханча болдум, — деб Алчакъланы Харун, бир кесек эс джыйыб, партизанлагъа алгыш этди.

Бу ишле былай бола айланган кезюуде баймакъ Джамалатдин, Харунну сатханы ючюн сауыгъа ал-

гъан къара байталын тюшонде кёре, юйюнде хурулдаб джукълайды...

Элни джарлысы, тюз иннетли адамы, партия ячейканы секретары Алчакъланы Харунну ёлюмден къутулгъанын эшитгенлей, къууанч тыбырлы болуб, алгъышха барыр къайгъыгъа кирдиле.

ТАРДА

1920 джыл. Мартны ахырында огъуна, табигъатха джылыу айлашыб, дуня кёгерди. Ёзен ичлеринде ууакъ аякълы мал кёлтюрем къоркъуудан къутулурча болду. Джазгъа къууанмагъан ким болур? Адамны къой, къумурсхадан, къамыжакъдан башлаб къанатлыгъа дери анга къууанмагъан джокъду.

Эл тегерегинде чегетлеге къулакъ салыб тынгыласанг, сейир этерсе. Тюрлю-тюрлю чыпчыкъла, татымлы ашарыкъдан тоюб, керпеслениб, не усталыкъларын да салыб, къууанч тыбырлы болуб джырлайдыла.

Была былай ариу нек джырлай болурла? Не къууанчлары болур? Бу нени шартыды? Насыбсыз таулугъа кюн чыгъарыкъ болурму? Анга къууанч келлик болурму?...

1920 джыл, март айны ахырында акъ аскерле, кече бла элден чыгъыб, ёзенни энишге айландыла. Аланы ашыра, иги кесек бай да тебреди. Алагъа башчылыкъ этген Чубурланы зукку Хангерий эди. Ол акъылына, чырайына базарча адам болмагъанын кеси да эслейди. Ол базгъан — атасыны мюлкю, акъ аскерле. «Мени кибик ким болур?» — деб, гугурукча, башын кёлтюрюб айланган бир.

Хангерий бюгече уллу мыдахды, аны джюрегиин бир ачы къоркъуу кючлегенди. «Туумагъан мен болгъай,

эдим, бу джаханим джашау манга неге керекди?»—деб ахсынды ол. Бир джолда гёрохну хончасына да бир тиреди. Дагъыда кеси кесине кёл этди: «Къоркъма, акъла джетерле, насыб келир», — деди. Акъла келгенлей, Хангерий чегетден чыгъыб, Назлы-Къол элге бий болду. Дерт къайтарама деб, тёрт джанын сермеди, акъла бла бирге кёб адамдан да бошады...

Хангерий бюгече уа нек мыдахды? Бюгюн, бюгече большевикле джетдиле-джетдиле деб элге хапар синггенди. Ол, тюз хапар излеб, абычарлагъа соруз кюрешди. Алай болса да ала джашырдыла, анга тюр бермедиле.

Хангерийни башын къара сагъышла кючледиле. Аны эсине озгъан заманла тюршюб, джюреги, къачхы кечеча, къарангы болгъанды.

1918 джыл, Совет власть келгенлей, ол, бандит болуб, чегетге къачды. Аллында ол анда талай нёгери бла бирге айланды. Урлагъан бла, тырнагъан бла кечиндиле.

Хунагъа джарашмагъан ташча, хыны, дюрген Хангерийни къабыргъасы нёгерлери бла келишмеди. Бандитле кими ары, кими да бери деди, аралары тик болду, кёб турмай чачуу-къучуу болдула. Хангерий бир нёгери бла дорбуннга джарашды. Элине, ата юйюне, юйдегисине тансыкъ болду, кюседи.

Арбала бла, атла бла элге баргъан адамны кёргени сайын сукълана, ахсына айланды, хар кимча, къоркъмай элине барыргъа таралды. Эригиб, безиб, кеси кесин джубатыргъа кюрешди. Джохар, къайын къашыкъла, чолпула этди, джерк къобукъланы къайнатыб, аланы къыб-кызыл бояб, дорбунну таш табхаларына тизди.

Бир сенек да, джабышмакъдан талай чомача да этди. Быланы нек этгенин кеси да билмеди. Къач кетиб, къыш суукъла джетдиле. Джалын дорбунну ичинде суукъ джел ойнаб, ёкюрюб, гюрюлдеб башлады. Тан-

сыгыны юсуне сууукъла да, ачлыкъ, джалангачлыкъ да къошулдула. Къара дыгаласха кирди, джаны къолунда болса, атарлай болду...

«...Къайтыб Совет власть келсе, не этерме? Къалай этерме? Алай болса, манга къан джауду, тыбырым къурду. Акълагъа къарнаш болуб айланганымы большевик къауум манга кечмез. Ол Исмаил бла Осман деген коммунистлени да кесим къакъгъаным табсыз болду. Ала ючюн генерал мени халкъ аллында махтагъаны да аман болду. Энди Исмаилни джашы аны манга кечмезине не сёз! Энтда, бёрюча, ол биягъы чегетге кириб, бит-къурт болуб, къалай джашарма?»

Хангерийни джаш заманы, рахат-къайгъысыз заманы, улакъча, тойлада секириб айланган заманы эсине тюшдю. Орам башында ойнай тургъан джашчыкъланы кёрюб, алагъа сукъланды. Экинчи орамда ол ёлтюрген Исмаилни джашы къылычлада сюелиб тургъанын эслеб, башын бир джанына буруб, аны кёрмегенча этди. «Совет власть келгени болса, ол мени этими чийлей ашарына не сёз», — деб ахсынды.

Хангерий, сагъыш эте келиб, дагъыда кеси кесине кёл берди: «Эшта, эшта, бош къыйналама, Совет власть энди къайтыб келмез: Англия, Америка, Франция бизни былай атыб къоймазла!»

Ол кече Назлы-Къолну урунганлары, сауут-саба тугаргъа кючю болгъан бары да чегетге, партизанла таба джанладыла.

Акъ аскерчиле Токъмакъ Тюз таргъа джетерге, тангны бурну къарады. «Бир кесек солуюкъ, атлагъа да суу ичиригиз,» — деб подполковник Мартынов буйрукъ берди.

Ёзен ичи ачыкъ, тюз, ёзен бетлери къалын чегет. Тарда суу, кирнш къаялагъа ёшюн уруб, ачы къайнаб гюрюлдейди. Танг атханына къууана болурла, чыпчыкъла да джыргъа къыза башладыла.

— Тюенене кетген тахсачыларыбыз келмедиле, думп болдула. Партизанланы кьолларына тюшген болурламы? Бюгече джибергенлерибиз а нек кьайытмадыла? Алагъа уа не кьан джауду? Бизни тахсачыларыбыз, джерге киргенча, былай думп болуб нек кьаладыла?

Подполковник, талай соруу соруб, алагъа джууаб табалмай кыйналды.

— Не боллукъду? Бир зат болса, бойнумады! — деб Хангерий кёл берирге кюрешеди.

— Урушха кьалай таб джерди былайы, — деди подполковник. — Сиз былайгъа кюч салсагъыз да, Къызыл Аскерге миндеу болалмазсыз.

— Мен сау болуб, бу ёзеннге чыпчыкъ джибермем, — деб биягъы Хангерий, дюргенине ура, махтанды.

Кёчер агъачлары джызылдай, тардан эки ёгюз арба чыкъды.

Подполковник да, старшина да, Хангерий да тири-тири атлаб, аланы алларына бардыла. Джолдан бир джанына жанлатыб кьаты соруу алдыла. «Къызыл Аскерчи неда партизан кёрдюгюзмю?» — деб кьадалыб хапар изледиле. Не тинтиб кюрешселе да, арбачыладан хапар табмадыла.

— Была, — дед Хангерий, — бизни элдендиле. Назлы-Къолдан Алибек бла Мамур. Аскерге бичен келтиригиз дегеникде, кьачыб кетгендиле...

«Юйдегилерибиз, ууакъ сабийле ачдан ёле турадыла, мюрзеу излей, орус станицелеге барыб келебиз», — деб экиси да болумларын ангылатыргъа кюрешдиле. Алай болса да аланы ангылагъан адам табылмады.

— О-о! Была билмеген хыйлалыкъ джокъду, — деди есаул Дугу улу, — таб партизан шпионла эселе да, ким биледи!

— Гардошларын да, ёгюзлерин да аскерге азыкъгъа, кеслерини да кьабукъларын алыргъа керекди.

Ала алай эте тургъанлай, тардан эки атлы кёрюн-

дю. Бирини башында акъ кийиз бёркю, юсюнде чепкени, бири да джалан баш, юсюнде да шинели.

Бир кесек сейирге къарай туруб, ала, атларын къамчилеб, джолну букъулатыб, думп болуб ызларына ташайдыла. «Арабин, ала кимле болдула? — деб подполковник къайгылы болду. — Тардан ары бир къарайыкъ», — деб ол, эрлай атына къонуб, къамчини джетдирди. Аны ызындан да беш-алты солдат, эки-юч бай, Хангерий, старшина Келемет-хан тебретиле. Ала, джортуб, джолну букъулатыб, Токъмакъ-Тюз таргъа кирдиле.

Олсагъат аланы алларына, атларын къыздырыб, чартлаб къызыл аскерчиле чыкъдыла.

Душман джунчуб, къалай этерге билмей, арсар болду. Тар джерде атларын ызына дженгил буралмай, тентек болуб, кыскыныкга кирдиле.

«Ура!» — деб къызыл аскерчиле, атларын къамчилей, джолну толтуруб атакагъа атылдыла. Акъ аскерчиле, тентиреб, джунчуб, къатыш-къура бола келиб, ызларына айланыб секирдиле.

Бир къызыл аскерчи, шыб деб джетиб Мартыновну къабанча семиз бойнуна уллу бычакъны сылады. Ол, томала барыб, къая тюрюнде къайнаб, гюрюлдеб баргъан суугъа кёмюлдю...

Бир-эки джерде акъланы пулеметлары да къызыу-къызыу тырылдадыла. Къызыл Аскерни пулемет тачанкасы да, тардан чартлаб чыгыб, кюнбетде да, уллу джолда да думп болуб къачыб баргъан зорчуланы сылаб башлады. Пулемет тауушлагъа шкок, герох атылгъан тауушла да къошулдула, дуния тарх-турх болуб, таланы тютюн кючледи.

Джауну ёлген адамларыны атлары да юркуюб, илгизлик болуб, джаралы иелери да ёзенгиледен ычхыналмай созула, суу джагъагъа, джеркле таба секирдиле.

Алда атылыб баргъан Къызыл Аскерчиле уллу бычакъны ойнатдыла. Бетин, къулагъын бычакъ джоннган бир акъ абычар, джаланбаш, джаяулай, суу джагъа таба секирди. Партизан Аскер, аны Шаухал бий болгъанын таныб, джетиб герохну басыб, суу ташлагъа къаблады.. Бир акъ абычарны баш токмагъы да, къабча тѣнгереб, къабхакъ тюбуне тюшдю.

Олсагъат Назлы-Къол элни партизанлары, Асланбекни бѣлеги чабды. Бир къауум партизан, Асланбек да башчылыкъ эте, джауну аллына, ёзен таба уллу джолгъа атылды, бир къауум да, эмен кюнбетни башындан чартлаб чыгъыб, джауну юсюне къара отну къуйду.

Кюнбетде ташха, терекге къысыла, тарх-турх эте, алда баргъанла Берекетланы Унух, Аппаланы Махамед, Болатланы Алим, Эсеккуланы Ибрай, Джандарланы Залимхан, Унухну эски тенги Пашинскеден Курбатов Алексей, Джѣгетей аягъындан Петров Андрей, Хумарадан абазалы джаш — Лоов Хамид джауну тарбуунига джыйдыла.

Уруш кючлюден кючлю болду. Чегет кюнбетден, кѣкенле ичинден, таш къалауланы артларындан бир къычырыкъ-хахай келди: «Атмагъыз, тилейбиз, соймагъыз, ѳлтюрмегиз, биз да муслиманбыз!».

Талай нѣгери бла Унух къысыла-къысыла алайгъа барыб къараса, таш тѣбелеге къысылыб талай адам, баурларын да джерге бериб джата. Аланы бир къауумун Унух таныды: старшина Тотурланы Келемет-хан, байны джашы Чубурланы зукку Хангерий, байла Темирбек. Солтан-Хаджи. Акъ аскерчиледен эки-юч ссаул бла беш-алты ротмистр да бар.

— Бусагъат къобугъуз, къолларыгъызны да ёрге тутугъуз, — деб Унух алагъа хыны буйрукъ берди. Бары да, секириб къобуб, къолларын ёрге тутдула. Олсагъат огъары джанларындан, тарх-тарх деб, чегетни за-

игырдатыб, шкок атылды. Унух, тентирей барыб, сыртын эмен терекге тиреб сюелди. Аны башындан уруб чыкыгъан къаны бетин джууду. Эки-юч партизан ол шкок атылгъан таба чабдыла. Курбатов Алексей да, Аппаланы Махамед да Унух къайгылы болдула. Алексей, кесини ич келегин сыдырыб алыб, Махамед да болуша, эрлай Унухну башын байлады. «Терен джара тюлдю, джанына къоркъуу джокъду», — деб, Алексей къууаныб хапар айтды.

Ауругъан адамча, бети-къуту да кетиб, тюлкюча ышара, тили чала, дыгалас эте, Келемет-хан джалыныб, джалбарыб акырын айтды:

— Мынга къара! Кесибизни Унухха къара! Эсингде болсун, сен бизге джууукъ джетесе. Болуш, марджа, Унутмазбыз, къарачайлы тюлмюсе? Неме... унутмазбыз, сен да муслиманса. Ол иги атангы хатерин эт!

— Сени джууукъларынг, — деди Унух, — майна алайда шындык болуб джатадыла, ахыратда кереклиги алагъа айта-айта турурса!

Унух, алагъа джууукъ барыб, хыны сорду:

— Сауутугъуз-сабагъыз да къайда? Бери беригиз!

Бары да, сёз айтмай, герохларын, шкокларын Унухну аллына быргъадыла.

— Хайда, — деб партизанла джесирге тюшген душманланы ёзеннге, уллу джолгъа, Къызыл Аскер таба сюрдюле. Асланбек башчылыкъ этген партизан къауум да ёзенде джауну аллына ёшюн салыб сермешди.

Акъла, не алларына къачаргъа, не да ызларына бурулургъа мадар табмай, къабханнга тюшген бёрюча болдула. Ала, ёзен талада да, кюнбетде да къырылыб, тёшек болдула, джаны сау къалгъан къолун кёлтюрюб тутмакъгъа тюшдю...

Къызыл аскерчиле да, партизанла да, ёлюклерин да, джаралы адамларын да алыб, Назлы-Къол элге атландыла. Тутмакъгъа тюшген зорчуланы да сюрдюле.

Аланы ичинде: Хангерий, старшина Тотурланы Келеметхан, талай акъ аскерчи...

— «Къоркъууунга тюбегин» деген къаргъыш джетиб къалды кёреме, — деб Хангерий, саз бетине букъу чаба, джалан баш, эм артларында, баш тёбенине къараб, салпыланыб барады.

КЪУУАНЧЛЫ КЮН

1920-чы джылны джазы эртде келди. Мартны ахырында огъуна табигъатны джылыу кючледи. Ёзен ичлери, талала, гатлешле кёгердиле. Четгле да кёксюл тюрсюнге кёче тсбретиле. Тал тереклени чирчиклери ачылыб, суююмлю джумушакъ тюк уруб, алтын токъмакчыкълача саргъалдыла.

Назлы-Къол элли халкъы да кеси джарлылыгына къадалды, сабаннга хазырланады. Бачхала да, багушла да тютюнлейдиле. Хауа джылыныб, тютюн элге сингиб, дуня чарс-тубан болгъанды.

Орамлада, арбазлада кызычыкъла, джашчыкъла, къауум-къауум болуб дауур-суююр эте, кими тоб, кими лябатла ойнайдыла.

Эл башында тапхырлада мал кёб. Ат, тууар, къозулу къойла джугтланыб, гяхиникге джабышхандыла. Сютден тойгъан маркъа къозула, улакъла кюн джылыугъа къууаныб, ёрге-энишге чынгаб ойнайдыла. Бузоула да, къуйрукълары кылач этиб, ары-бери дыбыртлайдыла.

Аналарыны къатында талай тай да, джумушакъ къырдышха сойланыб, кёзлерин да кысыб, джукъугъа сингендиле.

Бир ана къой да, джабагъылары тозурай, джатыб, кёкбаш къозусу да тобукъланыб, къуйругъун булгъай, эмчекге джабышханды...

Табигъатны бу тамаша чагъында къудретли дуня джангыргъанды, тирилгенди — барыны джюреги бирден тебгенча кёрюнеди.

Мартны ахырында, Токъмакъ-Тюз тарда акъ аскерлени ууатхандан сора, Къызыл Аскер да, партизанла да, тар джолну букъулатыб, Назлы-Къол элге кирдиле. Халкъ — уллу да, гитче да — орамгъа къотарылды. «Джаныбыз сизге къурман болсун», — деб алагъа алгъыш этдиле, тилек тиледиле, дуня къууанч тыбырлы болду.

Азаматны юйюне уа къууанчлыкъ бла бирге мыдахлыкъ да къошулду. Тенглери аны ёлюгюн кёлтюрюб келдиле.

Къызыл Аскерни командири полковник Дорохов Иван Иванович ала бла бирге Север Кавказ ревкомдан келген Никитин Алексей Петрович, элде таша партячейканы секретары Алчакъланы Харун, партизан бёлекни командири Ортабайланы Асланбек тизгинлешиб правленни юйюне кирдиле. Олтуруб, сагъыш этиб, кенгешдиле, табыча, баш ишлерине оноу этдиле. Талай адам аскерни патарлагъа джарашдыруу ишлени къолгъа алды.

Унух да, бир эки тенги бла, аскерге, партизанлагъа къурманлыкъ этер къайгъыгъа кирди.

Аскер атлагъа бичен табыу Алчакъланы Харунну бойнуна салынды. Ол кюнню ингиринде огъуна адамла, ёгюзлерин да сюрюб, ат ашха, биченинге сыртлагъа тиздиле.

Сёлеше келиб, ала Ревкомну кимден, къалай къурыкъларыны юсюнден, бандитлени къурутур джолланы юсюнден, ачлыкъ джетген юйдегилеге не бла болушурукъларыны юсюнден оноулашдыла.

Бир-бирлерин къучакълай, партизанла да юйлерине чачылдыла. Дорохов да биргесине, Асланбек да эгечи таба атланды. Юйюн акъла кюйдюргенден бери аны юйдегиси ары кёчгенди.

Елюм жыйынлыкъларын да, ачлыкъны-джаланнгачлыкъны да унутуб, урунган халкъ кѳууанчха чайкъалды. Эл къобуз, харс тауушдан толду, джырлагъан ауазла чыкъдыла. Тойлада кызыл аскерчиле да тебседиле.

Кече арасы озгъашында да, талай джерде патеген лампала джукъланмадыла. Халкъ термилиб сакълагъан кѳууанчы келгенине керилиб чайкъалды.

Унух да ашхамда, къаратору байталны джортдуруб. Алексей тенги да биргесине, тар орамны башындан энишге айланды. Талпыб, таралыб тургъан ата юйюню арбазына ол, джортханын бузмагъанлай, кѳууанчлы кирди. Джашла, атларын оюлгъан чалман буруугъа тагъыб, эски топракъбаш юйню босагъасындан атладыла.

Джамай тургъан зыккыл кийимлени да джерге быргъаб, анасы:

— Оу, балам! — деб, секириб туруб, сингирли къоллары бла баласын арыкъ кѳкюрегине къаты кысыды, джибермей, айландырыб талай кере къучакълады. — Ах, мен джарлы, башынгы былай нек байлагъанса? — деб джашыны бѳркюн алыб, къан къатхан байлаугъа акъырын тийиб кѳрдю.

— Къоркъма, анам, хаталы джара тюлдю, — деб джаш анасына кѳл берирге, аны джюрегин джапырыргъа кюрешди.

Аналары Лейла: «Неге тынгылайсыз? Къарнашыгъыз келгенди!» — дегенлей, эки зыккыл добарбаш джашчыкъ, секириб туруб, бир-бирин тюрте, Унухню юсюне басындыла, арыкъ, ингичге билекчиклери бла къарнашларын бирден къучакъладыла.

Унух, чѳгюб, уппа-чуппа эте, айландырыб экисин да талай кере къучакълады. Джашчыкъла, суюмчюлюк алыргъа излеб, окъ атылгъанча, джууукъгъа-тенгнге чабдыла.

— Бу ким болду? — деди Лейла, кьонакь джашны башы бла кьргюзюб. Алексей, кюле-ышара келиб, аны кьучакьлады. Кьатын, сансыз кьучакьлаб, аны кьезюне-башына битди.

— Анам, бу Алексейди, Алеша! Эсингдемиди? Монах-лада аны атасы да, биз да тууарчы, отунчу болуб...

— Астопираллах, мынга кьара? Энди бу ол Алеша деген джашчыкь? Кьалай уллу джаш болгъанды? — Лейла джашны жангыдан, кесине тартыб, кьаты кьучакь-лаб, аны анасындан, атасындан хапар сорду. Алексей Дебошну сагъыныб, джазыкьсыныб селешди.

Унух анасына Алексей аны ёлюмден кьалай кьутхаргъанын, экиси да кече акьладан кьачхан хапарларын айтды.

— Алеша, — деди Лейла аны кьолундан тутуб, — кьалай уллу игилик этгенсе сен бизге? Эки дуниянг да джарыкь болсун, насыблы бол! Энди сен манга баламча багъалы болдунг, бизни эски юйюбюз да санга ата юй болду. — Лейла Алешагъа джюреги кьанннгынчы бир тилек тиледи, алгъыш этди.

Ол эрин, Дебошну, сагъына келиб, кьууанч да, мыдахлыкь да бир-бирлерине кьошулуб, джыламсырады.

Унух анасыны ингичге бойнунда кьан тамырларына, ачдан инджилген бетине кьараб, сёз кьозгъаргъа кьоркьуб, баш энишге болуб тынгылады. Анасыны суйюмлю, джукъа джаякьларын джыламукь джуугъанын эслеб, джашны джюреги эзилди. «Ач болурсуз, хариб», — деб ол ашарыкь кьайгъыгъа кирди.

Джашла, от джагъада юч аякьлы алаша, кьанга шиндиклеге олтуруб, хапаргъа сингдиле...

Ала алай эте тургъанлай, гитче юйчюкден бир кьычырыкь чыкьды:

— Ой, мама! Мамочка! Почему ты убежала? Почему ты оставила меня одного?

— Неди бу таууш? — деб Унух анасына сорду.

— Джарлы аскерчиди!

— Алай дегенинг?..

— Кёб болмай Осман арба бла келтириб кетгенди. «Ол сени балангы джаралы этген къяуумданды, акъладанды», — деди. Мен сёз айтхынчы, кёлтюрюб барыб, орундужъгъа атды да кетди. Джаш адамча кёрюнеди, къатына бармагъанма, джюрегим тартмайды.

Бары да гитче юйге кирдиле... Солдатны бети къан ырхым, къабыргъагъа къараб, кеси аллына сёлеше, сандыракъ эте тура.

— Где моя мать? Куда она ушла? Найдите ее, — деб ол сандыракъ этгенин къоймады. Аны сёзлерин Унух анасына кёчюрдю. Лейла ол солдатха да, джашыны башында джарасына да кёзюу-кёзюу къарады. «Баламы уруб, джаралы этиб, энди салыб юйюме келед? Сейирди бу дуня».

Солдат, сандыракъдан ачыла келиб, хапар айта башлады. Ол айтханны Унух анасына кёчюрдю:

— Къарданикденме, дейди.. Къарданик станисени билесе да? Атам акъ аскерде эртде ёлгенди. Юйде анам бла эгешчигим... Анама тансыкъ болгъанма, мени ары атарча бир мадар! Елмей къалсам, энди мен акълагъа къуллукъ этмем... Атамча, джерге урунуб, сабан сюрюб джашаргъа излейме... Большевикле джерлени халкъгъа берликдиле... Мен Ленинни джерлени юсюнден джазгъан декретин эртде окъугъанма...

— Хариб, джарлы джаш, — деди Лейла... — Не этрикбиз! Акъладан болса да, джарлы адамны баласы, джаралы джаш бизге къонакъ болду. Таб джаралы болмаса да, ол да адамды, инсанды... Гюнахы бар эсе, аллахха дурусду... Бизни элдеча, аны да аскерге зор бла сюрген болур эдиле... Джарлы анасы джылай болур, сау-эсен ары бир джетсе...

Аллында Унух: «Къалай этсин. адам?» — деб экили бола келсе да, анасы айтханны тюзге тергеди. Эрлай

атына кьонуб, атылыб барыб, Қызыл Аскерни дохтурун, Михайловну, чакъырыб келди.

Ол солдатха джан аурутуб къарады, башында джарасыя арнулаб, ашхы дарманла салыб байлады. Анга юйде не бла болушургъа кереклисин да юретиб, атына миниб кетди.

Олсагъат, сары бухар бёркюн да джелкесине къаблаб, хоншу джаш Дахир босагъадан тюшдю.

— Алан, Унух! Сен тели адам кёреме! Мынга дохтурну да неге чакъырыб айланаса? Бу ол аманладанды, акъладан. Джелкесинден къакъ да, ары суугъа ат да кьой. Ары къара! Не алапат чурукълары барды? Чурукъ керекли болуб, мен бир бек инджилиб турама!

Дахир, чурукъну кьолуна алыб, тегерек айландырыб кюлдю:

— Ха-ха! Манга теп-тенг болуб къаллыкъ кёреме... Унух, сен кесинг тартына эсенг, мен муну бусагъат къабчыгъын алыб кьояйым. Ых десе, бойнумады, — деб ол, къамасына къадалыб, солдат таба тебинди.

Унух, сермеб ауур кьолу бла аны бойнуна къакъгъанлай, ол, тентирей барыб, босагъагъа джыгъылды. Андан сора эрлай кьобуб, букъусун кьагъа, кьынгырына къарай, джанлаб кетди.

— Унух! Балам! Аны алай нек урдунг?

— Бойнум кичийди, бир къакъ, деб тиледи да!...

Кёб да турмай Лейла солдатха ашарыкъ салды. Ол, эс джыйыб, кёзю-къашы джарыб, хапар сора, хапар айта башлады. «Ох, ох», — деб исси сютню уртлай, уллу кёк кёзлерин джандырыб, тёрт джанына сынаб джитиджити къарады.

Лейла джашлагъа как бла къалын тузлукъ салды. Бир-бирин тансыкълай, хапар айта, иги кесек турдула.

— Кеси джангыз анам не эте болур? — деб Алеша къысха-къысха анасын сагъынды. «Бюгече былай кьал», — деб Унух да, анасы да тилеб кюрешдиле.

— Кече кьалсам да, кёз кысаллыкь тюлме.

Не бек кюрешселе да, Алеша тохтамады.

— Анама барама деб, аны кьабырына барыб кьаллыкь эсем да, хапарым джокьду, — деб Алеша, аллы кетерге айланыб, талпыды, ашыкьды. Сейирди дуня, бала анасына тансыкь болса, аны темир буруу да тыялмаз. Алексей, татлы саламлашыб, алашасын кьамчилеб, джолну букьулата, кёзден думп болду. «Джолунг мамукьдан», — деб Лейла да алгыш эте кьалды.

«Ол джашны, хариб, юсю-башы кир, кьан джугьу, сууабды, эрлай кийимлерин бир джууайым», — деб Лейла сапын этерге силти кьайгылы болду.

Арадан бир ыйыкь да кетгинчи, Алеша базарчыла бла Унухлагьа бир пуд акь будай ун джиберди. «Келин келтирсек», — деб Лейла аны адам кёз джетмез джерге джашырды...

Адамны туугьан юйю, не эски болса да ол, анга не джангы юйден да багьалы кёрюнеди.

Сабий заманы эсине тюшюб, Унух, ата юйюн тансыкьлаб, тёрт джанына кьарады. Юйню ичинде, бу мени болсун дерча, не орун, не тёшек, не сауут-саба кёрюнеди. Эшикден киргенлей, онг джанында, кьабыргьагьа тирелиб, уллу эски кьазан, чоюн. Кьабыргьада эки тепси, бир сахан, кьанга табхалада агьач аякьла, агьач кьашыкьла, бир гоппан, джарылгьаны да арпа тылы бла сюртюлюб. Тёр башында эски агьач орундукь. Аны юсюнде да, джабагьысы кьотарылыб, бир тёшек бла бир джамаулу джууургьан. Джыйгычда ала кийиз, билек артында да, намазлыкь болур, бир кийик тери. Оджакь ичин да кьурум кючлегенди. Отда бир учхун басхан кёсеу аз тютюнлейди.

Кьубабет Унух анасыны джамаулу чепкенине, джылтыргьан сахтиян чарыкьларына мыдах кьарады, отда юслерин акь учхун басыб тургьан кёмюрлеге кёзю чыракь барыб, кьара сагьышха кирнб, тынгылады. Джаш-

ны кьууанчлы ура тургъан джюрегин юйюне джетген ач-лыкъ-джаланнгачлыкъ бир кесек абзыратды. Анасы, аны эслеб, джашына кёл берирге кюрешди:

— Къоркъма, балам! Джаныбыз сау болса, не да табылыр. Халкъ: «Баш болса, бёрк табылыр», — дейди. Алгъы бурун бу аман бусхулланы юсюбюзден ары бир аталсакъ... Айхай, ачха табылса да, кьумач кьайда? Бир-бирде кюпсе Къаншау Армавирден келтириб кьумач сатады... Алай а кемсиз багъады. Чалкъымы чалырсыз, сабан ызымы сюрюсюз,— деб ол кёб адамгъа ёнкюч, борчха кьумач бергенди... Балам, адамла Пашинскеге агъач элтиб сатадыла. Алгъан адам табылса, кямарымы да сатар эдик.

Бюгюн Унухну тынчылыкъсыз этген кьуру джарлылыкъ тюл эди.

Джашны эсине Апсат тюшюб: «Арабин, адам аны кьалай кёрсюн?»—деб дыгалас этди. Джууукъ-тенг, уллу да, гитче да, Унухлагъа чабышдыла. Эски топракъ-баш юй адамдан толду. Дуния дауур-суююр этди. Эшикден тюшген бары Унухну айландырыб кьучакълады, эркелетди, ийнакълады.

Башларына таб кёрген болур эдиле, бир-эки бай да келдиле.

Къартла, кьатышла, уллу юйде кьууанч тыбырлы болуб, лахорну кенгден келтирдиле. «Энди мындан ары властыбыздан айырылмайыкъ», — деб тилек тиледиле. Унухланы кьабыргъа хоншулары, джарлы кьатын Джумушай хар сёз айтханы сайын тилек тиледи:

— Бластыбыз кьайытыб орнуна келди, энди аллах бизни бластыбыздан айырмасын, джашынг урушлада айланды, сау-эсен кьолунга келди, насыблы болдунг, мындан ары да насыбынг кёб болсун.

Джаш тёлю да отоуда Унухну юсюне басыныб тансыкълады, хапар айтды, хапар сорду.

Бир джаш, Унухну имбашына кьолун салыб, уллу кёзлерин джандырыб кычырды:

— Аланла! Шо, бир сабыр болугъуз! Мынга бир сор-лугъум... Унух, — деди ол, — сен урушлада акъланы, бандитлени кырыдыкъ-джырдыкъ деб кьууанч хапар айтдынг, кесим да талай адамны ёлтюрдюм деб махтандынг. Сен быланы субайлыкъгъа айта болурмуса? Мен тауукъ да кесалмайма, джюрегим кёлтюрмейди. Адам ёлтюрген — мурдарлыкъ иш, ауур иш, сени джюрегинг муну кьалай кёлтюреди? Джазыкъсынмай, адам адамны кьалай ёлтюрюр, артыкъсыз да кьарачайлыны?

— Орус, кьарачай, черкес деб, мен миллет айырмайма, — деди Унух, — манга башхасы джокъду. Мен джашауда сынагъан: джауларыбыз — байла, зорчула! Урушда байла сени ана кьарнашынгы, Азаматны, ёлтюрдюле, мени да джаралы этдиле, башымдан чартлаб чыкъгъан кьаным бетими джууду. Ала ол кюн бизни адамдыла неда кьарачайлыладыла деб нек джазыкъсынмадыла? Не? Элбуздукъ, он джылны бизни кесине кьул этиб, этибизни-терибизни ашаб айланды. Ол бизни кьарачайлыладыла неда была да адам шойдула да деб нек джазыкъсынмады? Не? Сен, ангыламай, телинге сёлешесе.

— Огъай, Унух! — деди ол джаш, — мен ангылайма. Мен айтхан: адам адамны ёлтюргенни кьалай кьууанады? Аны джюреги ташды де да кьой!

— Тохта, тохта! Адам уу джыланны ёлтюрсе, кёлюкенгер да? Ма, мен да—урушда алай бола эдим. Акъла, бандитле халкъны кьан джауларыдыла, кьан, билемисе! Урунган халкъны кьул этебиз деб, этин, терисин да ашаб, кьазауат ачыб айланган байла тьуйюлмюдюле? Бир тергечи, акъла, бандитле бизни элибизден кьаллай бир адамны ёлтюрдюле? Кьаллай бир сабий ёксюз кьалгъанды? Биз ала ючюн дерт кьайтармасакъ, сора бизни не адамлыгъыбыз барды? Ата джуртун, хал-

къын зорлукъдан къутхаргъан адамгъа насыбды, насыб!
Билемисе?

Джаш да, къыз да Унух джанлы болдула, «ариу айтаса, джаша», дедиле.

Ашай-иче, хапар айта, джашны тансыкълай, халкъ кече арасына дери олтурду... Акъла, байла, бандитле салгъан азабладан тарыкъдыла. «Насыбыбыз къайтыб келди», — деб, бир-бири ауузларына чабыб, Совет власта алгъыш этдиле, тилек тиледиле...

Кече арасында Унух, тенглерин ашырыб, арбазына къайытханлай, аны аллына Хорасан чыкъды. Ол, къысха джууукълары, Унухну къатына джууукъ келиб, эки эринин да оймакъ этиб: «Бир энчи сѣзчюгом», — деб шыбырдаб тебреди:

— Унух, ма бу кечени хакъына, мен сени табхан баламдан башха кѣрмейме... Сау-эсен юйюнге джыйылдынг, энди юйюнгден айырылма... Санга джаным ауруйду, санга игилик излеб айтама: Энди сен юйдегни бол! Ол жарлы ананг да инджиледи... Ким да болсун, таб чыганлы да болсун... бир сѣз айтмазбыз... Апсат болма сын...

— Нек сора?

— Аны хапары къолай тюлдю.

— Не хапарды ол?—деб джаш сескекленди.

— Биз Апсатны бюгече бери чакъырдыкъ! Алай а ол келмеди, унамады. Игид да келмейди! Ол мурдарды, мурдар. Бабашны ѳлтюрген олду... тюнене аны ѳлтюрген, тамбласында мени ѳлтюрюр... Тартынама айтыргъа, абычар бла къызны араларында бир таша зат да болгъан болур дейме...

Джюреги ачыгъандан Унухну тили тутулгъанча болуб, сѣю тамагъына тыгъылды. Къызны хапары джашны джюрегин, къоргъашынча, басыб, аурутду, ачыкъ джарасына туз себилгенча болду.

Ауузу бла къуш тутхан Хорасан къызды, тохтамады:

— Унух, сен аны ючюн бир да, эки да кыйналма! Не этесе Апсатны, жарлы кызыны? Азмыды элде аш-хы кызы? Майпа Зайнеб, айтылган байны кызы! Эки кюбюр толу бернеси, чилле, кятапа, кешемир, алтын кямар, атын туйме.. анда болмаган джокьду... Анамы джаны ючюн, аныча харакети болган кызы Уллу Къарачайда да табмазса! Унух, эсингде болсун, анга сени апаг да разыды. Сен жарлы апангы мыдах этсенг, аллах да, адам да кечмез.

Хорасан Зайнебланы аккаларындан башлаб махтаб, кёб селешди. Джаш «джандан татлы анамы мыдах этерме да?» — деб кюркьуб, кьатынга огъай да, хо да демеди.

ТАУЛУНУ ТАНГЫ

1920 джыл. Апрельни аллында, бир джылы кюн Асланбек, халкьны чакьыра, джашланы элге чабдырды. Кюн кызыаргъа советни арбазы адамдан толду. Эски тонлула, чырпа бёркюле, джалап чепкенлиле, кийиз бёркюле да кёб. Уллайган кьартла кьанга кьалаугъа чёкдюле, кьалган халкь ёрелешди. Хумха афенди да, Элбуздукь да, эки-юч бай да биргелерине, кенгден сымпайыб эрши кьарадыла.

Кызыл Аскерни командири полковник Дорохов Иван Иванович да Пашинскеде отдел ревкомну председатели Александр Марчинин, аны бла келген Эдикланы Науруз, эл партячейканы секретары Алчакъланы Харун, партизан бёлекни командири Ортабайланы Асланбек халкьгъа чыгьыб, джумушакь саламлашдыла. Халкь да алагъа гюрюлдеб салам кьайтарды. Тамадала тизгинлешиб узун кьанга шиндикге олтурдула.

Асланбек, огьурлу ала кёзлерин кериб, джукьа санларын тири кьымылдата, халкь арасына чыгьыб, тегереги-

не сынаб къарады, акъ кийнз бёркюн бир къолуна буш-
дукъ этиб, бир къолу бла да агъач къабужълу маузерин
джан сюегине тарта, сёзюн таукел, сабыр башлады:

— Джамагъат! Сиз билгенча, 1918-чи джыл, Октябрь
революцияны таягъы джетиб, бизде Совет власть къу-
ралды. Джау чабыб бизни насыбыбызны алгъан эди.
Энди бизни ёхтем Къызыл Аскерибиз, тау миллетле да
болуша, душманны саулай Север Кавказда ууатханды.
Акъ аскерледен, интервентледен джаны сау къалгъан
башын алыб Тау арты таба къачханды. Энди ала ёмюр-
де да къайтмаздан къорадыла. Бюгюнден башлаб бизни
элибизде да байланы властлары къурутулады, джангы
властыбыз, Совет властыбыз, орнуна келеди! Урунган
халкъгъа кюн, насыб чыкъды, аталарыбыз этген осият
толду, ала этген алгъыш къабыл болду. Бу уллу къууанч-
ны бизге берген Ленин, Коммунист партия джашасын-
ла! Барыгъызы да бу уллу къууанч бла алгъышлайма!

Халкъ гюрюлдетиб харс урду.-

— Мюлкюбюз чачылгъанды, халкъгъа ачлыкъ, джа-
ланнгачлыкъ джетди. Энди къадалыб, мюлкню къу-
раргъа керекди. Алкъын къыйын ишле кёбдюле. Биз
кеси кючюбюз бла душманны хорлаяллыкъ тюл эдик.
Джетген кюн бизге болушхан, къарнашлыкъ этген орус
халкъ джашасын!

Андан сора Пашиинскеден ревкомдан келген, эски ком-
мунист Эдикланы Наурузгъа сёз бериледи. Къара
драп пальтосу, башында сахтиян фуражкасы бла суй-
юмлю токъ киши. Ол, огъурлу къара кёзлерин суйюмлю
сюзе, таукел, дженгил тебретди сёзюн.

— Джамагъат, бу къууанч бизге кеси аллына келме-
генди. Саулай Россейин халкълары, уллу, гитче да къо-
буб, душман бла талай джылны къазауат этдиле, кёб
къан тёгюлдю, кёб сабий ёксюз къалды, кёб адам Со-
вет власть ючюн джан берди.

Биз энди джангы джолгъа, къууанч джолгъа, чыкъ-

дыкъ. Бу джол тюзлюкню, эркинликни, къууанчлыкъны джолуду. Бу джол адамны къанын, джюрегин къыздыргъан къууанчды. Бу джол адамгъа къанат битдирген, адамгъа джан берген къууанчды. Душманны хорларгъа бизни къуру кесибизни кючюбюз джетмез эди. Машалла орус эмда башха халкълагъа. Ала джетген кюн бизге къарнашлыкъ этдиле, болушдула. Джамагъат! Эсигизге бир салыгъыз! Зорлукъ, ачлыкъ, джалангачлыкъ — биз кёрмеген не къыйынлыкъ къалды! Билебиз, сизни элигизге да джетгенди ачлыкъ Къоркъмагъыз, Совет власть сизни ючюн къарыуун аямаз, болушур. Ленинни Джерлени юсюнден декретине кёре, байланы мюлк джерлери сыйырылыб, къралгъа, урунганлагъа бериледи, чалкъы ыз да, сабан ыз да аллыкъсыз. Джамагъат! Энтда иш кёбдю. Баш борчларыбыз: властыбызны кючлю этерге, къадалыб, оюлгъан мюлкюбюзню ёсдюрюрге, башха кърал борчларыбызны толтурургъа.

Джамагъат! Эм уллу джарлылыкъны бири джахилликди, къарангылыкъды. Ленин, Коммунист партия, джахиллик къурутулсун, дейдиле. Урунган халкъ джарыкъ джолгъа чыгъар ючюн, тюрлю-тюрлю школла, андан сора ликбезле ачыллыкъдыла. Уллу да, гитче да окъургъа борчлуду.

Халкъны алкъын джауу кёбдю, байла, акъла, бандитле бизге аманлыкъ этерге мараб турадыла. Сакъ болугъуз! Джашау рахат болур ючюн, бирер мылтыкъны алыб, Совет властын туб этебиз деб айланганланы къысха заманны ичинде къурутургъа керекди. Халкъла арасында къарнашлыкъны кючлю бегитирге керекди.

Джашасын уллу Октябрь революция!

Джашасынла Ленин, Коммунист партия! Джашасын ёхтем Къызыл Аскерибиз!

Халкъ, бирден къобуб, уллу харс урду.

Бир къарт, сёз да алмагъанлай, туруб, чырпа бёркюн къолуна алыб, халкъны артындан къычырды:

— О! Бир сорлугъум: Ленин оруслуду деб эштгенме! Ол кертимиди?

— Кертиди! — деб Науруз, къысха джууаб бериб, анга къарады.

— Ленин оруслу, дини да орус, биз муслиман, сора ол бизге иги кёз бла къалай къарайды? Къуранда, муслиман гяурну къырсын, дейди да. Генерал, бери келгенинде, коммунистле къарачай халкъны уллусун, гитчесин да къырлыкдыла, туб этерикдиле, деген эди. Бу къалай болады?

— Ол ётюрюк сёздю, чий ётюрюк. Ленин, Коммунист партия миллет айырмайдыла,— деди Науруз,— не миллет да болсун, урунган халкъгъа эркин, тенг джашау ючюн кюрешедиле... Тюрлю-тюрлю миллетлени урунган халкълары къарнаш-эгеч болуб биригиб, татлы джашаргъа керекдиле. Ленинни иннети да, айтханы да ма алайды. Джауларыбыз кёб ётюрюк сёз чыгъарадыла, ийнанмагъыз алагъа, кесигизни алдатмагъыз!

Аны ызындан сёз Къызыл Аскерни командирине— полковник Дорохов Иван Ивановичге берилди. Сары шинли токъ адам, джылындан къартыракъ кёрюнеди. Узун шинели, башында да къызыл джулдузу кюнде джана, буденовкасы, сабыр атлай, халкъны арасына чыкъды. Къолун кюмюш бычагъыны сабына сала, ашыкъмай, хар сёзюн кесгин эшитдире, иги кесек селешди. Ол айтханы Асланбек къарачай тилге кёчюрдю... Къызыл Аскер душманны къалай ууатханын айтды. «Сизни, — деди ол, — бюгюн бу уллу къууанчыгъыз бла мен да алгъышлайма. Бизни хорламларыбызгъа башчылыкъ этген Ленин, Коммунист партия джашасынла!

Халкъ бирден харс урду.

— Джамагъат!— деди Дорохов,— сизни элигизни партизанлары Къызыл Аскерге бек иги болушдула, сау болсунла, бек разы болгъанбыз... Мени полкумда таулу джашла да бардыла: черкес, тегей, къабарты дегенча...

Къарачай джашла да бардыла. Аланы бири сизни эден, таный болурсуз, майна, Семен улу Халилди. Ол сау болсун, ачы къан урушлада уллу ёхтемлик, батырлыкъ да этгенди. Армавирии къатында урушда джаралы болуб, къб болмай госпитальдан чыкъгъанды. Кесине майор чын да берилгенди...

Дорохов, сёлеше келиб, къызыл аскерчини кесине чакъырыб, андан къызыл байракъны алыб, халкъгъа айланыб, эки-юч сёз айтды. Асланбек да эрлай аны сёзюп ана тилге кёчюрдю:

— Джамагъат! Къызыл Аскерни командири Дорохов сизге былай айтады: «Ма бу полковникни къолунда къызыл байракъ Октябрь революцияны хорлам байрагъыды, бу байракъ къб къанлы урушлада айланганды, къб кере къанга да боялгъанды. Ма, кёресиз, окъ тешиклери да барды. Урунган халкъгъа, сизге, эркинлик, тенглик джашау келтирген байракъны биз сизге ышаныб, базыб беребиз», — деб полковник байракъны Асланбекке узатды. Ол, байракъны бир къолу бла кесине къыса, бир къолу бла да Дороховну къаты къучакълады. Халкъ, юрюлюб, бирден харс урду, къюдюшарды, дауур-суююр этди.

Асланбек майоргъа, Семенланы Башчыны джашы Халилге сёз берди. Халкъ, къууаныб, дауур-суююр эте келиб, анга тансыкълаб, сейирсиниб къарады.

Сары шинли, орта бойлу, джукъа джаш, узун шинели, бир къолунда буденовказы, бир къолу бла да гёрохун, уллу бычагъын тюзете, тири-тири атлаб, халкъны алына чыкъды.

— Джамагъат!—деди ол, уллу ала кёзлерин ышартыб, къолун силке. Ол, къб да сёлешмей сёзюп тири бошады: — Мен сабийликден ёксюз къалдым, ачлыкъ, джалангачлыкъ басыб, унугъуб джашадым. Мен Къызыл Аскерде айланганлы эки джылдан атлады. Ростовда, Екатеринодарда къанлы урушлагъа кирдим, Де-

никини аскерлерин ууатыб, мукъут этдик. Ууахтым джетген болмаз эди, ма былай сау-эсен къайтыб сизге келдим. Туугъан элиме, ата юйюме тансыкъ болдум, талпындым. Ачыкъ айтайым, кенгден элде бусакъ тереклени эслегенимде, джюрегим тыпырдады, анам ахыратдан къобханча болдум, эсги топракъбаш юйлени, орамланы былай тилим бла джаларча болдум. Элде нарат отунланы тютюн ийислерин скойюб солудум. Сау болсунла, джууукъ-тенг манга аталыкъ-аналыкъ да этди. Энтда къазауатда айлана барыб, къайда болса да къаныма боялсам, джанымы сизни ючюн, халкъ ючюн бергеними башыма махтаугъа, сыйгъа тергерме.

Бююнлюкде Уллу Октябрь революция тау джуртларыбызны нюрча джарытды, Ленинни, большевиклени партиясыны кючюнден бизге къууанч келди. Джетген кюн бизге болушхан, къарнашлыкъ этген орус халкъ джашасын! Джашасын бизни ёхтем Къызыл Аскерибиз!

Джамагъат къаты харс урду, дауур-суйюр этди. Талай адам, джетиб джашны юсюне басымыб, къучакълады.

— Джамагъат, — деди Асланбек, ёрге къобуб, — бююн биз Ревком айырыргъа джыйылгъанбыз. 1918-чы джыл эл Советде ишлеген, партизан болуб айланган неда башха ким болса да тюз иннетли адам болса дейбиз. Кимни десегиз да, ол сизни эркинлигигиздеди. Алты адам болсун дейбиз. Къалай къара^дсыз? Аланы бирн да Ревкомгъа тамада болургъа керекди... Разымысыз?

Кенгден бир зугулбет, кёсесакъал кишичик, сёз да алмагъанлай, хырха тамагъын бошлады:

— Мен старшина Келемет-хан болсун дейме...

Талай адам, разы болмай, анга хыны къарады. Асланбек, «старшина тутулуб тюремедеди» дегенлей, ол къартчыкъ, биреу тёппесинден чёгюч бла къакъгъанча болуб, орнуна чёге, сора Элбуздукъ болсун, деди. Халкъ ичинден бир адам анга джууаб этди:

— Киши хакъ ашагъан адам керек тюлдю, урунганладан тюз иннетли адам...

— Кимлени дейсиз? — деб Асланбек, узун бурма сары мыйыкъларын сылай, сынаб, төрт джанына джити къарады. Тынгылай келиб, Алчакъланы Харунга сёз берди.

Харун, узун, къара шинли, субай саянлы адам, туруб, сингирли кълун кёлтюрюб, шош айтды:

— Ушатсагъыз, кёлюбюзге былай келеди: Ортабайланы Асланбек — партизан бёлекни командири, джарлы юдегиденди, эски коммунист, 1918 джыл Советде ишлегенди.

Алчакъланы Харун — аны барыгъыз да иги таныйсыз, партячейканы секретары, коммунист, джарлы юдегиденди.

Аппаланы Магомед — партизан, орта юдегиден, 1918 джыл эл Советде ишлегенди.

Къууатланы Хасан — Балахоновну аскериден джарлы болуб келгенди, джарлы юдегиденди.

Болатланы Алим — джарлы юдегиденди.

Берекетланы Унух — партизан, атасы да 1918-чи джылда джер комиссияда ишлегенди. Халал, тюз иннетли джаш, джарлы юдегиденди.

— Разымысыз быллагъа?

— Разыбыз, разыбыз! — деб халкъ дауур-суююр этди.

— Былагъа разы кълун кёлтюрсюн!

Асланбекни буйругъу бла эки джаш санадыла.

— Эки джюз адам, — деб Асланбек халкъгъа билдирди.

— Разы болмагъан ким болду?

Талай адам къл кёлтюрдю. Биягъы джашла да болуша, Асланбек, тергеб, «отуз адам», — деди.

Бир къауум бай да, эфенди да биргелерине, не «хо», не «огъай» демей, къара тынгылауу бердиле. Алай а аланы бири, Хаджи-Ислам деген бай, сёз да алмагъанлай, разы болмагъанын билдирди:

— Асланбек! Сиз Ревкомгъа санагъан адамланы ичинде бизден адам нек джокъду?

— Нечик бизден?

— Сиз айтханла къуру джарлы къауум.

— Эсингде болсун: Совет власть урунганланы, джарлыланы властыды.

— Сора сиз бизни бери бу сходха нек чакъырдыгъыз? Биз да бу элде туугъан шойбуз да? Биз да адам шойбуз да? Огъесе, биз адам тюлбюзюмю?..

Бетлеринден-къутларындан бай къауумну къанлары, джюреклерин бузулгъаны белгили эди.

Харун, къол кёлтюрюб, халкъны шош этиб, сорду:

— Джамагъат! Энди Ревкомгъа тамада керекди. Кимни дейсиз? Кимни ушатасыз?

Бир томпур къартчыкъ: «Ортабайланы Асланбекчи», — деб тамагъын бошлаб къычыргъанлай, дуния аны аузуна чабыб: «Разыбыз, разыбыз», — деб бегитди.

Андан сора эл суйген, айтылгъан устаз Блимгъотланы Махамед сёз алды. Ол, джылы келген, орта бойлу, джукъа, суююмлю адам, чолпан ала кёзлерин джандырыб джити къарагъаны болса, ол айтханнга бой салмагъан адам табылмаз. Гымых къыркългъан чал сакъалы, мыйыгъы, юсюнде эски драп палтону, башында кёрпе бёркю, аякъларында, букъу басыб, эки ботинка. Сёзюн, ашыкъмай, басымлы, ким да ангыларча башлады:

— Джамагъат! Насыбыбыз къайтыб келди. Энди джарыкълыкъ ишлени, джахилликни къурутур ишлени къолгъа алыргъа керекбиз. Совет власть бизни ючюн туугъанды, ол халкъ ючюн джанын да аямаз. Билесиз, акъ аскерле, джетгенлей школубузну джабыб, солдатлагъа патар этдиле. Не доска, не парта къоймай отуннга кюйдюргендиле... Биз Болатланы Алимни бир бёлмесин тилеб алдыкъ, къагъыт, къалам табмасакъ да, бюгюнлюкде анда 15 сабий окъутабыз. Энди школну ачар юч-

юн, шиндик, стол керекди. Акъла кете туруб, школну печи да оюлгъанды.

Огъурлу кёзлерин ышарта, джукъа, сингирли къолун силке, ол иги кесек сёлешди:

— Джамагъат! Былтыр огъуна, Ленин къол салыб, джахилликни къурутургъа деб Совнаркомну декрети чыкыгъанды. Ол декретге кёре, уллу да, гитче да, эркиши, тиширыу да скъургъа борчлуду. Халкъ джарлыды, джахилди... окъургъа керекди. Билим адамгъа къанат береди. Халкъ билиб айтады: «Билеги кючлю бирни джылыар, билими кючлю да мингни джыгъар».

Бир чырпабёрк къарт кенгден ингичге тамагъын бошлаб кычырды:

— Энди кертиси да кызыла да окъусунла деб буйрукъ барды, не? Кызыла эркишилени араларына кириб къалай окъурукъдула? Сора большебекле, намыс сый да къалмасын, деб кюреше болурламы? Не?

— Кызынгы огъай, — деди Асланбек, — школгъа къатынынгы да саллыкъбыз, эшитемисе? Ликбезге!..

— Былайда, — деди къарт, — сен хыликке этер адам лжокъду! Мени къатыным, кызым бла да сени не чотунг барды?

Бир къауум адам:

— Тюз айтады, керти айтады, — деди.

— Бош айтады, ангыламай айтады, — дегенле да болдула.

Алайда болгъан бир къауум бай да терс сёзню кызыдырдыла. Халкъ дауур-суюр болду. Бир къушбурун шылаб бай кишичик кенгден хырха тамакъчыгъын бошлады:

— Сора, баршебикле къатынланы, кызыланы сыйырлыкъдыла деген хапар керти болуб чыгъады? Не? Юйдегини чачайкъ, бузайыкъ дейсиз! Не? Ахия, сен бизни юйдегилерибизден бошайма деб, кесинги ол тумакъ

башынгдан бошамагъа эдинг! Мезиртени джабыгъыз деб оноу барды дейдиле, бу да не хапарды?..

Иш къатыша тебрегенин эслеб, партячейканы секретары Алчакъланы Харун ёрге турду:

— Джамагъат! Тохтагъыз, къызмагъыз, къююгъуз бу дауурну, бир сёз ангылайыкъ. Патчахны заманында ма бу эл школну хар не расхоту да элни бойнуна джюк болуб турду, кърал бир капек да джоймады. Школну отунун, суун да биз этдик. Аны нек унутхансыз? Энди школну не расхотун да кърал кеси чотуна алады. Элде бир кесек окъуса да, урунган халкъны баласына, тышына чыгъыб, шахарлада, уллу школлада окъургъа эркинлиги джюк эди... Ол эркинлик байланы кюллерында эди. Энди Совет власть бизге, кеси кыйыны бла джашагъанлагъа, окъугъуз, джахилликден, къарангылыкъдан къутулугъуз деб, тюрю-тюрю школла ачады... Къыз да, джаш да школгъа джюрюб, ана тилде окъургъа керекди... Уллайгъан адамла уа ликбезге джюрюсюнле...

Бир узун къара шинли киши тюкю бетинде уллу къара кёзлерин джандырыб кычырды:

— Харун, айыб этме, былайда мен ангыламагъан бир зат: кызланы неге окъутадыла? Ала неге джарарыкъдыла?

Харун, бир кесек джунчуй келиб, ачусунду:

— Джараб, неге джарарыкъды, кесини джахиллигинден къутулур... школда сабийлерибизни окъутур... Окъууу, билими болса, берилген ишни ойлашыб, ангылаб эте билир... Къарангы болса, кърал айтханны, кърал ишлени ангыламаз, абына-сюроне айланыр...

— Сен айтханнга кёре, сора кызла кърал ишлеге къарарыкъдыла? Не? Ангыламадым! Кърал иш деб сен неге айтаса?

— Сёз ючюн, деди Харун, — кызла, тиширыула Ревкомда ишлерле!

— О-о! Харун! Не бош затны айтдынг! — деб талай адам харх этиб кюлдю. Халкъ дауур-суююр этди. Эм артында эл школну эрлай ачаргъа деб оноу этдиле. Сабийлени школгъа чакъырыр ючюн, элни юч бѣлжюмге юлешдиле, хар бѣлжюм сайын Ревкомну аты бла экишер адам санадыла. Школгъа отун келтирлик адамланы да санадыла. Школ ачар ишлени Блимгъотланы Махаметни бойнуна салдыла.

Дженгил заманы ичиде уллугъа, гитчеге да ликбез ачар къайгъыны да Алчакъланы Харуннга аманат этдиле.

Сход бошалгъанлай, Асланбек да, Унух да болуша, Алчакъланы Харун уллу джудузу бла къызыл байракъланы Ревкомну аллына такъды. Тау аяз уруб, аны акъларын ёрге-энишге чайкъады.

Тамадала бары да, Ревкомгъа саналгъан адамланы да чакъырыб, Советни юйюне кирдиле. Халкъ чачылмай, алайда джоппу-джоппу болуб, иги кесек заманы ушакъ этди.

Кюнню кѣзюн джабабыз, джукълатабыз деб, къара тубанла дыгалас этиб не къадар кюрешселе да, бир зат къарыу эталмадыла. Бизге танг атды, кюн чыкъды, насыбыбыз тууду. Октябрь революцияны джарыгъы элибизни нюр джарытды, деб халкъ, къууанч тыбырлы болуб, алгъыш эте, юйлерине чачыла башлады.

Тамадала, олтуруб, ойлашыб, кенгешиб, хар затха табыча оноу этдиле. Ревкомда тюрлю-тюрлю комиссияла къурадыла, алагъа тамадала айырдыла.

Аскер комиссиягъа Алчакъланы Харунну, азыкъ комиссиягъа Аппаланы Махаметни, джер комиссиягъа Берекетлени Унухну, секретарь-казначейге Къууатланы Хасанны, Акъбайланы Халитге да самооборонагъа джызылгъан адамлагъа, милициягъа башчылыкъ этсин, дедиле. Къыхеа айтыргъа, Ревкомда хар адамны не этери, къалай этери ачыкъ болду...

Дорохов да, Харун да, Асланбек да байладан ким кьаллай бир арба, ат, бичен, аш берлигин джарашдырыб, кьагьытха тиздиле. Элни юч бѐлюмге юлешиб, джашлагьа буйрукъ бердиле. Элни тѐбен джартысын да Унух бла аны эки нѐгерини боюнларына салдыла.

* * *

Елюм кѐрсе да, ачлыкъ, джаланнгачлыкъ басыб инджитселе да, Унух аккалары, атасы этген осиятла толгъанына кьууанч тыбырлы болгъанлай айланады. Унугьуб, эзилиб келген Унух кьушдан ычхынган чыпчыкьча болгъанды.

Адамны этип, терисни да ашагъан зорчуладан кьалай кьутулайым, деб термилиб, талпыб тургъан джаш эркинлик ючюн, джангы джашау ючюн джанын, кьанын да берликди. Бюгюн ол кѐб заманны аллы тыйылыб туруб ычхынган кьобанча болгъанды. Ишге кьоркьмай, юркмей, былай урушха киргенча, кьызыб, ёшюн уруш этиб, таукел киреди.

Бир кюн Унух, нѐгерлерни бла Ревком берген кьуллукъну тындыра, Элбуздукълары таба бурулду. Унухну бир нѐгери Чомакъ анга сескекли кьараб шыбырдады:

— Алап, Элбуздукъну мюлк джерин сыйырыгъа деб джаздыкъ. Аны юсюне да мал, ачха, бичен деб талай затны кьаладыкъ. Ол муслиман, биз да муслиман, ол да кьарачайлы, биз да кьарачайлы... Бу адебсизлик ишди... Аны да, муну да бер деб барыгъа мен андан тартынама, уялама... Биреуге мюлкюнгю бер деб кьалай бараса?..

— Оллахий, — деди Унух, — эндиге дерни, Чомакъ, сен былай тумакъса деб турмай эдим. Элбуздукъ да, аныча байла, бийле да бизни кьан джауларыбыздыла, билемисе? Кьан!.. — деб Унух анга хыны кьарады.

— Къой, къой! Джау-мау деб сен бош болмагъан зат-

ланы сагъынма. Ол мюлкюн кишиден урлаб алмагъанды. Рысхъны анга аллах кеси бергенди, аллах! Аллах, суйсе — берди, суйсе — къойду...

— Элбуздукъ, — деди Унух, — мюлкюн къалай къурагъанын ким да биледи, мен да билеме... Аны мюлкю кеси кыйыны тюлдю, ол биреуню кыйыныды... Элбуздукъ аны да джек, мени да джек... «Джууукъ джетедиле» деб, хакъ бермегенлей, талай адамны кесине къул этиб айланады. Атам да, мен да Элбуздукъда джалчылыкъда талай джылны айландыкъ... «Хакъыгъыз, кыйыныгъыз ючюн» деб, ол бизге бир къотур улакъ да бермеди. Алай бла уллу мюлк къураб айланады. Урлагъан да бир, ол да бир, не башхасы барды? Элбуздукъ, керти аллахы бар эсе, ийманы, дини бар эсе, джалчыларына хакъ бермей, алай къатылыкъ, алай адебсизлик нек этеди? Аны дини да джокъ, ийманы да джокъ. Ол аллахны эсине кек кюкюресе тюшюреди... Кел, сен сейирге къарарса. Аны бла мен селеширме!

Унух да алларында, джашла Элбуздукъланы арбазгъа кирдиле. Чомакъ да сюелиб, кенгден сейирге къарады.

Джашла таууш эте барыб къарасала, Элбуздукъ бла джатма тюбюнде, отунлагъа олтуруб, талай бай: Ожайхан, Сосланбек, Чолакъ эфенди, Къазан улу. «Къонакъланы» кѳргенлей, ала кююнларына от тюшгенча болдула. Эрлай туруб, салам да къайтармагъанлай, ызларына къарай, Къазан улудан къалгъанла джанлаб тебретиле. Элбуздукъ, къонакъланы алларына атлаб, салам къайтара: «Игиликге келигиз, не керекди?» — деб сорду. Тамадалары Эсекуланы Дубу акъырын, кесгин джумушларын айтды:

— Элбуздукъ, айыб этмегиз, биз сизге Ревкомпу аты бла келгенбиз. Къызыл Аскерге ат, бичен керекди. Сизге эки ат, беш кюрес бичен салыннганды. Аны юсюне да

налог. Болджалы юч кюн. Саутунгу-сабангы да элтиб Ревкомгъа берирге керексе.

Бети-къуту тюрлене келиб, Элбуздукъ, джюреги разы болмагъанын джашыра, айтды:

— Былай адебсиз къысха болджал нек салгъансыз? Джылкъы къауданда, бичен да сыртда...

— Да, биченге, — деди Унух, — бир кюнлюк джол да джокъду, бир кюннге ашыкъмагъанлай барыб къайтыргъа боллукъду...

— Буйрукъ алайды, Элбуздукъ, — деб Дубу да сёз къошду, анга хыны къарады...

— Сора, — деди Элбуздукъ, — нени да мени юсюме быллай бир нек къалагъансыз? Кёб болмай «ачха» дедиле да, бердим, «ат» дедиле да — бердим, бичен да бердим...

— Да, — деди Дубу, — Элбуздукъ, сен аланы акъ аскерге бердинг...

— Акъ, къара болса да, манга не башхасы барды...

— Башхасы джокъ эсе, — деди Унух, — санга акъ аскерге деб эки ат салынган эди, сен кесинг чабдырыб джарагъан беш ат нек бердинг? Къашха аджирни акъ абычаргъа саугъагъа нек бердинг? Бандитге да, Тулпар улу Бабашха да саугъагъа деб бирер джарагъан ат нек берген эдинг? Энди сени джылкъынгда 150 атынг барды, андан Къызыл Аскерге эки ат бергенликге, не къан джауарыкъ болур?

Элбуздукъ, бети-къуту да кетиб, тынгылай, дыгалас эте келиб, «болсун» деди. Унухну башындан аягъына дери сынаб дуппукъ къарады. Элбуздукъну уллу, зугул чыгыр башын ачы сагъышла басдыла. Аны эм уллу къайгъысы: «Унух мурдар атымы элге джаяды», — деб къоркъады. Экисини да джолда азаб чегиб айланган заманы эсине тюшюб, санларына сууукъ тер урду. «Кюлме джашха, келир башха», — деген нарт сёз да, шаркъ деб Элбуздукъуну эсине тюшюб, джюрегин секиртди.

Къазан улу, бир кьолу бла чырма бёркюн мангылайы на тарта, бир кьолу бла туюкю бетни сылай, аз ышара, самаркьау халда айтды:

— О, Дубу, айыб этмегиз, шо бир зат сорайым. Бу джангы власта сейирсинеме. Сёз ючюн, сиз бюгюн келдигиз, биз ат да, бичен да, ачха да бердик... Дагьыда, айландыгьыз да тамбласында келдигиз... Биз дагьыда бердик; джау, бышлакь дедигиз, аланы да бердик... Алай эте келди да Совет власть бизни мюкюбюзню тую этди, джалады. Сора андан ары бу власть кьалай джашарыкьды?

— Э, — деди Дубу, — власть сиз бергенге кьараб турмаз! Бусагьатда кьазауатны кьыйыплыгьы бла эте-ди... Къазан улу, эсингде болсун, Совет власть былайгьа кьонакьгьа келмегенди, ёмюрлюкге келгенди. Урунган халкь энди кесини властын кишиге да бермез, джаны саулай кьолундан да ычхындырмаз. Сен бир кесек озгьун сёлешдинг. Андан эсе, сен ол чегетде бандитле бла айланган чынкьылбаш джашынгы юйюнге джыйсанг таб болурмеди? Кеси келсе игиди, биз излеи тебресек, ол юйюне джетмей кьалыргьа да болур.

Бу сёзле Къазан улуну огьурсуз джюрегини чимдедиле, гёбел санларына сууукь тер урду. Тынгылай келиб, чимдегеним азды дегенча, Дубу, хыликке халда аз ышара, чолпан кёзлерин кериб айтды:

— Къазан улу, айыб этме, сен бу бизге соргьан соруунгу акьлагьа нек сормадың? Ала бизни тонаб, джа-лаб кетдиле да...

— Да ала, беригиз деб, соруб кюрешмедиле. Аскерни джибердиле да, джылкьымдан джарагьан беш атымы сюрдюле, биченими да кьоймадыла, юч гебеними ормай-сормай алдыла, эки антау гебениме да отну басдыла. От салгьан большевикле болдула, дедиле.

— Сора биз да алача этейик, кьалай кёресе?

Кете тебрегенлеринде, Элбуздукь, Унухну бир джанына чакьырыб, энчи, джумушакь сёлеширге кюрешди:

— Сен кесими адамымса, атанг бла да татлы джашагъан эдик. Джалчы хакъынгы ал деб мен санга эртде огъуна айтдым да? Къой да, тууар да, ат да, майна, къошха бар да, къаллай бир сюйсенг да ал. Артыкъ мал кёз чыгъармаз. Асланбек манга орамда тюбөб: «Мени таба Ревкомгъа бир кел», — деди. Энди былайда сен тарыгъыб айланырча иш джокъду... Кесибиш... неме... болсунму?

Бай кесн аллына кюлдю, ышарды. Аны кюлгеннинден джашны джюрегине сууукъ аяз урду. «Ала-бере билмеген, берсе да, кёзюне джукъу кёрмеген» кызгъанч, гыбыр Элбуздукъ джашха чомарт болуб сёлешди. Бюгюн аны мурдар аты элге джайылмасын ансы, ол бютеу мюлкюнден чыгъыб кетерге да разыды.

— Да, — деди Унух, — манга киши хакъ керек тюлдю. Кесими хакъым табылса, болду... Энтда бир тюбербиз, — деб нёгерлерини ызындан кетди.

Кече-кюн демей, Унух да, нёгерлери да, арбаз-арбазгъа кириб, къадалыб, боюнларына салынган борчланы толтурдула.

ОТ ДЖАРЫКЪ КЕЧЕ

Хар кюн сайын Унухну иши къатыдан къаты болуб, башын къашыргъа да бошамай, джортуб айланады. Не бек чабса да, джаш арий, тала билмейди, таб, арыса да, арыдым, талдым деб кишиге тарыкъмайды. Чабар атча, былай ишге таукел кирирге талшынганлай айланады. Бюгюн Унухну эсги ишлерини юсюне жангы джумуш къошдула. Эртденден ингирге дери ол эки нёгери бла, юй-юйге кире, элни башындан аягъына айланды. Къызыл Аскерде, граждан къазауатда ёлген адамланы, ачлыкъ джетиб инджилген юйдегилени джазды.

Ашхамда, юйлерине бурулуб, эрлай ауузланыб, этил-

ген ишден хапар айтыргъа Ревком таба атланды. Унух барса, ол партиячыканы секретары Алчакъланы Харун, Къызыл Аскерни командири полковник Дорохов Иван Иванович, Ревкомну председатели Ортабайланы Асланбек, сабыр сѣлеше, неге эсе да оноу эте тура.

Джаш, татлы саламлашыб, барыны да къолларын тутду. Анга салам къайтарыб, Асланбек, сүйюмлю ышара, джашны кесини къатына олтуртуб, джумушакъ айтды:

— Унух, не ашхы болду былай келгенинг! Оллахний, бек керек болгъанса, бир уллу иш чыкъгъанды. Сыртха биченнге кетген джашланы бир къаууму алкъын къайтмагъанды. Талай къызыл аскерчини аты ашсыз къалды, бир мадар эталмазмыса?

— Биз, — деди Унух, — айланыб, элде бичен табылгъанны джыйыб, аскерчилени атларына юлешдик, мен билгенден, халкъ биченлерин аскерчи атлагъа бериб, кеслерини малларын ашсыз къойгъанды. Неден излесек да, элде бичен табаллыкъ тюлбюз.

— Энди не мадар? — деб, Асланбек джашха къарады.

— Былайдан узакъ болмай Гитче-Къышлыкъда, — деди Унух, — бизни бир гапыначыгъыбыз барды. Кимге да неге джалынабыз, эрлай барыб аны алыб келейим. Алайда дуркъуда Элбуздукъну да юч антау гебени барды... Анга Къызыл Аскерге деб тѳрт кюрес бичен салынганды... Алкъын ол джукъ да келтирмегенди... Ёгюз табыла эсе, мен бусагъат кетейим.

— Элбуздукъ, — деди Асланбек, — ауруйма дейди, биченнге бармазгъа сылтау эте болур.

— Эшта, эшта! — деди Унух, — ётюрюкдю, аны ауругъаны да, заты да джокъду, бусагъатда джатма тюбюнде тана терини талкъыгъа ура тура эди. Таб кеси ауруй эсе да, тамада джашы юйдеди, аны джиберсе уа!

— Тохта, аны джашы юйдемиди? Сора, Унух, иш былай болсун: мен бусагъат Элбуздукъгъа адам джибе-

рейим, аны ёгюзлерин алыгъыз, бир нёгер да таб, Гитче-Къышлыкъгъа бичениге атлан.

Унух бир кесек кёлкълалды болуб айтды:

— Керек тюлдю манга нёгер! Не этеме мен нёгерини? Алкъын киши манга къызбай демегенди.

— Унух, сени батырлыгъынгы мен кесим эртде сынагъанма... Эсингде болсун бир зат: алкъын бизни джауларыбыз кёбдюле, уллу кёллюлюк этме, ангылаймыса?

Асланбек, терезеден таууш этиб, Гебенланы Хаджи-Муратны кесине чакъырды. Ол, чартлаб кириб, Унухха салам бере, Асланбекни къатына барыб сюелди.

— Сен бюгече Унух бла бичениге баралмазмыса?

— Нек бармайма? Аны бла таудан да ауарма,— деб накъырда эте, Унухха къараб ышарды.

Асланбек этиллик ишни къысха ангылатханлай, Унух да, Хаджи-Мурат да орамгъа чыгъыб оноулашдыла.

— Сен, — деди Унух, — бар да, Элбуздукъну ёгюзлерин ал, мен да джууукъда-тенгде эки ёгюз излейим. Бир сагъатдан кёб къалмай, сен мени таба келирсе.

Ол, бир сёз да къошмай, «хо» деб тири-тири атлаб, орамны ёрге Элбуздукълары таба бурулду. Кёб да бармай, Хаджи-Муратны да, Элбуздукъну да джарыкъ, джумушакъ саламлашхан, къюлген тауушлары келди.

Унух Хаджи-Муратны юсюнден аккыллы болгъанлай айланды. Хаджи-Мурат Апасатха керти болушханды деген хапарын эшитгенинде, аны джюреги бир кесек ачылгъан эди, джумушагъан эди. Дагъыда сагъыш эте келиб: «Аны да Тутар улуну башын алыр ючюн айтхан эсе да, ким биледи?» — деб экили, ишекли бола эди.

Къысха айтыргъа, Унухну джюреги Хаджи-Муратха алай уллу илешмейди. Кечегинде аны джолоучу нёгер болгъанын да Унух алай иги ушатмады. Элде Хаджи-Муратны юсюнден тюрлю-тюрлю хапарла джюрюйдюле. Мындан алда бир таныш къатын орамда Унухну аллын алыб, ачыуланыб хапар айтхан эди: «Унух! Асыры ачыу-

дан джюрегим былай тырс деб атылырлай болады. Хаджи-Мурат Совет властны кёрюб болмагъанланы бириди. Сен анга былай джагъылыб нек айланаса? Аны бла былай татах болуб нек айланаса? Акъланы заманында ол, большевикле деб, дунияны къырыб-джырыб айланганды. Ол къаллай бир адамгъа къан салды? Ол акъланы заманында большевиклеге, халкъгъа болушханды деген хапар бош, ётюрюк хапарды...

Унух тилеб хоншуларындан эки ёгюз алды, боюнсха да, джиб да, чынды да табды. Эки чомача джетмей эди да, аланы да эрлай кеси этди.

Унух сакълай-сакълай зар болду, муадзин джассы намаз кычырды. Хаджи-Мурат келмеди, «Къайда тас болду бу?», — деб Унух, орамгъа чыгъыб, тёрт джанын сымарлады. Джарты ай къара булутланы орталарындан дунияны мутхуз джарытады.

Адам аякъ тохтагъанды, терезесинден джарыкъ ургъан юй да азды. Анда-мында бир ит юрген таууш чыкъса да, дуння рахатды. «Арабин, къалай этсин адам?» — деб сагъыш эте тургъанлай аны бир тенги, юсюне келиб, татлы саламлашыб, сорду:

— Алан, Унух, кечегиде былайда не этесе? Сакълагъанынгмы барды?

— Бичениге тебрегенбиз. Хаджи-Муратны сакълайма. Не болгъан эсе да, кечикди, келмеди. Сен аны эследингми?

— Кёрдюм, ашхамда, Элбуздукъ да биргесинне, аланы арбазгъа кирген эди.

Унух, аны бла ашыгъыш саламлашыб, Элбуздукълары таба джортду. Барыб, терезе къангагъа къулакъ салыб тышгылады. Юйню ичи дауур-суйюр. Терезе къанганы тешигинден къараб, джаш Элбуздукъну базыкъ джыйрыкъ джелкесин эследи. Эки-юч адамны да ауазларындан таныды, аланы ичинде Совет властны къурутмай, туб этмей мадар джокъду деб чабыб айланганла:

Астемирланы Муштукъ, Чардакъланы Теке, Джортдуланы Хаджи-Бекир, Чолакъ-афенди. Джортду улу элде талай джылны старшина болуб айланганды. 1918 джыл чегетге кириб, бандитлеге башчылыкъ этиб да джюрюгенди. Бир къачхынычыны ёлтюрюб, кесние мурдар ат да ататхан эди.

Унух, къарай-сынай келиб, Элбуздукъну къатында Хаджи-Муратны, шиндикге таяныб, махорканы букъсурата, кюле-ышара тургъанын кёрдю.

«А-а! Эски мыртазакъ! Къанлы ишле джюрютесе, санга къан къусдурмасам, адам тюлме», — Унух тиш къысды. Адамла акъыртын сёлешедиле, бир-бирде да шыбырдашадыла. Аланы айтханларын Унух иги эшителмедди. Бир кесекден: «Шо, бир айттайым» — деб Элбуздукъ сёз алды. Аны арауун ауазы Унухха ачыкъ келди:

— Джашла чегетде, биз да былайда тынгылаб турсакъ, аллах да, адам да бизге кечмез.

Акъ аскерле ызларына къайтыб келирге, биз былай тынгылаб турсакъ, ала бизге не айтырла? Кете туруб деникинчи абычар Мартынов не айтхан эди? Эсигизге бир салчыгъыз! Алгъы бурун коммунистлени, Советде башчылыкъ этиб айланганланы къоратыргъа керекди, деди да? Акъла бизге сауут-саба да, ачха-бочха да эркин бердиле да. Биз не этдик? Бир зат! Тынгылауну басыб турабыз.

Узун-Хаджи да аны аузуна чабды:

— Алгъы бурун Ортабайланы Асланбекни, Ревкомну председателин, андан сора эл партячейканы секретары Алчакъланы Харунну къоратыргъа керекди. Биягъыла мюлк джерлени сыйырыу деб список этгендиле. Ма список, — деб бир къагъытны ёрге тутду. — Кюн сайын «налог, мал» де да кел, сойдула. Хапаргъа кёрс, бизде мал къоярыкъ тюлдюле. Айхай, мал бла къойсала уа? Кесибизден да бошарыкъдыла. Ала бизден бошагъынчы, биз аладан бошаргъа керекбиз. Асланбекни

кѳоратыргѳа Ожайны бойнуна... Ол аллай ишлеге устады, Харунну да Токалачны бойнуна, Дороховгѳа да Унухха да — кѳызыл командирге, мен оноу этерме, Хаджи-Мурат да болушурукѳу...

Андан сора, кѳызыб, ачусунуб Джортдуланы Хаджи-Бекир бѳгек-бѳгек сѳлешди: «Кѳызыл Аскерге не мал, не бичен бермезге! Элге джууукѳ биченлеге от тыгѳаргѳа, малланы да таугѳа, четегте кѳоратыргѳа...».

Унух Ревкомгѳа ашыгѳыш кирди. Асланбекни кесини энчи табханына кѳууаныб, хапарын тѳкдю:

— Бусагѳатда Элбуздукѳладан келеме.

— Эндиге дери биченнге кетмей нек тураса? Бетинг, кѳутунг да былай нек тюрленгенди?

— Ары Элбуздукѳлагѳа мен Хаджи-Муратны излей бардым. Терезеден джашыртын кѳарадым, кѳзюм кѳрген зат: анда талай бай, Элбуздукѳну юйюне джыйылыб, оноулаша тура. Эм алгѳын Алчакѳланы Харунну, Ортабайланы Асланбекни кѳабларгѳа, дедиле... Сен Хаджи-Муратха бош ышанаса, ол байла бла бир тилли болуб, таш атыб, Совет властха кѳаршчы ишлени джюрютеди. Кѳрдюм, ол Элбуздукѳну кѳатында олтуруб, кюле-ышара, лахор эте... Хаджи-Мурат талай джылны мыртазакѳ болуб, дунияны кѳапын ичиб тургѳанды. Ол бизни кѳанлы джауларыбызны бириди.

Унух сѳзге кѳызыб тургѳанлай, Хаджи-Мурат босагѳадан тюшдю да кѳалды: «Асланбек! Айыб этмегиз, сизни бла бир энчи сѳзюм барды?»— деб, анга кѳарады.

Унух да, сейпрсиниб, анга кѳз-кѳаш тѳе, хыны кѳараб, ичинден:

«Хай-хай-хай! Бу не сыйсыз, не бетсиз адамды!»—деб джюреги кѳыйналды.

— Унух — деди Асланбек, — сен былайда, эшнк аллында, сабырчыкѳ бол, кетме, сен манга керексе.

Унух чыгѳыб, арбазда брусха олтуруб сагѳышха кирди: «Энди бу мурдар мыртазакѳ Ревкомгѳа кѳалай

къарнаш болду? Мыртазакъла бизге бий бола башлагъан эселе, сора бизге не джашау?..»

Унух, ачыулана келиб, кызыб, кетейим деб, силкиниб къобуб, орамгъа чыкъды. Дагъыда, сагъыш эте келиб: «Асланбек мыдах болур», — деб сокъураныб ызына къайтды.

Кѣб да турмай Асланбек, терезеден таууш этиб, Унухну кесине чакъырды. Ол келиб, баш энишге болуб, мыдах тынгылады.

Асланбек, анга суююмлю, джумушакъ къараб, шош айтды:

— Унух, кеч болду, мычымагъыз, хайда, экигиз да биченнге...

— Хаджи-Мурат манга керек тюлдю, кесим барлыкъма, — деб джаш анга сууукъ къарады.

— Унух, — деди Асланбек, — джанынгда гѣрохунг бармыды?

— Огъай! Нек сордунг?

— Ма санга герох! Муну Элбуздукъ къаууму Хаджи-Муратха сени ѳлтюр деб бергенди.

Джаш, сейирсине келиб, наганны алыб, айландырыб, сынаб къараб, къойнуна бысдырды.

— Унух, — деди Асланбек, — сен алкъын ашыкъма, Хаджи-Муратны юсюнден мен санга артда хапар айтырма. Хайда, кечикдигиз, кетигиз биченнге.

Хаджи-Мурат да, аз ышарыб, Унухну бир къолу бла кесине тартыб къучакълады. Ол да анга аз ышарды.

Кече арасында Хаджи-Мурат да, Унух да эки къош ѳгюзню да сюрюб, Гитче Къышлыкъ таба атландыла. Ай батыб, дунияны къарангылыкъ къюледи. Ёзен башында дуппурланы, ёзен ичинде чегетлени, талаланы ауангылары аз-буз кѣрюнеди. Уллу суу, элни огъары джанындан кириш къаягъа ёшюн уруш этиб гюрюлдейди.

Бара-барыб экиси да, Эни-къолну къулагъындан ат-

лаб, кюрес джолну джалан кюнбетни аягындан ёрге айландыла. Хаджи-Мурат ёгюзлери бла алда, Унух да аны ызындан. Джашла кеси сагышларына сингдиле.

Унухну эсине озгъан заманла тюшдюле. Ол былайда, джалчылыкъда кьойчу болуб, кёб джылны айланганды. Эй, озгъан заман! Азаб заман! Джарлыны джаны саулай кёрге кёмген заман! Чегет сыртлыкъла, ачыкъ чатла, ачыкъ талала, тар кьулакъла, нек тынгылайсыз? Нек джашырасыз? Айтчыгъыз Унухну ачы хапарын! Джаш башым ауруйду десе, сылхыр баш алай болады, деб хиликге этдиле.

Унух кёрмеген кыйынлыкъ кълмагъанды. Аны аягы басхан—биреуню мюлк джери, джашагъан джери— бернуню джалын кьошу, джатхан орну — бернуню эски кийизи, кютген малы да бернуню, ашагъаны-ичгени да биреуню кьолундан, суйсе, берди, суйсе, кьойду. Итине аш берди, сени да унутду. Бар, деселе, бардынг, кел, деселе, келдинг. Джалчы да бир, башсыз кьул да бир.

Унух, бу къара азабладан кьутулуб, энди Ата джуртунда кьоркъмай-юркмей эркин, таукел атлай айланады.

Эни-Кьолну чегетине джаш, тансыкълаб, джити-джити къарайды.

Бу халал, чомарт чегетле джашдан байлыкъларын кьызгъанмагъандыла: кьачда, кьырау кьакъгъандан сора, къарачай алмала кёбюб, ичлери мысты, суудан толу джабышмакъ, такъюзюк, ит бурун... былайда болмагъан не болур?

Алай болса да, джашла чегетге бир кесек кьоркъуулу болуб къарайдыла. Анда болмагъан кир джокъду: адам къандан тоймагъанла — акъ аскерчиле, абчарла, байланы джашлары: бандитле, гудучула, кеслерни алдатыб айланган джарлыла да. Ала джашыртын чабыб совет адамланы, большевиклени ёлтюредиле, халкъны тонадыла, мал сюредиле...

Алагъа Деникин сауут-саба, ачха-бочха берир ючюм

да кьоймаганды. Алай болса да тамырындан чириген терек, не багъыб кюрешсенг да, ауарындан кьалмаз.

Кюнбетни башына чыгъыб, кенг джолда кенделен айланганлай, Хаджи-Мурат, Унухну кьатына барыб, кьолтугъундан алыб, анга джити кьарады.

— Алай а, — деди ол — айыб этме, санга бир сорлугъум. Тейри, сени джюрегингде бир уллу кьайгъынг барды, кезлеринги ау басыб, бек мыдах кьрюнесе! Джашырма да бир айтчы, мен болушур зат бар эсе уа?

— Мняла ууалса, аны кьалай джамарыкьса? Джарылгъан джюрекге киши да болушалмаз.

— Не уллу джара тюшсе да, эркиши, джетген кюн абызыраб, артына аумаз. Алай болса да не кьайгъынг барды?

— Сен, Хаджи-Мурат — деди Унух, — Апсатны ачы хапарын кесинг биле болурса?

— Мен билгенден, аны ачы хапары джокъду. Старшинаны буйругъу бла Апсатны ишин сюзген, тинтген адамланы бири мен болгъанма. Ол кече акъ абычар Тутарланы Бабаш Апсатны кьарнашын елтюрдю. Апсат да дерт кьайтара билди. Сор кьызгъа, ол кече мен юсюнде болдум, кьызгъа кьачаргъа да мен болушдум. Андан бошаргъа тебреген эдиле. Энди кьызны не гюнахы? Бабаш анга алай-былай этди деген — ол боппа-бош, ётюрюк хапарды. Байланы, тилчилени сёзлерине кесинги алдатма, хорлатма, ангылаймыса? Мен тюнене Апсат бла кесим энчи тюбеге, ачыкъ сёлешдим. Оллахий, сен аны бек мыдах этгенсе.

— Алай дегенинг? Анга мен не аманлыкъ этгенге тура?

— Аны манга неге сораса? Сен Апсатны юсюнден Маламай бла сёлешгенми эдинг?

— Хо, сёлешген эдим.

— Сен Апсатха айтхан ачы сёзю Маламай келиб манга айтды. Сен анга кьызны юсюнден не айтхан

эдинг? Кесими быстырларым да озуб боллукъдула, Апсатны быстырлары манга неге керекдиле, дегенмединг? Сени бу сёзюнгю Маламай Апсатны кесине да джетдиргенди.

— Алан, Хаджи-Мурат, къалай аман хапар айтдынг? Не бла суйсенг, аны бла ант этеме, бу кечени хакъына, аллай сёз мени аузумдан чыкъгъан огъай эсенг, эсеме да келмегенди...

Хаджи-Мурат, огъурлу кёзлерин джумуб, сагъыш эте келиб, джюрегин тёкдю.

— Былайда иш уллу болур дейме.. Маламай ётюрюк сёз бла сени да, кызыны да арагъызыны тик этерге кюреше болурму?

Экиси да ичлеринден сагъыш эте иги кесекни бардыла.

Унух сагъышха сингди, бир заманда алларындан, Гнтче-Къышлыкъ табадан, дуппурну артындан кёк джарыды. Джашла экиси да, ёртен болур деген акъылда, арамкъарам этмей, атылдыла. Дуппургъа чыгъыб къарасала, джалан талада Унухланы гапыналары джана тура Олсагъатлай алайда дуркъу ичинде Элбуздукъну юч антау гебени да къабындыла.

Бир адам да, алашасын къамчилеб, мукъут болуб, къайын чегетге ташайды... Джашла экиси да атылдыла. Ала джетгинчи, Унухланы гебенчиклерин тёппесине лери от кючледди. Гюрюлдеб, чайкъалыб, отну кёксюл ауузу Элбуздукъланы гебенлерин да джырмыландыра башлады. Дуния кюндюзча джарыды.

Унух, эрлай антау гебенни башына миниб, биченни джерге, отдан узакъгъа, силдеб тебреди.

Кёб да турмай, отну хамхоту джелде чайкъалыб, Унухну чепкен этеклерин тютюнлетди, билезик-билезик бурулуб чыкъгъан къалын, ачы тютюн да аны кёзюн, башын джалады.

Джаш, биченни от тюшген джерин бир джанына силдеб, от джетмеген джерин да сермеб джерге быргъаб,

къаты кюрешеди. Тёрт санын да тер басыб, бети-кьуту да къара къолан болду.

Хаджи-Мурат да къадалыб, биченни отдан кенгнге ташыды. От да, тютюн да кючлюден кючлю бола барадыла. Тютюн да, учхун да бир-бирлерине къошулуб, хауа эрши тукьум кызды, къаралды. Унухну къалын къара къашлары да, узун кирпичкери да джырмыланыб, гымых болдула. Қыза келиб, от юч антау гебенни да башларына чыгыб, тѣпелерин тютюнлетди. Унухну от, тютюн арасында къалгъанын эслеб, Хаджи-Мурат кычырыкъны басды:

— Унух, бери секир!

Унух, бетин кийиз бѣркю бла джабыб, кеси атхан бичен таба чыгады. Хаджи-Мурат да болуша, Унух, сыгынча тютюнлей тургъан чепкенин, кѣнчегин эрлай сыдырыб алды, от джетиб, джашны эки джаягъы да бир кесек къабырчакъланганды.

Арыб-талыб, джашла экиси да, биченнге батылыб, бир кесек джатдыла. Унух, джамаулу чепкенини этеги бла бетинде терин сюрте, айтды:

— Алан, Хаджи-Мурат! Сен ол къачыб баргъан адамы таныялдыңмы?

— Мен аны акъ чепкенин эследим, кесин танырча иги кѣралмадым. Ол Элбуздукъну атын таныдым, кеси мишучю алаша.

— Тюз таныгъанса, ол адам Элбуздукъну тамада джашына ушай эди. Эсинге бир тюшюрчю, аны акъ чепкени барды да?

— А-а! Оллахий, кеппе-керти айтаса! Ол, бир ишексиз, атасы берген буйрукъну толтургъанды...

Тала тѣгереди чегетледе чыпчыкъла къадалыб джырыны басадыла. Қъара булутланы кюн чыкъгъаннга айланган джанлары, акъсыл бола келиб, кѣб да турмай кызылдым болдула. Дуркъу ичинде бир лыппырны Унух

сенегн бла чучхуду, чачды. Бичен чириб кьаралыб, морт басыб, ийнс эте. Лыппыр тюбю гылджа-мылджа айланган, чыммакь-акь гяхиник ханс.

— Мынга кьара! — деди Унух, — сейирди дуня! Кюн да, хауа да кёрмегенлей, тунчугьуб кьалмай, бу ханс кьалай да чыгьады?

— Кьуру юч кюнден, — деди Хаджи-Мурат, — кел да бир кьарачы, сора кёрюрсе сейирни! Ма былай дыгалас этиб, чырмалыб, башы-тюбюне болуб, ёле тургъан ханс тирилер, джан кирир, кём-кёк болуб джашнар. Урунган халкь да ма алайды. Алгын мугур болуб джашагъанбыз. Энди кюн бизге да чыкьды, белибиз тюзелир, муккурлугьубуз да кетер, кьайнарбыз, джашнарбыз...

Бир-бирлеринне джумушакь кьараб, ала экисн да ышардыла.

Кюн башлагъа кьагъа, джашла эки уллу кюрес биченни элге келтирдиле. Къызыл Аскерни ашсыз кьалгъан атларына биченни эркин салыб бошагъандан сора, барыб ала Ревкомда полковник Дороховгъа да, Ревкомну председатели Асланбекге да хапар айтдыла.

— Джашагъыз, джарагъан иш этдигиз, — деб Дорохов, экисини да кьолларын тутуб, ашыгъыш эшикге чыгъыб кетди да адьютантын кьайры эсе да чабдырды. Ол джаш, кёб да турмай ызына кириб, бир чырмалгъан ны столгъа полковникни аллына салды. Ол, аны ачыб, алагъа бирер жангы солдат кёлек бла бирер кёнчек узатды. Джашла бир кесек тартынсала да, саугъаларын алыб, эшикге кьууанчлы чыкьдыла.

Олсагъат партизанла, борбайлы алашаланы сыйдам сырларын джюгенле бла кьагъа, эки арбаны дыгъыр-дата келиб, Ревкомну кьатында тохтадыла. Партизанла да, къызыл аскерчиле да талай адамны сюрюб чыкьдыла.

Аланы ичннде Гебенекланы Элбуздукъ эмда кече, ташатын джыйылыб, Совет власта къаршчы ишлеге башчылыкъ этген байла. Къубабет Элбуздукъ, Унухгъа да бѳрюча къарай, арбагъа минди. Къалгъанла да аны ызында. Эки арба да, таш джолда дыгъырдаб, ѳзенни эшинге айландыла.

НАСЫБНЫ ДЖЫРЫ

Унухну сау-эсен юйюне къайтханына джораланыб бир кюн къурманлыкъ этилди. Джууукъну-тегни кючюнден эт да, джау да, бышлакъ да эркин табылды. Болатланы Алим бла Алчакъланы Харун а, джаныбызны ѳлюмден къутхаргъаны ючюн саугъагъа деб, бирер сарыджилик къой джибердиле.

Экиндиде огъуна халкъ джыйыла башлады. Сыйлы къартланы биргелерине Харун да, Асланбек да келдиле. Унухну атасыны теглери черкесли Гашоков Алим да, тегейли Баскаев Сергей да ѳгюз арбаны саугъадан толтуруб джетдиле.

Джашла, кенг арбазны толтуруб, накъырда, чам эте келиб, гѳджеблени сагъынганларында, бир къауум джаш да кючлерин сынар къайгъыгъа кирдиле.

Маламай, джалан кѳлек, джангы кѳк къатапа шалбары бла арбаз арасына чыгъыб, зугул чырпа башын кѳлтюрюб, дорданын тургъузуб, дюргенине кычырды:

— Эй, кимди кючюн сынарыкъ? Манга ѳшюн салыргъа базгъан бери чыкъ!

Шылаб Докка, кынгыр бутлары да чалдыууна бара, таукел чыгъыб, арам-къарам этмей, кѳкюрегин тиреди анга. Саубитген Маламай аны, кючлю кѳоллары бла кыйналмагъанлай кѳлтюрюб, урчукъча тѳгерек айландыра келиб, бир джанына силдеди. Ол, чѳмеле барыб, бауурун джерге берди. Дуння харх этиб кюлдю...

— Эй, чийбел, — деди анга бир джаш, — къарыуунгу билмеймисе? Неге ёшюн уруш этиб айланаса?

Маламай къызгъаны бла дагъыда экеуленни томалтды.

— Энди манга ёшюн саллыкъ болмаз? Не? Кесине базгъан чыкъсын бери, негилерин бир чыкъырда-тайым! Эсигизде болсун, ыйлыкъмай энди мен чийбелни тутмам.

— Маламай, алай озгъун сёлешме. Былайда бели къатхан къуру сен болмазса, — деб кычырды бир къарт.

— Кючю болгъан сёлешсе да, не айыб, — деб бир джаш да анга ёкюл болургъа кюрешди. — Эслеб къалыгъыз, былайда Маламайны джыгъар адам джокъду.

Кертиси да, Маламай элде тутушлада ёч ала тургъанды. Ол кесин геджебге тергейди, къарыууна да базады. Джашла, сен чыкъ, мен чыкъ деб, бир-бирлерин тюрдюле. Алай а анга ёшюн салыр адам табылмады. Бир къауум джаш:

— Унух чыкъсын, Унух!.. — деб кычырдыла.

— Къоюгъуз-къой, — деди бир джаш, — бош дыглас этмегиз. Маламайны джыгъар джаш алкъын туумагъанды. Унухда аллай къарыу къайда? Аны башында джарасы, тутушалмаз.

Бир тюклюбет киши кенгден Маламайгъа таууш этди:

— Ой, Маламай! Юйюмде бир семиз ирким барды, сен бюгюн Унухну джыгъа эсенг, аны санга береме, анангы сютюнден халалды. Джыгъалмасанг а, не оноу?

— Ой, Унух, — деди Маламайны бир джыгырасы да, — бош кюрешме, негилеринден бошатыргъа башлагъанса. Андан эсе, къолларынгы кёлтюр да, бойнум кыйлдан ингичге де да, бой сал.

Талай джаш харх этди. Дагъыда бир джаш джетиб, ингичге бойнун узатыб, Маламайны къулагъына шыбырдады:

— Унух онглай тебрегени болса, кзууугуна тобу-
гунгу джетдир, ангылаймыса?

Маламай анасындан туугъанлы тутуш бла Унухну кючюн сынамагъанды. Аны саны Унухдан иги онглуду, базыкъбоюн, эти терисине сыйынмагъан бир... Ол не джаны бла да Унухну сыйын энишге тюшюрюрге кюрешгенлей турады... Унух аны чурумун энди ангылай башлагъанды да, бек хыршыланыбды анга. Ол себебли анга дерт джетдирирге онг чыкъгъанына таб ичинден кзууаннган да этди.

Халкъ Унухну хар такыйкъа сайын тюрлене тургъан бетинден кёз алмай къарайды. Унух кесин кёб сакълатмады. Чепкен этеклерин эки джанына ура, Маламай таба таукел тебреди. Болдунгму, болдум дегенлей, экиси да, эрлай къалджа болуб, бир-бирлерин силкиндириб тебретиле. Иги кесек кюрешгенден сора, Маламай Унухну, тегерек айландыра келиб, джел этдире, бир джанына силдеди. Ол, абына-сюрюне барыб, тобукъларын джерге уруб, тохтады.

— О-о! — болду, хорланды, — деген тауушла чыкъдыла.

— Къайдан хорланады, сырты джерге тиймегенлей! — деб талай джаш да бирден кычырдыла. Ала экинчи кере да бек хыршыланыб тутдула бир-бирлерин.

Унух эмилик атха джер, джюген салмай миниучю, гыртчы санларын къатдырыб, ачыулу тартханлай, Маламайны кюмюш белибауу юзюлюб, къолуна келди.

— Ой, Унух, — деди ким эсе да, — бош дыгалас этесе, тишликден кзуру къаллыкъса!

Экиси да, хырылдашыб, солууларын кюч этиб ала, иги кесекни кюрешдиле. Бир кесекден гёбел санларын тер басыб, Маламай, тютюнлеб, хырылдаб онгсуз болду. Узун, базыкъ бутларын кенг джайыб, ол арыгъан санларына солуу берирге кюрешди. Дагыда бир кесек тартышхандан сора, Унух аны, тобукъгъа салыб, кёлтю-

рюб, тегерек бура келиб, «доб» деб сыртындан джерге урду...

Маламай, асыры ачудан не этерге билмей, «Джыгылгъанны сырты джерден тоймаз»,—дегенча, секириб туруб, аны белине дагъыда къадалды.

Джашла орчагъа чабдыла. Джеллимсиз Маламай къызды, тугуруккуча, ёшюн уруш этди. Унухну билегине къадалыб, ары-бери созду. Унух, кесин тыя келиб, болмазлыгъын таныгъанында, экинчи кере да тутуб, аны бир джанына бюсюреусюз быргъады. Ол, чёмеле барыб, бауурун джерге урду.

— Алай сыйсыз нек этесе? Не умут этесе сен? — деб Маламайны эки-юч тенги джетиб Унухха ёшюн уруш этдиле... Къартла орчагъа чабмасала, туюнош чыгъыб, къамала ойнаргъа башлагъан эдиле.

— Джаша, Унух! — деди ол бнягъы туюклубет къарт, джашны имбашындан къагъа, — джаша, ирк сепки болду, анангы сютюнден халалды.

Джашла, Унухну тегерегине басыныб, къууанч тыбырлы болдула.

Ашхамда уа джаш тёлю, Унух да биргелерине, бир юйге джыйылдыла.

Гырджын къыт болса да, тепсилеге къазанда бишген къой эт эркин салынды, ички да келди. Эсги топракъбаш юйню ичин шорпа ийис, эт ийис кючледи.

Харун къартлагъа да тамадалыкъ этди. Ол, къолунда да голу стакан аракъысы бла, туруб, огъурлу кёзлерини сюзе, алгъышын башлады. Халкъ шум болду.

— Машалла, — деди ол, — бизни ёхтем Къызыл Аскерибизге! Акъланы ууатыб къыстады, Совет властыбыз къайтыб орнуна келди.

Зорлукъну къурутхан, бизге эркин, къууанч джашау берген Ленинин, большевик партияны ёмюрлери узакъ болсун, мындан ары да тутхан муратларына джетсинле... Бу элни талай адамы Къызыл Аскерде, партизанда акъла бла къан къазауат этиб айланды. Халкъ ючюн

алай кюрешиб айланган ёхтем, батыр адамларыбыз да джашасынла, кюуанчлары кёб болсун!...

Харун хар кимге кёзюу-кёзюу сёз берди, ала Ленинге, Совет властха алгыш этдиле, тилек тиледиле...

Харун, сёлеше келиб, джюрегин тёкдю:

— Оллахий-билляхий, мен бу дуняда Унухдан бек кишини да сие болмам. Деникинчиле мени асмакыга сюрген кече суу бойнууда тыныб, салахым да тартылмай кяалыргыга башлагъан эдим. Партизанла мени ёлюмден кютхардыла. Ол кече мен эс ташладым, дунямы унутдум. Бир заманда, эс джыйыб, кёзлерими ачыб кяарасам, — Унух, башымы тобукяларына салыб, кюлу бла мени бетимде кяан ырхымларымы сюрте тура...

— Тейри, — деди Асланбек, — Унухну адамлыгыны мен да сынадым: таза джюрекли, батыр адам! Кяан урушлада туугъан кяарнашлыкыга дуняда бир кяарнашлык да джетмез. Аллай кыйынлыкылада туугъан сюймеклик, тенглик кюрчдан да кючлюдю.

Сёлеше келиб, Асланбек Назлы-Кюл элни кязауатда, партизанда ёлген адамларын сагынды.

— Совет власть батырларын унутмайды, алагъа сын бере биледи, урушлада джигитлик этиб, халкы ючюн, бизни ючюн ёлген адамларыбызны биз унутмазбыз. Аланы юйдегилери ачдан, джаланигачдан да инджилдиле. Энди биз алагъа джан аурутуб кяараргыга, болушургыга борчлубуз.

— Арну айтаса, сени эки дунянг да джарык болсун, — деб кяатынла да разылыкяларын тёкдюле анга.

Бир кесекден той башланды, джаш да, кызы да, кюуанч тыбырлы болуб, санларын тире кымылдатыб тебседиле. Бу кюуанч кюру Унухну кюуанчы болуб кяалмады, эркишликни, кызыл байракъны, бютеу халкыны кюуанчы болду.

Унух тюз тебсеуно эки джолда тебседи, эки кере да аны аллына чартлаб белгиле байны кызы Зайнеб

чыкъды. Джюзюк оюн ойнагъан заманда да ол джашны тегерегине айланды. Къыз Унухха бош къарамагъанын алайда тенглери да эслегендиле.

Тебсеб, ойнаб бошагъандан сора, тенглерини тилеклери бла, Унух партизанлагъа кеси этген джырын джырлады. Джыр джюреклерине джарашыб, бары да сюйюб тынгыладыла. «Джашла, алапат джыр», — деб джаш да, къыз да Унухха разылыкъларын билдирдиле.

Унух аны бла тохтамады: «Смело, товарищи, в ногу» деген джыргъа кечдю.

Къонакъгъа чакътырылгъан эки къызыл аскерчи да бу джыргъа таукел къошулдула. Аланы тауушлары ачыкъ эшикледен, терезеледен тышына чыгыб, орамлада кетиб баргъан адамланы сагъайтды.

Уллу юйден да къартла келиб, эшикден сейир этиб тынгыладыла. Бюгюнге дери революцион джыр эшитмеген адамла дуняа бла бир сейир болдула.

Джашла бир кесекден башха джырлагъа айландыла. Киши да тилемегенлей, бир къолу бла да Унухну бойнундан къучакълай, шонтукъ Мазан ингичге ауазын бошлады:

Мен, алсам, алай къызын алыккъма,
Алмасам, былай къаллыккъма,
Чачын джууб джыйгъанны,
Кесин кечегн тойдан тыйгъанны.

Унух да анга къошулду:

Мен, алсам, алай къызын алыккъма, —
Алмасам да, къурулай къаллыккъма, —
Бурун кибик чачын тарагъан,
Тойдан эсе, тоннга къарагъан...

Къызла, басыныб, къошбаш болуб, джырни кеслерине алдыла. Токъ Зайнеб, юсунде да багъалы кийимлери, кямары, туюмеси, кесин къалгъанладан эсе эркини-

рек джюрютеди. Тенглерини ауузларына чабады, кеси айта да кеси кюле, Унухдан да кез айырмай кыарайды. Ол базгъан — атасыны байлыгыды джангыз, сюеги, чырайы бла махтаныр джери джокъду да, хаман кийимле бла кез алдаргъа кюрешеди.

Зайнеб, мияла кезлерин джандырыб, кюмюш токъмакълы чилле джаулугъун да тозурагъан башына тарта, къазча, базыкъ тамагъын бошлаб, джыргъа къошулду:

Мен, барсам, аллай джашха барлыкъма, —
Бармасам да, кырулай къаллыкъма, —
Кеси адамлыкъгъа тырмашхан,
Кийим юсюне джарашхан...

Мен, барсам, аллай джашха барлыкъма, —
Бармасам да, кырулай къаллыкъма, —
Тенглерине акъыл юлешген,
Джетеу бла кеси кюрешген...

Кече арасында халкъ чачылды. Адамланы ашыра барыб, Унух орамда Маламай бла энчи къалды. Маламай джан хурджунундан бир окъа хызенни чыгъарды. Эски газетге махорканы къалын буруб, чакъгычны отлукъ ташха къагъыб, къууну къабындырыб, папиросуну учуна джетдирди. Ичине къысха-къысха тарта келиб, ууртларын кѣбдюрюб, ачы тютюнню джассы бурнундан да, уллу ауузундан да бохсуратды.

Сора бир кесекден ол, Унухну имбашына къолун салыб, анга оноу этиб, акъыл бериб башлады:

— Алан, сен Апсатны хапарчыгъын эшитген болурса...

— Не айтханынги ангыламадым!

— Аны нечиқ эшитмегенсе? Апсат неме... билмеймисе алкъын?..

— Аны несин ангыламайса? Апсат Тутар улу бла зыйна джюрюгенди, зыйна!

Унухну ичи ёртенча кѳабынды, алай а кесни кюч этиб тыйыб, деменгили ауаз бла айтды:

— Болмагъан затны бош гырылдама, ётюрюк хапарды!..

— Ант этеме, керти хапарды. Майна, халкъгъа бир сорчу!

— Ётюрюкчю антлы болур, деген сёзю зшитген болурса? — Унухну санлары джызылдаб, сёзю тамагъына тыгъылды, ачы джара тюшген джюреги тыпырдады. Кёзюнде огъу болса, Маламайны уруб кѳабларча болду... Атасыны «Сабыр тюбю сары алтын» деген сёзю эсине тюшюб, джаш кеси кесни дагъыда кѳатдырды...

— Хо, бу аман хапар ётюрюк хапар болсун! Анга мен да алай уллу ийнанмайма! Сора джарлылыкъгъа уа не оноу? Сени кесинги джарлылыкъгынги юсюне да аны джарлылыкъгы кѳошулса, кѳалай кечинниксиз?

— Ачыкъ айыргъа, — деди Унух, — эндиге дери сени былай сылхырсыман болгъанынги билмей эдим...

— Сылхырсыман мен тюлме, сен кесингсе, — деб Маламай, чарлаб, ауазы тюрлене, бузула башлады.

— Сен суйген, — деди Унух, — джарлы болса, сора анга не оноу?

— Хе-хе! Телимеми мен сора! Джарлы кызыны неге сюеме, башымамы урама аны!

— Сора сен быстыры болгъанны сюесе, быстыры болмагъанны уа саламын да алмайса? Алаймыды?

— Мен санга табын излейме. Сен джарлылыкъдан кѳутулургъа кюреш. Майна, Шабатны кызы Зайнеб, эрширек болса да, байны кызыды. Аны алсанг, мюлкге батдынг. Анга сени ананг да разыды, Мен аны бла сёлешгенме.

— «Байны кызы, баймакъ болса да, юйде кѳалмаз», не?..

Маламай, сагыш эте келиб, айтыргъа излеб тургъанын таукел тебретди:

— Зайнебни анасы манга джюрегин ачыкъ этгенди. «Унух бизге кюеу болса, бизге андан уллу игилик, андан уллу къууанч керек тюлдю», — дегенди. Унух, эсингде болсун, бу ишге Зайнебни атасы да разыды. Элде белгили бай... Андан ары санга не керекди?

— Мен, — деди Унух, — келечи бол деб, сени кишиге да джибермегенме. Сен кеси кесинги келечи этиб бош айланаса! Мен, джаным сау болуб, суймекликни быстырлагъа ауушдураллыкъ тюлме... Джюрегим айтханни акъылым этер, акъылым айтханни джюрегим этер!

— Къой, сен алай телинге урдурма! Энди Зайнебни алмайма деб, туугъан анангы къалай мыдах этериксе? Анангы мыдах этсенг, джолунг болмаз, аллах да, адам да аны санга кечмезле, билемисе, кечмезле! Мен энди сени ананга не айтыб барлыкъма?

— Анам бла сёлешир адам табылыр. Сен бастанг болмагъан джерге къалагъынгы уруб айланма. Телинге асыры бек урдуруб башлагъанса. Орнунгда турсанг, иги болур, эшта.

Маламай, кёлкъалды болуб, тебди:

— Болсун сора. Апсатны ал, тоюнга да киши бармаз, саламынги да киши алмаз.

Маламай, чибинлеб, сау къал да демегенлей, мурулдай -мурулдай, дженгил атлаб кетди.

Маламай Зайнебни Унухха теджеб нек кюрешеди? Муну баш чуруму неди? Аны къыздыргъанла Зайнебни атасы, анасыдыла. Была Унухну кеслерине кюеу этерге нек къызгъандыла? Зайнебни атасы, белгили бай, малымы, мюлк джерими Совет власть алады деб къоркъады. Унухну кесине джууукъ этиб, джашауда анга таяныргъа умут этеди. Маламай келчилик этиб, хурджун толтурургъа эртде уста болгъанды. «Бу ишни ба-

джарсанг, кьолунгу, кьойнунгу да саугдадан толтурурма», — дегенди Зайнебни анасы. Алай болса да, Маламайны келечиликге чабдыргъан дагыда башха зат барды. Ол Апсатны кесине тилеб, анга эки кере келечи джибергенди.

Маламайны сёзлери Унухну джюрегине джара салдыла. Алай а ол Апсатны юсюнден кир хапаргъа ийнанмады. Сау эл бир джанына артмакъ болуб тохтаса да, Унух Апсатны юсюнден ханаргъа кесин алдатырыкъ тюлдю. Унухну кыйнагъан — аны анасыды. Ол анасын кемсиз суюди. Анасы айтхан затха джаш «огъай» дерге мадар табарыкъ тюлдю.

Апсатны юсюнден сагъыш эте, джаш аманны кеминде чыкъды тангнга. Эки суйген бир-бирлеринден айырылыб, талай заманны тюберге мадар табмай таралсала, алагъа андан уллу кыйынлыкъ, андан уллу азаб не болур?..

Унух талай джылны джалчылыкъда айланды, талай заманны да партизанда. Джаш кызгъа ийнар эте, джыр эте, тюберге кюсей айланды. «Насыбым, кьууанчым, кюн джарыгъым», — деб, Апсат да анга термиле турду.

Партизандан кьайтхан кечесинде огъуна, Унух кызгъа тюберге ашыкъды, къара дыгалас этди. Алай а джууукъ, тенг юсюне басынды, мадар табмады.

Унух суймекликни юсюнден джырда да, ийнарда да кёб кере эшитгенди. Эндиге дери ол суймеклик кьуру кьууанчды, насыбды деб тургъанды. Суймеклик бир-бирде адамгъа кыйынлыкъ да бергенин, джюрегин таралтханын ол кеси башына алкъын сынамагъан эди. Энди уа сынады. Къыз тенгизге кетгени болса, джаш аны ызындан секирир эди, болушургъа кюрешир эди. Ёртеннге тюшгени болса да, чабыб алыр эди. Бу болумгъа уа не мадар этсин, не бла болушсун кызны ётюрюк сёзню тузагъындан кьутхарыргъа.

Эртденбла, кюн тау башлагъа къагъа, Унух, къара къамасыны учу да тобугъуна тие, Ревком таба ашыгъыш атланды. Орам аягъында аны аллына ана эгечи Абидат чыкъды. «Не ашхы болду былай тюбегеним», — деб къатын, эски къара чилле джаулугъун мангылайына тарта, кёзлерин джандырыб, къызыб тебреди:

— Энди сен Апсатны унут, аны ёлгеннге терге. Анга къатышама десенг, кесингден да бошадынг, бизден да бошадынг. Сора биз бу элден къачыб чыгъарлай болдукъ. Илячин кибик, сенича джашха къыз азмыды?

— Да, — деди Унух баш энишге къараб, — Апсатны, мен билгенден, адам къачарча аманлыгъы джокъду.

— Кет, алай теллинге сёлешме! — деб къатын джашха буйрукъ халда тебретди. — Апсатны къатына барсанг, эшитмедим деме! Сен анга къатышама десенг, ол джарлы анангдан бошадынг, биз да къатынга барлыкъ тюлбюз. Сен аны печик ангыламайса? Апсат Тутар улу бла зыйна джюрюгенди. Этме бизни бедишлик! Кесинг да бедишлик болма. Апсат сени арбазынга киреме десе, мен аны чачын джыртарыкъма. Тоба десем, мен аны алай бла къоймам, къалакъны бериб, башын эки этерикме. Ай, къан джаусун анга, бир аман шыбыла урсун аны!

— Абидат, бош къызаса. Сен джалгъан сёзге ийнанма!

— Джалгъан деген неди? Джанлы ашасын аны огъесе! Анасына да айтханма, Апсатха да адам джибергенме... Ачыкъ айтайым, болмаса, биз Апсатдан бошарыкъбыз.

Абидат, Унухха ачыулу къарай, эки этеги джел эте, тири-тири атлаб кетди.

Унух да, джюрегине энтда бир кюлтюм тюшюб, не этерге билмей, башы айланган джары кетиб баргъанлай, тирмен башында челеклери бла келе тургъан Апсатны эслеб, аякъларына кишен салынганча болуб, симси-

редн. «Джаным, кюнюм, кьууанчым», — деб кьызын кёрюрге кюсеб тургъан джаш, энди экили болуб, джанлай тебреди. Алай а «Унух» деген сойюмлю таууш ызындан джетиб, аны эрлай ызына кьаратды. Апсатны умутлу кьарамы, кеси да билмей тургъанлай, кесине тартыб, джаш аны таба таукел барды.

— Кюн ашхы болсун, Апсат!...

Къыз, илгенгенча болуб, суу ала тургъан челегин кьолундан ычхындырды. Челек, тирмен кьырыкъда томала барыб, чархха тийиб, дынгырдаб, кёмеуулге чартлады.

Джаш, тирменни тебен джанына атылыб барыб, келтириб, челекни анга узата, накъырда этерге кюреши:

— Суу анасы тутаргъа аз кьалды. Не эте тураса? Тынч, рахат болурса?..

Унухну джилтин кёзлерине тюбев, къыз джунчуду, огъурлу кёзлерини энишге кьаратыб, шош джууаб берди:

— Не этерикме, турама ма былай!

Арыкъ кьолу бла кьара чилле джаулугъун кёкюрегине тартыб, наныкъ бетли эринлери джорукъсуз кьалтырай, джашха мыдах кьарады.

Алай этиб экиси да бир кесек сорушхандан сора, къыз кёлюндегин айтмай чыдаймады:

— Унух, — деди ол, — кесинги кьой, кёлеккенги бир кёрсем деб таралыб, талпыб да турдум... Сени кёрмей ёлеме деб, кьоркъа-кьоркъа джашадым, сен партизанда айланган заманда кьаллай ачы хапарла чыкъдыла? Сени акъла тутхандыла, сойгъандыла, дедиле. Дагъыда сени ёлюгюн терек тюбюнде табылгъанды, дедиле... Бу ачы хапарла мени джюрегими кюйдюрюб бошадыла.. Алай болса да ала энди бары да оздула, кетдиле. Сен менден быллай бир нек кьачаса, Унух? Мен санга не аманлыкъ этген болурма?

Унух, сѣз башланганына кѣуанган да, кѣйналган да эте, кѣлундегин тѣкдю:

— Эки-юч кере адам джибердим, чакъырдым, тиледим, туберге изледим. Сен турсунмадын, иги джууаб да бермединг. Энди менде не терслик? Мен излеген — сѣз ачыкъ болсун. Сени сѣймеклигинг кѣйюб бошагъан эсе, мен аны учхуну джыяр умутум джокъду. Сенде сѣймеклик бармыды, джокъмуду?

— Нек болмайды? Барды... Башха джашха!..

Унухну бет-кѣуту тюрлене башлады. Кѣзлерине мыдахлыкъ джел уруб, не айтыргъа билмей, тентек болуб сымпайды.

— Мени юсюмден ол кѣутсуз хапарны сен да эшитген болурса. Билеме, сени манга сууукъ этген, эшта, ол хапарла болурла! Энди биз тубеб да не этерикбиз?

— Да былай бир ачыкъ сѣлешсек! Тубесек!

— Сѣйсенг, сѣлеш, сѣйсенг, кѣй. Мен энди сенден айырылыб бошагъанма!

— Апсат, тохта... неме...

— Неге тохта? Бизни арабызда ѳтюрюк сѣз, омакъ сѣз керек тѣлдю, сени адамларынг меннге арт бургъандыла.

— Не ючюн, алай дегенинг?..

— Унух! Мен мурдарма, мурдар! Адам ѳлтюргенме. Сен мурдар кѣызгъа кѣатышмазлыгъынгы ким да биледи. Кѣарнашымы ѳлтюргенинде, мен да дерт кѣайтардым... Энди бир кѣауумла мени саламымы да алмайдыла, тойгъа кѣыз джыйсала, мени чакъырмайдыла. Джарлы болсанг, онгсуз болсанг, алай болады. Кюн хар кимге да бирча тиеди деб боппа-бош айта кѣреме. Мени кюнум кѣарангы болуб, былай кѣармалыб кѣалгъанма! — деб кѣыз, басыныб келген джыламукъ тамчыланы тыялмай, джаулукъ учу бла кѣзлерин джабды.

Унух кѣызгъа талай зат айтыргъа талпыды, алай а мадар болмады... Ала таба саркѣыб келген адам джоп-

пуну эслеб, кетер к'айг'ыг'я кириб, Унух акырын, шыбырдаг'ан халда:

— Апсат, кыйналма, энтда бир тюбербиз, — деб, тири-тири атлаб, джанлаб кетди. Кёб саг'ыш этиб: «Ог'ай, бир заты да болмаз, суймегенле тил эте болурла!» — деген ак'ылда тохтады...

Ол кюнден сора Унух Апсатха, таб тюшюб, энчи бир сёлешсем деб талпыг'анлай турду. Алай а к'ыз анга тюберге излемеди... «Апсат менден быллай бир нек к'ачады? Эшта, ол энди кертиси да мени сие болмаз! Аны башха джашла тилейдиле, деген хапар да крти болур!» — деб, Унух башын к'ара саг'ыш басыб бара тург'анлай, аны аллына орамда тенги Назир чык'ды.

— Алан, — деди Назир, — Маламай бусаг'атда манга бир джангы хапар айтыб кетди. Ол Апсатны алырг'я деб сёлешиб келеме, деди. Ол к'ызны намысы, сыйы, арнулуг'у! Мёлек де да к'ой! Бир башхасы джок'ду! Бир к'ауум бай, аны онгсузг'я к'рюб эте болурла, тил сёзню, болмаг'анны джюрютедиле... Бир деб бир хатасы болмаг'анлай, ат-бет атаб, тентиретиб айланадыла... Энди уа...

Бу хапарны эшитгенлей, Унухну кюе тург'ан джюреги, тыпырдай келиб, дуу деб джанды. Санларына да сууук' тер урду, башын тубан басханча болуб, тентек болду. Назирни кёзюне к'араб тург'анлай, аны не айта тург'анын ангыламады.

АТА ЮЙЮНДЕ

Эртденбла эртде к'обуб, Унух төбен элге атланды. Халк' эртде уянганды, хар ким да кеси джарлылыг'ына джарашханды, кими ийнек сауады, кими отун джарады, кими да малын сууг'я сюреди. Суу джаг'ада тирменнге барг'ан да бар, андан келген да бар. Отуннга

бара болурла, талай адам да, эшеклерин сюрюб, чегет таба атланганды. Ашарыкъ, ичерик эте болурла, оджагъындан тютюню чыкъмагъан юй хазна кёрлюк тюлсе.

Бурнуна эрик ашатылгъан тери ийис ура, джаш, Алауханны джатма тюбюнде табыб, джумушакъ салам берди.

— О-о! Кел, Унух, кел, бизге келичюу къалай болдунг? Иги аякъ бла кел! — деб, кюле-ышара, ол, джаш таба атлаб, томурау къолун узатды...

— Да тилекчи болуб келгенме, — деди Унух, — мадар болуб, бир сахтиян тери табылса!

— Нек табылмайды? Санга къалай огъай дерме? Джерден чыгъарсам да, табаргъа кюреширме.

Джатма тюбю эрик ашатылгъан чий териден толуду. Джатманы бир джанында да бир-бири юсюне къаланыб, эрик ашамагъан къой, эчки тери, бузоу тери да бар. Алауханны кесинден да тери ийис урады. Ол Унухну къоймай юйюне чакъырды.

Экиси да уллу акъ къанджалбаш юйню эшигинден кирдиле... Алаухан, ары кирир-кирмез, бир уллу агъач кюбюрден чыгъарыб, джим-джим джылтырагъан бир къара сахтиян терини Унухха узатды.

— Эчки териди, сен чарыкъгъа деб излей болурса?

— Хо, чарыкъгъа керекди! — деб джаш, терини алыб, ары-бери айландырыб сынаб, тинтиб къарады...

— Керек эсе, энтда табарма.

— Огъай, сау бол! Неди муну багъасы?

— Аны ючюн мен сенден ачха-бочха да алалмам, сени ачха къолайынг да болмаз! — деб ол, гитче харам кёзчюклерин джумуб, сынаб къарады.

— Бошунагъа берлик болмазса.

— Аллах, аллах! Санга нек бермейме? Ал, анангы сютюнден халалды.

— Бере эсенг, асламыракъ бер сора. Бёчкелеринг

быллай териден толуду, — деб Унух накъырдагъа бурду.

— Да ким огъай дейди, алай а ала алкъын эрик ашамагъандыла!

Алаухан, махорка тютюнню узун джукъа бурнундан бохсуратыб чыгъара, тарыгъыб тебреди:

— Оллахий-билляхий, не да айт, тюзлюк джокъду. Ревком манга былай къадалгъанды да къалгъанды. Хаман налог де да кел... Джалчы тутаса, дейдиле. Бош хапарды, ант этеме. Джалчы-зат тутханым джокъду. Беш-алты къатын, былай келедиле да, эрик ашагъан терилени тюклерин къырадыла... Сора аны не джалчы тутханлыгъы барды? Ала манга бошунагъамы ишлейдиле? Къумач, сахтиян береме... Чий терилени, джюню Армавирде къумачха ауушдурама, аны ючюн манга кубсе атагъандыла.

Унух, билемисе, Армавирге барыб айланган алай тынч тюлдю! Терини багъа сатаса дейдиле, халкъны терисин сояса дейдиле. Унух, чий чакъмакъ териден сахтиян этген алай тынч иш тюлдю. Билемисе? Ант этеме, бу чирик ийисни ийисгемез ючюн, джардан да секиресе...

Дагъыда, къумачны багъа сатаса, дейдиле. Мен къумачны халкъ ючюн келтиреме! Мен былай келтирикелтирмез халкъ чабыб, басыныб, алыб кетеди. Тюсю, мени къаргъагъан да болур... Багъады деген алмасын. Къумачымы алмагъаннга мен тазир салмайма. Бир хайыр чыкъмазлыкъ болса, мен да неге джортуб айланама. Алай тюлмюдю?

Тынгылай келиб, Алаухан дагъыда «алашасын» тыялмады:

— Унух, айыб этме, сен бластны адамыса, бласт тюзлюк излеген бластды. Аны мен кёрюб, сынаб турама. Алай болса да мен талай затны ангылаялмайма, бу тумакъ башыма джыялмайма. Бу ачха былай сыйсыз нек

болду? Ачхасы болмагъан бластны не бластлыгъы барды? Патчахны заманында мен базаргъа бир-эки тюмен бла чыкъсам, не кереклими да ала эдим. Энди уа 200 сомгъа бир ийне тоб да алалмайса.

— Да, — деди Унух, — Керенский чыгъаргъан ачха ючюн Совет властны не гюнахы барды? Аны джууабын Керенский кеси этерик тюлмю эди?

— Хо, — деди Алаухан, — ол алай болсун, бу ачлыкъ, джаланигачлыкъ къачан къорарыкъды?

— Алаухан, — деди Унух, — граждан къазауатны Совет власть чыгъармагъанды. Аны чыгъаргъанла — байла, акъла, бандитле эмда ала бла бир тилли болуб бизге чабхан тыш къраллыладыла. Ачлыкъ, джаланигачлыкъ да халкъгъа аланы заранындан джетгенди... Халкъ Ага джурт ючюн, Совет власть ючюн къан тегюб айланады, бир къауум адам да, эчки терини бояб, беш кере багъа этиб сатады.

Унухну бу сёзю Алауханны джюрегин чимдеди, «мени къагъа кёреме» деб, ол айтыр сёзюн унутду. Алаухан сахтиян терини махтаб тебреди:

— Эсингде болсун, бу алтындан да багъалыды. Мынга алтынны, кюмюшню да чабдырыб бередиле... Элт терини, анангы сютюнден халалды.

— Огъай, Алаухан! Алай джарамаз! Сау бол, мен сени затынгы бошунагъа алалмам.

— Да сора, биченлигимден эки десетина джер чалырса! Не?

— Болсун! — деб Унух сахтиян терини алыб кетди. Келиб, аны анасына узата, айтды:

— Анам, мууу санга эмда сабийлеге деб алгъанма.

— Тобаста, балам! Бу багъалы затны къайдан табдынг?

— Алаухандан, биченлигинден эки десетина джер чалырма дегенме...

— Ай, ол къурусун огъесе. Сен келгинчи, мен анга

тилекчи болуб баргъан эдим: «Джожкьду», — деб, сёле-
ширге да турсунмай кьойгъан эди.

Анасы Лейла эл бла бир кьууанды. Ол кюн огъуна
кесине да, эки джашчыгъына да чарыкьла этди. Олтан
салынмагъанлыкьгъа, бары да кьууандыла.

Унух да, анасы да арбазда джарлылыкьларына са-
гъыш эте тургъанлай, Ахия бузоуу бла бир алабаш
ийнекни сюрюб юслерине келди. Атындан секириб тю-
шюб, джумушакъ салам бериб, кьол тутду.

— Къайры атланганса? Бу ийнек да кимникиди?
Къайры сюресе? Тобасто! Бу Элбуздукъланы ийнек шой-
ду да?

— Хо, тюз таныгъанса! Энди ол бюгюнден ары сени
ийнегинг болду! Ревкомну буйругъу бла Элбуздукъла-
ры «бергендиле», тамбла кьойла да келтирликме, ке-
сигизни хакъыгъызды... Ийнек сауулмагъанды, бузул-
масын, сауугъуз.

Унухну анасы ийнекге кьууанч тыбырлы болду. Юй-
ден сабийчикле да чыгъыб, Алабашны юсюне басынды-
ла. Аналары ийнекни аллына барыб, эки кьолу бла да
аны бойнун къашыды. Ийнек анга, онгсунуб бойнун уза-
тыб, «къашы, марджа» дегенча, уллу догъра кёзлерин
джумуб тынгылады...

Джашчыкьла да, чабыб джетиб, кьолан бузоуну ара-
гъа алыб кьучакъладыла, кьуйругъун, бойнун къашы-
дыла, эркелетдиле.

Лейла, Алабашны тюбюне чёгюб, челекни зынгырда-
тыб, саууб башлады. Джашчыкьла да, къадалыб, бири-
бирин тюрте, ийнекни бойнун къашыдыла. Аналары,
чух-чух этдире, кёмюклендириб, челек толу бир сют
алыб, джашчыкъланы алларына салды.

Ала джутланыб, бармакъларын сютге уруб джылы
кёмюкню джаладыла. Талай джылны сют, айран кёрмей
тургъан сабийле эл бла бир кьууандыла. Унухлада сют
да, айран да эркин болду...

Байла-бийле, кир иннетли адамла Совет властны юсюнден, Ревкомну кьуллужьчуларыны юсюнден тюрлю-тюрлю осал хапарла чыгьардыла. Ала артыксыз да Унухха бек илиниб эдиле.

Унух арбазда, кьара тер басыб, бир базыкь, бурун эмен томурауну джара, анасы Лейла да кьучагьына отун джыя тургьанлай, кьылычлада кьабыргьа хоншулары Кьантемир кьрюндю, биргесине да эки хоншу кьатын. Аланы бетлеринден, кьутларындан кьууанчха келмегенлери белгили эди. Кьантемир, салам да бермегенлей, джетиб, тигине урдуруб башлады:

— Унух, сен бизни ыйлыкьдырдынг, джерге кирирлей этдинг, барыбыз да бек мыдах болгьанбыз.

— Ангыламадым! — деб, Унух анга сейирсиниб мыдах кьарады.

— Кьалай ангыламайса?

Кьатынланы бири да шагьатлыкь этди:

— Бир аллах, бу ачы хапарны эшитгенлей, тангига дери кез кьысмай чыкьгьанма.

— Атагьыз Дебош, хариб, аллахны бир суйген кьулу, беш ууахты намазын кьоймагьанды, ораза да тута эди, керекли кюн ысхат, битир бере да биле эди... Энди сен, Унух, аллай адамны баласы, бизни мыдах нек этдинг?

Лейла таба бурулуб:

— А кьыз, балангы кьаядан сежиргенин кьере тургьанлай, былай кьара тынгылауну басыб нек тураса?

— Мени балам, — деди Лйла, — кьаядан кетмегенди, кьая башына чыкьгьанды.

— Унух, — деди Кьантемир, — базыкь кьолу бла узун кьара сакьалын сылай. — Сен уллу джангылгьанса, бек уллу — большевик партиягьа нек киргенсе? Сени аллахынг бармыды, джокьмуду? Не?

— Аллахынг бар эсе, сен, старшина болуб ишлеген заманынгда, хаджирет деб, не аз да гюнахы болма-

гъан адамны уруб, кёкюрегинге медаль нек такъгъаи эдинг? Не? Сени аллахынг бар эсе, бешинчи къатыннга джылы джетмеген кызыккыны нек алгъанса да? — деб Унух да къабынды.

— Мен, — деди Къантемир, шибжиича, кызара, — аланы санга сорургъа келмегенме. Биз айтхан: муслиман дининги атыб, гяуур диннге нек кечгенсе?

— Ётюрюк хапар! — деди Унух, — джаратылгъанлы мен муслиман дини тутмагъанма, гяуур диннге кечер акъылым да джокъду.

— Лейла, эшитемисе? Ишек джокъду, бу хыйтыкъ къабхан болур... тоба, тоба, аллахдан къоркъмай, алай къалай айтаса? Сора партиягъа киргенинг да кертиди. Бюгече афенди айтханны эшитген болурса? Большебекле былайгъа кысха заманнга келгендиле, кёб да турмай къачарыкъдыла.

— Огъай, ала былайгъа ёмюрлюкге келгендиле, ёмюрлюкге!..

— Ол кёкюрек хурджунунда кыйыры кызаргъан большевик китаб болур!

— Ол китаб тюлдю, мени партбилетимди. Кертти айтадыла, биле-биле, кеси разылыгъым бла большевик партиягъа киргенме... Бизге къууанч, насыб берген, джол кёргюзген ол партияды, аны Ленин къурагъанды... Ол партия ючюп мен джанамы да аямам.

— Атанг сау болса, — деди ол къатынланы бири, — сени башха болмай туураб, былай дуккул этер эди.

— Огъай, джангыласа. Атам, сау болса, мени бу ншиме къууаныб, алгъыш этер эди.

— Унух, энди сени джаназынга киши бармаз, дууа да этмезле, салах да тартылмаз.

— Да, — деди Лейла — алгъы бурун сени салахынг тартылыб къаллыкъ эсе да, ким биледи... Керексизге сёз къозгъаб айланмагъыз, Унух джашлыкъдан эртде чыкъгъанды. Ол не этерин да, къалай этерин да кеси

биледи. Къантемир, сен бизге оноу этме да, ол бан-
дитде айланган джашынга оноу эт.

— Тоба, тоба, — деди ол къатынланы бири, — Лей-
ла, сен да большебек болуб айлана кёреме. Не сёз, сый-
рат кёпюрден джаханим отха кетериксе. Башха болмай,
былай «чыр-чыр» деб джырмыланырса...

Иги кесек заманны тюкюрюклерин чача туруб, пе-
лени эсе да мурулдай, чакъырылмагъан къонакъла ачу-
лу кетдиле...

Эртденбла бир партизан джаш бир арба къанганы
алыб, Унухланы арбазгъа кирди. Унух, аны эслеб, юй-
ден чартлаб чыгыб, аллына барды:

— Алан, кимге келтиресе муну?

— Кимге келтирликме? Саиға! Юйюг джангур тый-
майды сора. Къалай джашарыкъса? Асланбек джибер-
генди, меин ызымдан энтда эки арба агъач келеди...

Джууукъ, тенг, халкъ, киши да чакъырмагъанлай,
басынды. Къызыл аскерчиледен да талай джаш келди.
Топракъбаш юйю эрлай топрагъын джерге быр-
гъадыла, чириген къангаланы да къоратдыла. Уста
къартла джарашдырыб джангы къангала салыб башла-
дыла.

Ингирге юйю башын джабдыла, тешикли, чирик
оджакъны орнуна да джангы чалман оджакъ салдыла.
Унухну анасы Лейла, халкъгъа алгъыш этди, тилек ти-
леди.

Экинчи кюн, джууукъ джетген къызла, къатынла да
болуша, Лейла тёнгертке юйю тытыр бла чыммакъ-
акъ сюртдю... «Тобаста! Олсагъатха бу джангы юйю
ким ишледи», — деб адамла сейирсиниб оздула.

АЛТЫН БЮРТЮК

«Анам, бюгюн да иш къатыды», — деб Унух, къата-
нгы санларын тири-тири къымылдата, Ревкомгъа атлан-
ды. Джер комиссия толусу бла джыйылды: Аппаланы

Махамет, Джаубаланы Солтан, Къушджестерланы Абу, Берекетланы Унух. Асланбек да келди. Ол Край Ревкомдан, отдел Ревкомдан джерлени юсюнден келген буйрукъланы окъуй келиб, иги кесек сѣлешди.

— Унух, — деди Асланбек, — сен эсли, тюз иннетли джаш, биз санга ийнанабыз, ышанабыз... барыгъызгъа да ийнанабыз. Байладан джер сыйыргъан, халкъгъа джер юлешген алай тынч зат тюлдю. Элге джууукъ, битимли джерлени Совет власть ючюн юрешиб адамы ълген неда адамы джаралы болгъан юдегилеге, джарлылагъа берирге керекди! Байланы юсюнден да иги ойлашыб этигиз. Томай деген байны сабан ызына не оноу этгенсиз? Ол тарыгъыб айланады!

— Неге тарыгъады? Аны элде юй орну кѣб джерни алады, анга, ол къалса, болмаймыды? Къабакъ джашагъанда джерин а сыйырыргъа деб джазгъанбыз... Ол да кѣб джерди...

— Томайны тамада джашына, Шамайгъа, не оноу?

— Биз анга этер оноу джокъду. Ол акъ аскерде айланыб келгенди. Джер излей эсе, Шкурогъа барсын, — деб Махамед Асланбекге хыны къарады.

— Огъай, — деди Асланбек, — алай джарамаз! Ол, юдегили болмаса да, атасындан эртде айырылгъанды... Джер берирге керекбиз.

— Сора тюнене къаныбызны тѣгюб айланганлагъа бюгюн биз саугъа этергеми керекбиз? — деб Абу, разы болмай, Асланбекге кѣлкълды болду.

Асланбек, бу соруугъа да тыйыншлы джууаб этиб, сѣзюн джалгъады:

— Томайны кичи джашына, Ахматха уа, не оноу? Ол энтда да Буденнаны аскеринде айланады.

— Биз анга не оноу этерикбиз? Алкъын ол атасындан айырылмагъанды, айырылгъан къагъыты джокъду.

— Унух, сен, къагъытха къарама да, джашаугъа къара! Джашны юдегисин къайын атасы къыстаб джибер-

генди. «Джашым большевик болду», деб харам этиб турады.

— Сора аскерден келсе, берирбиз.

— Джерлени, — деди Асланбек, сабырлыгын бузмай, — сиз бюгюн юлешиб бошасагъыз, неден берлик-сиз? Не? Анга, элге джууукъ джерледен къараб, битимли джер беригиз. Джашла, байланы кими озгун сёлешир, кими да тарыгъырма дер... Сиз къоркъмагъыз. Таукел ишлегиз. «Таукелни джолу нюр джанар» деген сёзню эшитген болурсуз? Алай болса да, эслеб, ойлашыб, джангылмай ишлегиз. Джер юлешген салам кюлтени юлешгенча болмаз. Эсигизде болсун халкъны акъыл сёзю: «Эте билмген — ит ыйлыгын кёрюр». Джер юлешген уллу политика магъанасы болгъан ишди. Сиз, джангылыб, терс оноу этгеннигиз болса, адамны джюрегин бизни власта бузуб къояргъа боллукъсуз. Сёз ючюн, ол сиз мыдах этген адам джарлы адам болса, сора тамбласында ол барды да байланы джырларын тартды да тебреди. Ленин айтханча, энди джерле бары да къралгъа, халкъгъа бериледиле...

— Унух, дагъыда бир сорлугъум: сиз ол белгили байгъа, Бекирге уа, не оноу этгенсиз? Ол да тарыгъыб айланады?

— Бир да аямай тарыкъсын, — деди Унух, — тарыгъыб Москвагъа барлыкъма деб къоркъутады... Антсызды, тогъуз сыртдан аумаи тохтаса! Бекирни юч джашы, бир къызы барды. Ала уллу болгъанлыкъгъа, аталарындан айырылмагъандыла. Къызы къоюлуб, эринден айырылыб келгенди.. Энди Бекир: «Мени сабийлерим менден айырыладыла, бирерине бирер пай беригиз», — дейди. Алай дегени: мени джерими сыйырмагъыз, эркинлигигиз джожъду, сабийлериме юлешириме, дейди... Аны къызы Сапийт, манга орамда тюбег, кёкча чартлады: «Мен атамы къолуна къарабмы турлукъма? Манга

энчи джер беригиз... Мени кьой, анама да беригиз», — дейди.

Джерни кёб алыр ючюн, бир кьауумла тюрлю-тюрлю хыйлалыкьла этиб кюрешедиле.... «Джерлени джан башына юлешедиле», — деб эшитгенлей, Теммот Ревкомгьа атылды. Барыб, Унухну аллына сюелиб, даулашыб тебреди:

— Мени кьатыным, сыйыгьыз тёппемде болсун, ким да биле, ауурду. Бир айдан сабий табарыкьды. Аны ючюн манга энтда бир пай кьошугьуз.

— Бир паймы дейсе? — деди Унух, аз ышара, чамгьа бура. — Сени кьатынынг эгизле табарыкь эсе уа, андан сени не хапарынг барды? Бусагьатда бир пай алсанг, артда кьошмазбыз!

Абу да, мыйыкь тюбюнден ышара, сёз кьошду:

— Кьатынынг юч сабий табыб кьойса уа, кьалай болур?

Теммот, амалсыз болуб, бет кьаны да джарыр оноу эте, сагьышлы халда чыгьыб кетди...

Комиссия кёб олтурду, ойлашды, кенгешди. Табы былай болур, деб тюз оноу этди.

Эм артында Унух, эки кьагьытны кьолуна алыб: «Быланы бири Матвей, бири да монах кьатын. Оноуларын этерге керекбиз», — деди.

— Ол плотник Матвей?

— Хо!

— Ол, — деди Асланбек, — элде джашагьанлы талай джыл... Юй-бау ишлеб, элге уллу хайыры да джугьады. Анга бермесенг, кимге берликсе?

— Матвей, — деди Абу, — кьуру элде ишлеб турмайды... Монастырда да ишлейди...

— Монастыр, — деди Асланбек, — джабыллыкьды. Таб, джабылмаса да, биз Матвейге джер берирге борчлубуз.

— Сора ол монах кьатыннга да беребиз?— деб Абу,

разы болмай, Асланбекге къарады.— Монастырда эки джюз монах къатын барды... Биз аланы къайсы бирине джер табарыкъбыз?

— Нек табмайбыз? — деди Унух. — Монастырны джерлери бизни элге берилгендиле... Андан берирбиз.

— Ала, ишлери-кючлери болмай, диннге, Исусах къуллукъ этиб... — деб, Махамед да къызды...

Асланбек Совет властны джерлени юсюнден политикасын терен ангылайды. Ревкомда бир джангылгъан адам болса да, анга заманында болуша биледи. Бюгюн да джер комиссиягъа къадалыб болушады.

— Махамед, сен, — деди Асланбек, — элде аллахх къуллукъ этген адамланы юй орунларын нек сыйрмайса да? Не?

— Ол, джунчуб, тили тутулгъанча болуб, тынгылады...

— Сора, — деди Абу, — энди биз бабасха да джер беребиз, не?

— Бабас сизге джер тилеб келген болмаз да!

— Огъай! Келсе да, бермезбиз! — деди Абу.— Биз бюгюн монах къатынлагъа джер берсек, бойнумады, тамбласында бабас да джортуб келмесе, ол а халккын джаууду.

— Сиз, — деди Асланбек, — афендиге джер, чалкъы ыз да, сабан ыз да нек бересиз да? Не?... Ма кёремисиз? Аланла! Былайда джангылыргъа джарамаз. Энди иш былай болсун: ол сизге къагъыт берген къатын, биз аны барыбыз да эртдеден бери таныйбыз, клисада садха, кёгетге къарагъан, огъурлу адамды... Кёгет терек салыргъа юретиб, элге уллу хайыры да джугъады... Анга джер бермей мадар болмаз... Тилеб келгенлери болса, къалгъан монахланы юсюнден да оноу эте барыбыз... Разымысыз?

* * *

Джер комиссия, атла бла айланыб, сажна салды, тергеди. Байланы сабан ызлары къралгъа алды, хар пайны чегин айырыб, халкъгъа юлешди. Къызыл Аскерде,

партизанда айланган юйдегилеге, джарлылагъа битимли, таб джерлени бердиле. Джер комиссияны этген оноун Ревком бегитди.

* * *

1920-чы джыл, апрелни ахырында, бир джылы кюн, ингир ала Ревкомну арбазы адамдан толду. Кими къанга къалаугъа, кими да хуна башына олтурдула, кёбюсю да ёрелешдиле. Тамадала Ревкомдан чыгъыб халкъны аллына бардыла. Алларында эл партячейканы секретары Алчакъланы Харун, Север-Кавказ Ревкомдан келген Алийланы Таукъан, эл Ревкомну председатели Ортабайланы Асланбек, Ревкомда ишлеген Джаубаланы Солтан, Берекетланы Унух. Бары да, джумушакъ салам бере, алайда стол джанында къанга шиндикге тизгинлешиб олтурдула, джамагъат да гюрюлдеб алагъа салам къайтарды.

Харун, стол къатында сюелиб, «ким келди, ким къалды?» — деб ала къайгъылы болду. Ол, джаш адам болса да, былай къарамы бла джылындан эсе тамада кёрюнеди. Аны адам айтырча ариулугъу болмаса да, джюрекге джарашхан, суйюмлю, сабыр адамды. Узун субай санларына кийимлери да таб джарашады: мор чепкени, къара хазырлары бла кюмюш къамасы, кюмюш белибауу, башында да, къанатлары кенг джайылыб, акъ кийиз бёркю.

Харун, кёб да созмай, джыйылыуну ачыб, ишни башлады:

— Джамагъат, бюгюн биз эки затха къарарыкъбыз, бери тынгылагъыз:

Биринчиси — халкъгъа мюрзеу бла болушууну юсюнден.

Экинчиси — чегетлени сакълауну юсюнден.

Бу ишлеге кышары, кыратырыгы болган бармысыз?

Биринчи кыраллык ишни юсюнден сёз Алийланы Таукъаннга бериледи.

Ол, билимли, партияны джолун терен ангылаган, халк суйген эски коммунист, стол джанына сюелиб, ауазын толу бошламай, сёзюн шош, деменгили башлады:

— Джамагыат, мен Ростовдан, Север-Кавказ Ревкомдан келгенме бусагыатда... Анда Ревкомну председатели Орджоникидзеге, аны биргесине ишлеген Кировгъа тубеб, энчи сёлешгенме. Ары дери да мен алагъа Иссисууда, Нарсанада тубей-тубей турганма. Экиси да бек эсли, бек онглу, огъурлу адамладыла. «Кырачайда болум кыалайды? Урунган халкыгъа не бла болушайкы» — деб, ала джан ауругуб, тинтиб сордула. Бек татлы сёлешдиле. Бизни не этерибизни, кыалай этеригибизни юсюнден да сёлешдиле. Кырачайда Совет властны кыуаргъа болушургъа деб, андан бизге талай адам джибергенди. Алада орус да, башха миллет да, кырачай да барды. Манга да Орджоникидзе кеси кыолу бла мандат берди. Бойнума салынган бу уллу борчну толтура, элге айландым. Бу арт кюнледе Огыры Марагъа, Тёбен Марагъа, Ташкёпюрге бардым. Бюгюн да ма былай сизге келдим. Ленини, большевик партияны башчылыгы бла душман ууатылды, гражданы кызауат бошалды. Уллу Октябрь революцияны нюр таягы бизге айланым келди, джангы тенглик джашаугъа чыкдыкы. Алай болса да бизни аллыбызда алкын кёб ауур иш барды. Баш борчубуз — сыйлы властыбызны сакълауду, аны кючлюден кючлю этюдю. Байла, бандитле алкын кыуругандыла. Таша, туру да ала Совет властны туб этебиз деб кюрешиб айланадыла. Мындан алда Орджоникидзеге бандитлени тамырлары бла кыурутургъа керекди деб Ленинден буйрук келгенди. Биз бу чегетде айланган итлени кыурутмай, бизге тынч-

лыкъ джашау джокъду... Бизге заран болгъан дагъыда талай зат: ачлыкъ, джалангачлыкъ, джахиллик. Быланы биз шок бла, тоб бла уруб хорлаяллыкъ тюлбюз... Шахарлада ишчиле да уллу инджиледиле. Мен Москвадан келген бир оноучугъа тюбеб сѣлешдим... Москвада ишчилени ѳтмек алмай къалгъан кюнлери болады. Алааны бир къаууму, ачлыкъ джетиб, элге джанлаб барады. Анда ачдан ѳлген да бар, ауруудан ѳлген да бар. Халкъ кеси ма алай инджиле тургъанлай, дагъыда бизге, тауулагъа, болушабыз деб дыгалас этиб кюрешеди. Сиз алай ангылаб къалыгъыз: ата бла ана балаларыны юсюнден къалай къайгъы этерик эселе, Ленин да, большевик партия да халкъны юсюнден алай къайгъы этиб кюрешедиле. Мен кесим Орджоникидзени ауузундан эшитген: «Таулула неден инджиледиле? Алагъа не бла болушайыкъ?»—деб Ленин, хаман хапар излеб, тинтиб, соруб турады. Мен да къарачайны кереклисин билгенимча айтыргъа кюрешдим, урунган халкъ мюрзеу, къумач керекли болуб инджиледи, дедим. Билебиз, ачлыкъ-джалангачлыкъ сизни элге да джетгенди. Билеме, сизни элде да патеген табмай, лампа орнуна чыракъ джандырыб кюрешедиле...

1920-чы джыл апрелни 21-де Ленин Север-Кавказ Ревкомну председателине — Орджоникидзеге телеграмма джибергенди. Ол телеграммагъа кѳре, тауулагъа берилген ачха джетгинчи, алагъа 200 миллион сом юлеш, деб Ленин буйрукъ бергенди.

Кѳб болмай Ленинни буйругъу бла, инджилген тауу сабийлеге деб, Ростовгъа эки миллион аршин къумач да келгенди. Андан да къарачайлылагъа иги ююш берилгенди. Совет власть урунган халкъгъа джанын да берликди, ол кеси да дуннягъа халкъ ючюн деб джаратылгъанды. Ленинни буйругъу бла, Москвадан тауулагъа мюрзеу болушлукъ да келди. Андан сизни элигизге, Назлы-Къол элге дейме, иги ююш джетгенди. Сиз-

ни эл тамадаларыгъыз бла кенгешиб, тергёб кюрешген-биз. Ол мюрзеуден 200 юйдегиге, урунганлагъа дейме, тёртюшер пуд ашлыкъ джетеди. Ауур юйдегилери болгъан къауумгъа — аны юсюне да бирер пуд. Бу болуш-лукъ кёб адамны ачлыкъ ёлюмден къутхарыр.

Джетген кюн бизге аталыкъ, аналыкъ этген Ленин, Коммунист партия джашасынла, ёмюрлери узакъ болсун! Бизге къарнашлыкъ этген орус халкъгъа машалла!

Халкъ гюрюлдеб харс урду, къууанч тыбырлы болду.

Асланбек мюрзеу берилген юйдегилени тукъумларын къычырыб кесгин окъуду.

— Сорлугъу болгъан? — деб Алчакъланы Харун халкъгъа къарады.

Мырзакъл, сходха хазырланыб келген болур, тому-рауча базыкъ билегин силдей, къадалыб талай соруу сорду. Бир-бирде, Таукълан айтхан джууабха да тынгы-ламай, бир абындырайым дегенча, соруу юсюне соруу къошду. «Тюнене, — деди Мырзакъл, — мени бир танышым Тебердиден бек ачы хапар айтыб келгенди, большевикле джетгенлей огъуна анда межгитни джабыб киритни такъгъандыла, къуран, китаб табханларын да джыйыб отха басхандыла. Большевикле халкъны динине былай артыкълыкъ нек этедиле?»

Таукълан, тёзюмлю, сабыр, огъур адам, халкъ аллында кесин тута биледи, сёзюн ойлашыб деменгили айтыргъа да устады:

— Бош хапарды, — деди Таукълан, ол адамгъа джити къараб, — ётюрюк хапар. Ол хапарны чыгъаргъанла байла, аланы тебси тюблерин джалаучула, халкъны джаулары...

Динни тутса-къалса да, ол хар адамны кесини ишиди, суйсе, тутсун, суйсе, къойсун... Тебердиде межгитни киши да джабмагъанды, къуран-китаб кюйдюрген хапар да ётюрюкдю, бу кир хапарны ким эсе да узункюулакъ

джайгъанды. Совет власть межгитлени джабыгъыз деб буйрукъ бермегенди, берлик да тюлдю...

— Сора, тохта, — деб ол биягъы киши Таукъанны аузуна чабды:

— Ол сени бла келген киши, эски коммунист дейдиле, бизни бетибизге нек тюкюрдю? Бизни динибизни былай сыйсыз нек этди?

— Не дединг? Ангыламадым?

— Нечик ангыламайса? Сени адамынг, халкъ да кёре, межгит артында джибитиб кетди, бу затны аллах да, адам да кечмез..

«Не таб болду», — деб байла, бир-бири аузуна чабыб, сёзю кыздырдыла, бир къауум жарлы да алагъа къошулду, дуня къобхан сууча гюрюлдеди.

Асланбек, кюреше келиб, халкъны шош этди. Таукъан, бир кесек ачыусунуб, аузын бошлады:

— Джамагъат! Ол сиз айтхан адам коммунист тюлдю, элиб дей да билмейди, джахилликден этгенди, кечигиз...

Таукъан, кыза келиб, Мырзакъулну къолгъа алды:

— О, Мырзакъул, санга бир сорлугъум... Мен сени кёбден бери таныйма. Мен сени межгитге кириб кёрмегенме, намаз къылмайса, ораза да тутмайса. Сен билген — аракъы, боза. Ачыкъ айтайым: бу элде энтда беш межгит ачылса да, сен аланы къатларына да бармазса. Сен аллахны кёк кюкюресе эсине тюшюргенлени бирисе. Сора бюгюн сен диннге былай къаты нек болгъанса?

Мырзакъул, тёппесине чөгюч бла къакъгъанча болуб, лобан кёзлерин кысха-кысха къагъа, амалсыз болуб, орнуна чёкдю...

Андан сора бир къарт, халкъны аллына чыгъыб, сёз алыб, таукел тебреди:

— Акъла джетгенлей, школубузну джабыб, аны солдатларына патар этдиле, парта, шиндик къоймай отуннга кюйдюрдюле. Алай болса да, халкъ суйген, бизни

эсги устазларыбыз Блимгьотланы Махамед бла Алексева Нина Османлада школ ачдыла, бюгюн алайда иги кесек сабий окъуйду. Китаб джокъ, къалам, мерекеб джокъ, къангачыкъланы къара бояб, анга мел бла джазыб кю-решедиле. Кесн башым бла, мюрзеуден алагъа да юлюш керекди дейме. «Не сѣз, разыбыз», — деб дуння къычырды.

Халкъ арасындан бир саубитген къарт, къолун кѣл-тюрюб, узун джыйрыкъ бойнун созуб, тилеб сѣз алды:

— Айыб этмегиз, — деди ол, — былайда мени кѣлю-ме келген да бир зат. Акъ аскерле хаман кел да тона, налог, тазир де да къадал, бизни таякъдан атлагъысыз этдиле, ачлыкъ да, джалангачлыкъ да джетди. Бюгюн-люкде, бу мюрзеу болушлукъ бизге бек уллу насыб болуб чыкъды, ачлыкъ ёлюмден къутулабыз. Кѣресиз, ур-лукъ табмай, сабан сюрелмей, къармалыб, сымпайыб ту-рабыз. Сау болсунла Ленин, большевик партня, бизге бо-лушдула, ёмюрлери узакъ болсун. Берекет берсин, Тау-къанча, халкъгъа алчылыкъ этиб айланган эсли адам-ларыбыз да джашасынла, къууанчлары кѣб болсун!

Ант этеме, ачыкъ айтсам, ол манга берилген мюрзеу-ню алыб ашаргъа джюрегим не аз да тартмайды. Шо, бир сагъыш этигиз! Таукъан, сау болсун, бизге айтыб ангылатды, барыгъыз да эшитдигиз: ачлыкъ, джалан-гачлыкъ Москбаны халкъына да джетгенди. Ишчилени гырджынсыз къалгъан кюнлери да болады, деди... Халал орус халкъ бизге чомартлыкъ этди. Энди биз Москвада инджилиб джашагъан адамланы аууз къабынларын алыб къалай ашарыкъбыз? Ол бизге ёлген кибиб тюлмю-дю? Мюрзеуню тышында да бизге ачха да, къумач да берилгенди. Энди биз былай тынгылаб къалай турай-ыкъ? Не? Мени сартын, мюрзеуню джартысын... неме...

— Сора мюрзеуню джартысын ызына къайтарыргъа дейсе? Не? — деген тауушла чыкъдыла. Халкъ дауур-сыйор этди. Унух туруб сѣз алды:

— Джамагъат! — деди ол. — Ушатсагъыз, бу ишни юсюнден мени кѣлюме ма былай келеди: ол къарт тюз айтады. Москвачылары аууз къабынлары алыб ашагъанны мен да бек ауур ишге тергейме. Алай болса да бизде, Назлы-Къол элде, мал табаргъа боллукъбуз. Биз Москвагъа мал джиберсек дейме!

— Биз айтырыкъны айтды, сау болсун, алай этейик, — деб халкъ гюрюлдеди. Талай адам, «Алай бир мал, быллай бир мал табарбыз», — деб джан аурутуб сѣлешди.

Бир джамаутон къарт, сѣз да алмагъанлай, кенгден базыкъ ауазын бошлады.

— Башха малым джокъду, ат берсем, къалай болур? Ат дейме!

Аны къатында бир сазбет киши да анга чарлады. «Кет, уялмаймыса? Ким ашарыкъды анда сени ат этинги?»

— Ашаргъа джарамаса, джегер, — деб ол да анга къайырылды.

Дуня дауур-суюр болду.

Бир узун къара шинли киши кенгден къычырыб сорду:

— О, бир сорлугъум, къаз, бабуш берсек, къалай болур?

Аны къатында бир къубабет къарт да къычырды:

— Тери берсек, джарармы? Эчги тери, дейме..

Адамла харх этиб кюлдюле. Башхала да анга ачыуландыла.

— Москбачы сени эчки теринги башынамы урлукъду?

— О, тыбырсыз, анга къабарыкъ керекди, къабарыкъ! Аны нечик ангыламайса? Джау, бышлакъ!..

— Бир сабыр болугъуз... тохтагъыз... — деб, кюреше кетиб, Харун халкъны кюнден-бутдан шош этди.

Таукъан ёрге къобуб, бети джарыб айтды:

— Берекет берсин, былайда халкъ бек ариу, бек тюз айтады. Джетген кюн орус халкъ бизге къарнашлыкъ этди, биз да борчлу къалмазгъа керекбиз. Москвагъа къой, тууар дегенча затла джыйыб джиберсек, бек ашхи боллукъду... Былайда къаз, бабуш дегенле да болдула, къайсы эсе да тери да деди. Мен сорурма да, сизге тюз хапар берирме.

Тамбладан башлаб, мал джыйыб, Назлы-Къол элни аты бла Москвагъа джиберирге деб, халкъ оноу этди.

Асланбек туруб сёз къошду.

— Джамагъат! Бу Москвагъа болушууну юсюнден комиссия айырсакъ деб кёлюме келеди. Иш иги толурча, талай эсли адамны бойнуна салсакъ. Мен ма бу адамланы дейме: Акъбайланы Халит, Чомаланы Башчы, Болатланы Алим, Берекетланы Унух. Къалай кёрсеніз?

Халкъ: «Разыбыз, разыбыз!» — деб къычырды...

Чегетлени юсюнден ишни болумун Харун кеси къысха кесгин ангылатды:

— Бир къауум адам, соргъан-оргъан да этмегенлей, кече-кюн демей, чий агъачны аямай кеседи. Айхай, кеси джарлылыгына кесе уа. Пашинскеге элтиб барип этедиле. Къралны, халкъны мюлкюн халек этиб барадыла.

Неин тышында да чегетлеге эчкиле да уллу заран саладыла. Бир къауум бай, эчкилеге деб, агъачны хамап къырыб барады. Ма бу ёзен бетлеге барыгъыз да бир къарачыгъыз. Тал, эмен, къара агъач, къайын къалмагъанды, къыргъандыла. Аны алай кёрген джыларча боллукъду... Ол Амгъата ёзенде уллу кюнбетни барыгъыз да билесиз! Энди ары барыгъыз да бир къарачыгъыз? Агъачны къырыб халек этгендиле, сыйдам этгендиле... Кийик джаныуар болса, урама десенг, къачар да ёлюмден къутулургъа кюрешир. Терек а башына не мадар этер? Ол къачалмаз! Алай ёре туруб тургъанлай ёлдю да къалды. Къралны, халкъны байлыгы ма алай халек бо-

луб барады. Бу бетсиз иш тохтаргъа керекди. Аллай аман ишлени джюрютгенлеге хатер этерге джарамаз, аланы, тазир салгъан бла къоймай, тутаргъа керекди.

Дагъыда талай адам, Харун айтханны бегите, къаты сёлешди.

Чегетлени сакъларгъа деб беш адамдан комиссия айырдыла: Болатланы Аубекирни, Джашаккуланы Мустафаны, Текеланы Шамилни, Къойчуланы Юсюбню, тамадагъа да Семенланы Керимни дедиле...

Экинчи кюн огъуна комиссия къадалыб ишин этиб башлады. Кёб да бармай чегетледе балта, мычхы тауушла тохтадыла. Пашинскеге базаргъа элтиб джарлылыгына сатаргъа неда юй, бау ишлерге агъач кереклиси болгъан адамлагъа комиссия кеси оноу этди. Андан эркинлик болмай, чий агъач кесген да тохтады.

Москвагъа болушлукъну юсюнден айырылгъан комиссия да, джан атыб, къаты ишледи, элде юй сайын айланды, къошлагъа да чыкъдыла. Къуру он кюнню ичинде джюз къой бла элли тууар мал джыйдыла. Унух эки нёгери бла ол малланы Пашинскеге сюрдю. Ачлыкъ джетген районлагъа деб алайда къарачай элледен келген иги кесек мал кёрюндю.

Урлукъ алгъанлай, Назлы-Къол элни халкъы сабаннга къотарылды. Элде да, ёзен ичинде да сабан ызла къаралдыла.

Джер комиссия Къызыл Аскерде, партизанда адамлары ёлген юдегилеге, къартлагъа сабан сюрюрге болушду. Ёгюз, къаладжюк табылгъанны алгъы бурун алагъа бердиле. Эркишиси болмагъан юдегилени сабан ызларын джер комиссияны адамлары кеслери барыб сюрдюле...

Бир кюн эртденбла Унух, ёгюз да, къаладжюк да табыб, Балданны бачхасын сюрюрге барды. Ол арбазгъа кириб таууш этди, киши кёрюмеди. Къараса, юйню эшигине кирит тагъылыб тура. Анга да къарамай, хоншу

джашчыкъ да баш баугъа къадалыб, Унух бачханы сюрюб башлады.

Кюнортагъа Унух, бачханы сюрюб бошаб, кетерге тебрегенлей, Балдан келди:

— Гырджыннга тансыкъ болгъанма да, кесими тыялмадым, мюрзеу алгъанлайыма, тирменнге чабдым... Адам кёб басынды да, кёб сакъладым...

Ол, бачхасы сюрюлюб тургъанын кёрюб, кёзю-къашы джарыб, тирилиб, алгъыш этиб, тилек тилеб башлады:

— Унух! Бачхамы къалай сюрюрге билмей, бир бек къыйналыб тура эдим, къууандырдынг, къууанчынг кёб болсун, ийманлы бол, эки дуниянг да джарыкъ болсун.

— Балдан! — деди Унух, — Тамаш алай башсыз болгъанлай къалдымы?

— Сиз билгенча, ол Къызыл Аскерге 1918-чи джыл кетген эди. Андан берн аты-чууу да чыкъмай къалды, былай джерге киргенча, думп болду да къалды. Джарлы джан, урушлада къайда къанына боялыб къалды, къайдам? Атасына ёлюр ауруу тийгенлей, бир келсе деб таралдыкъ, алай а келмеди... Атасы да аны кёрюрге термиле кетди... Энди мен да кесим джангыз, ма былай атылдым да къалдым. Джангыз балам, Тамаш, сау болса, мен былай къармалыб турмаз эдим.

Къатын, джылаб, джамаулу хотасы бла суююмлю джыйрыкъ джукъа бетине къадалды. Унух, «бу сёзню бош къозгъадым кёреме», — деб соргъанына сокъуранды.

— Унух, — деди Балдан бир кесекден, — анамы джаны ючюн, бир джукъ ауузлан, иерик тюлме.

— Огъай, сау болугъуз, берекет берсин, иш кёбдю. болмай эсе, бир суусаб...

Балдан тузлукъ суусабны эрлай келтириб, джашха узата, сорду:

— Унух, айыб этме, бир сорлугъум: къалай кёреме,

энди мени джангыз балам, Тамаш дейме, былай башкыз болгъанлай къалыб кетерми?

— Балдан, ким билсин. Алай болса да, тюрб болду деб умут юзюб, ашын, ысхатын да бериб, тюрнгюлюб тургъанлай, босагъадан доб деб тюршюб къалгъанла да боладыла.

— Ах, манга аллай игилик къайда? Сени бу иги сёзлени айтхан ауузунга джаным къурман болсун!...

Унух, Балдан бла татлы саламлашыб, юйлери таба атланды. Ол къылычладан былай орамгъа чыкыгъанлай, бир ёгюз арба, джызылдай келиб, алайда тохтады. Арбада экеулен: бир тонлу киши бла бир шнелли. Аны мангылайында бир уллу къызыл джуддузу бла буденов-касы. Аскерчи, арбадан секириб тюршюб, къалын къара мыйыкъларын сылай:

— Унух, нек турсунмайса? — деб ышарыб анга къарады. Ол чартлаб джетиб:

— Тобасто, Тамаш! — деб айландырыб, аны талай кере къаты къучакълады. Анасы да, шыб деб джетиб:

— О, балам... тюршюм болур да! — деб, Тамашны кесини арыкъ кёкюрегине къаты къысыб, къууанчлы джылады.

Джууукъ, тенг да чабышдыла, дуння басынды, къууандыла...

* * *

Унух къабыргъа хоншусу Теке бла сабан нёгер болду. Беш кюнден, кёзюулери джетиб, ала сабан агъачны алдыла. Теке, аны къатыны, Унух да анасы Лейла бла, эртденбла эртде къобуб, сабаннга Бал-Орунлагъа кетдиле...

Теке ууаныкларыны башларындан тутду, Унух да сабан агъачха къадалды. Аллында бир кесек къылыкъ этиб къыйнасала да, ууаныкла баразагъа джарашдыла.

Сабан агъач, джумушакъ къара топракны джассы-джассы кесиб, бир джанына сойландырды. Унухну анасы да, Текени къатыны да, бачханы ташын ариуладыла.

Кюнорта болгунчу огъуна арыкъ ууаныкла арыдыла, сыбыртхы джетдиргенликге, атлам къошмадыла.

— Теке, — деди Унух, — сабан агъач бармайды, ёгюзле арыгъан болурла дейме.

— Да ёгюзлени арыгъанлары бла къалгъанларын сабан агъачха сор...

Кёб да созмай кюн орта азыкъгъа тохтадыла.

Ёгюзлени гахиникге нерге къоркъуб, алларына бичен бурхуларын атдыла. «Бир къабыгъыз, марджа», — деб Унухну анасы Лейла сютбашы къошулгъан джуууртну агъач аякъла бла хар кимге берди, сырты къызылдым къалын таба гырджынны сындырыб бирер уллу туурагъанны да узатды. «Мынга къара, — деди Теке, гырджынны къолунда тегерек айландыра, — мен гырджын кёрмегенли, джыл кёзю джетди. Бу арт кёзюуде бияму-гъубуз да къуругъан эди. Мен уллу джангылгъан кёре эдим. Энди мен ёлгюнчю къарным ашарыкъдан тоймаз деб тюнгюлюб бошагъан эдим. Бу бизге берилген мюрзеу бла энди биз ачлыкъ ёлюмден къутулабыз. Джетген кюн Ленин да, Совет власть да бизге болушдула, ёмюрлери узакъ болсун, къууанчлары кёб болсун!

— Мени джауум да, — деди Лейла, — ачлыкъ азабын сынасын. Дунияда андан уллу къыйынлыкъ болмаз. Энди мындан ары биз аны кёрмей къалайыкъ.

Былай сындыргъанлай, Текени къолундан бир гырджын бурхучукъ, чартлаб тюшюб, хансха батылды... «Э! Мюрзеуню къачы урмасын», — деб ол гырджын бурхуну излеб табыб, аузуна атды.

Къыйналсала да, ёзеннге салкъын айланыргъа бачханы сюрюб бошадыла. Сабан чыпчыкъла къадалыб къурткъамыжакъ къоймай чёбледиле. Ачлыкъ къыхсан болур, ала адамладан да алай уллу къоркъмайдыла.

Унух, арбадан акъ къабчыкъ бла урлукъну алыб келиб, бачханы кыйырына салыб сюелди. Анасы келиб юретди:

— Балам, урлукъну мардасы бла атаргъа керекди, аз атсакъ да болмаз, кѣб атсанг да болмаз. Бачха къалын болса, сабахла бир-бирлерин ашарла, бир-бирлерине салкъынлыкъ этерле. Олсагъатда сабах да ингичгерир, нартюх да осал болур.

Лейла, саб-сары нартюх бюртюклени къол аязына алыб, алгъыш этди:

— АлаMAT урлукъду. Муну бизге берген насыблы болсун, ёмюрю узакъ болсун. Унутмазбыз, бюгюн бу бизге алтындан багъалыды...

Нартюх бахча сютден тола, сабахла да, джелде чайкъалыб, бир-бирлерине шыбырдашханлары Лейланы кѣзюне кѣрюнюб, кеси аллына ышарды.

Анасы юретгенча, Унух, не усталыгъын да салыб, кенген, билегин гаукел силдеб, эрлай урлукъ атды.

Нартюх бюртюкле, хауада сѣдегей джюзе барыб, джумушакъ къара топракъгъа сойланыб, алтын мынчакълача саргъалдыла. Урлукъ атыб бошагъанлай, эки-юч баласны бир-бирине байлаб, Унухну байталын джекдиле, айланыб бачхагъа тырнау салдыла.

НАЛ ЧАКЪГЪАН КЕЧЕ

Ашхамда огъуна ауур булутла кѣкню кючлеб, аякъ басханны кѣз кѣрмезча кече къарангы болду. Муадзин джассы намазгъа азан кычыргъанлы, иги кесек заман кетди.

Анда-мында ит юргенден, эшек окъугъандан башха таууш джокъду, дуня рахатды. Терезесинден джарыкъ ургъан юй кѣрюнмейди. Халкъ джукъугъа сингенди.

Кёзлери джукъу кёрмеген джангыз юч атлы барды. Ала, кечегн бёрюлеча, сагъайыб, чегетде кюрес джолда, атларын къамчилеб, мукъут болуб барадыла. Къурч туякъла ташлада отлукъ ташча джилтинлеб чагъадыла. Эл башында тапхырлагъа джетгенлей, атларындан тюшюб, къошбаш болуб, кёб шыбырдашдыла ала. Саутлары-сабалары эркин: хар кимни шкогу, героху, къамасы. Аланы бири, чёгелеб, атланы джоугенлерине къадалыб, уллу ташны джанына къысылыб къалды. Экиси уа, шокларын да къолларына алыб, чырпа бёрклерин кёзлерине тартыб, бетлерин башлыкълары бла байлаб, бёрюлеча, тёрт джанларына илгизлик къарай, эл таба гузаба ташайдыла.

Ревкомну председатели Ортабайланы Асланбек, ишден кече арасында келди юйюне. Юй бийчеси да, аны эгечи да ашарыкъ къайгъылы болдула. Тепси бла мняла табакъда исси какны тютюнлете аллына салдыла. Агъач аякъ бла къалын тузлукъ да салдыла. Асланбек ашаб бошагъанлай, эрлай тепсини джыйыб бошаб, аны юй бийчеси хапар айтыргъа ашыкъды:

— Къан джаусун Бекир-ханны юйюне-башына да! Бу элни аманына аман джетмез. Бююн эртденбла мен аны къатынына, Хорасанга, тирменде тюбедим... Ой! Мени джаратхан аллах, шо ол манга бир этди! Алынды, къутурду, ташны-ташха ургъанча этди, ачы-ачы къаргъады. Къаргъышы башына джетсин! Дунияда ол бизге айтмагъан аман къалмады...

— Нек къаргъайды сора?

— Кюн сайын налог де да кел, башымдан бездирдигиз, деди. Мингден артыкъ къоюгъуз, джылкъыгъыз, тууарыгъыз арбазыгъызгъа сыйынмай дёб сёлешедиле, — деди. Сора мен малымы урлабмы алгъанма? Аллах берген, аллах буюргъан мюлкюм шойтда? Ол манга салгъан налокю мен, мюлкюмю джартысын джойсам

да, төлеяллык тюлме, деди. Эм артында уа алай айтыб кьойду: «Асланбек, бизни туб этеме деб, иш этиб кюрешеди. Эслеб кьалсын, кеси туб болуб кьалыргъа да болур. Юй ишлерик хапарыгъыз чыгъады. Хо, ишлегиз! Джангы юй эски юйден эсе гюрюлдеб иги джанар!..» Дагъыда не сандырады кьайдам, айтыб кьолумдан келлик тюдю...

— Кьой, кьой, — деди Асланбек. — Сен кьатын сёзге бош кьыйналма. Ала бизге бир зат этселе, бойнумады.

— Огъай деме сен, — деди юй бийчени эгечи, — байла бизге уллу илиннгендиле. Аллах сакъласын, ачытыргъа огъай демезле, эслеб джюрге керекди.

— А киши, — деди юй бийчеси. — биз кючден-бутдан эс джыя башлагъанбыз, эслеб джюрю, дюргенлик этме. Сен партизанда айланган заманда акъ абычарла, бандитле манга кьаллай бир кьыйынлык салдыла? Джюрегим рахын болуб бошагъанды. Айтхан болурма, бир кече ала манга бир этдиле. Санларым кьалтыраб, джюрегим тыпырдаб, манга бир кьыйынлык джетди. Тангига дери, джашчыкъны да кьойнума кысыб, полгъа бауурланыб тургъанма. Акълада абычар болуб айланган Дуда улу, эки-юч бандит негери да бар, шоккла бла атыб, кече оджагъыбызны ойдула, сау терезе кьоймадыла. «Асланбек, не кызбайса, бери чыкъ», — деб тангига дери арбазыбыздан кетмедиле... Сени юйде болмагъанынгы да биле тургъанлай, хыликке этиб... Ауазындан таныгъан эдим... Аланы бири Бекирни джашы Дотду, джитчакёз, аны сыпатындан кьоркьарса, бусагъатда, бандитге чыгъыб, чегетде айланалды...

Асланбек тиширыулагъа ариу айтды, джумушакъ сёлешди, алагъа кёл берирге кюрешди. Алай болса да, юй бийчени джюрегине тюшген кьоркьюу кетмедди.

— Байла, бандитле кьаллай бир адамны ачитдыла. Совет властны кьурутмай боллукъ тюлдю, — деб ант этиб айланадыла. «Ашыкьмагъыз, энгда кёзюу айланыб бизге келмей кьалмаз!» — дейдиле.

— Кьоркьмагъыз, ала Совет властха бир зат да эталлыкъ тюлдюле. Ангылаймысыз... бир зат! Юйюбюзню акъла кюйдюрдюле. Энди анга ёкюннген да кьалсын. Джууукъ, тенг болушады, агъач керегин табханма, узайтмай юй ишлеб башларыкьма... Кёрюрсюз, андан да иги юй ишлерме...

Асланбек джатарыны аллы бла кеси джараууна эшик аллына атлады. Коридорну эшигин ачар-ачмаз, шкок атылды. Асланбек, илгениб, эрлай ызына кьачаргъа умут этди. Алай а кьарыуу джетмеди, буту ачыачы чанчды, исси болуб джызылдады.

Тиширыула эшикге чабдыла. Асланбекни, коридорда джыгылыб тургъанлай, юсюне чыгыб, кьычырыкь-хахай этдиле. Асланбек кьыйналыб турду ёрге. Тиширыула болуша, орундукъгъа элтдиле аны. Ачыб кьарасала — тюз тобукъ башында джарасындан уруб кьанчыгъа.

Шкок таууш сагъайтхан болур эди, олсагъатлай джууукъ-тенг да чабды, басынды. Не болгъанын ачыкъ билгенден сора, талай адам да, мурдарны излей, элге, орамлагъа джайылдыла. Кьартла, не усталыкъларын да салыб, джарасын байладыла, алай а кьанын тыялмадыла. Асланбек, бети-кьуту да кетиб, ынгычхамазгъа кюреше тургъанлай, эс ташлады. Аны алай кёргенлей, джашланы бири, атха миниб, Кьызыл Аскерни докторуна атылды. Кёб да турмай доктор Михайлов Петр да, джаш да джетдиле... Ол, тинтиб кьараб, Асланбекни кесине ачыкъ айтды: « Бутунгу сюеги халек чачылгъанды, арты аманнга кетерге боллукъду, бутунг кьораса, дейме. Алайсыз джанынга кьоркьуу барды...

Алай а Асланбек не аз да унамады...

— Ким болду бу мурдар, шкок къайдан атылды? — деб адамла бир-бирлерине сорушдула. Бир къарт: «Эшитдим, ол шкок Асланбеклени туураларында дранбаш юйню чардагъындан атылды», — деб къаты тутду. Барыб, къармауул этдиле, алай а тиширыуладан, сабийледен башха адам табылмады. Кертиси да, ол дранбаш юйге ишекли болурча эди. Аны иеси — Хангерий бандитни кичи къариашы Матай эди.

Ючюнчю кюнюне Асланбекни буту, къаралыб, кёбюб, дингиз болду. Джууукъ-тенг, Асланбекге ёлюм къоркъуу джетгенин сезиб, кече-кюн демей юсюне ёре туруб, билгенлерича, ханс дарманланы теджеб кюрешдиле. Алай а бир да маджал болургъа унамады.

Тёртюнчю кюнню кечесинде биягъы дохтур Михайлов, Асланбекге келиб, иш аманнга кетерге тебрегенин эслегенинде, кишиге да сормагъанлай, операция этди, джарагъан дарманла салыб байлады. Кече-кюн демей, аны юсюне ёре туруб, иги дарманла бла багъыб кюрешди. Алай бла Асланбек эки ыйыкъдан сора ёлюм къоркъуудан къутулду, кёзю-башы джарыб, ашарыкъгъа айланды.

— Не болгъанды, — деди Асланбек бир кюн сагъайыб, — бу дауур-суйюр, мычхы, балта таууш неди?

— Кишиге да сормагъанлай, халкъ, басыныб, бизге юй ишлейдиле... Ёгюз арбала бла агъач да, таш да ташыйдыла, — деб джууаб этди юй бийчеси...

БЕЛГИ

Бир кюн ингирала Гебенланы Хаджи-Мурат кылычладан: «Ой, Унух», — деб таууш этди. Джаш, чартлаб чыгъыб, аны аллына барды.

- Алан, Унух! Нек кёрюнмейсе?
- Иш кёбдю...
- Унух, сен бюгече бошмуса?
- Бек керек эсем, бош да болурма.
- Тейри, бир уллу иш чыкыгъанды.
- Нечик?..
- Мени бла кьонакыгъа барамыса?
- Сени бла таудан ауаргыа да артыма турмам! — деб джаш, ышарыб, анга джумушакъ къарады.
- Джюр сора, хайда, кийин!

Унух андан ары хапар соруб да кюрешмеди, барыб, эрлай кийниб чыкыды. Уллуракъ болса да, аны субай санларына атасыны мор чепкени ариу джарашады. Белинде къара къамасы, кюмюш белибауу, башында да акъ кийиз бёркю... Экиси да кьолтукълашыб, ташлы, тар орамны энишге айландыла. Сёлеше келиб, Хаджи-Мурат айтыргъа излеб тургъан сёзюн таукел тебретди.

— Сен, башынга бир иш этмей, былай тынгылаб къачаннга дери турлукъса?

— Неге тынгылаб? Ариу кызыла мени унамайдыла, эршилени мен унамайма, — деб Унух, аны сёзюн накъырдагыа бура, кюлдю.

— Кимди ол санга унамагъан? Айтчы бери! Келечилик менде болсун, билесе: «Келечини эки кьойну ётюрюкден толу». Тейри, мен кызы бла джангыз бир кере сёлешгенлей огъуна, аны санга былай бачхала бла кеси чабыб келирча этерме.

Экиси да кюлдюле.

— Унух, — деди Хаджи-Мурат, — кертиси да, сен Апсатдан быллай бир нек джанлайса? Биле болурса, «сюргенден къачма, къачханны сюрме».

— Огъай, джанлагъан, къачхан да мен тюлме, ол кесиди, — деди Унух мыдах эмда кысылгъан ауаз бла.

— Эсингде болсун, элде аны тилеген джашла бардыла, артыкъсыз да Маламай аны ызындан тюшгенди. Сен керти да аны сюс эсенг, анга тюбев, джюрегинги нек ачмайса?

— Ол къачыб айланады сора, мен аны бла къалай сѣлешрикме? Бизде къурманлыкъ болгъан кече чакъырдыкъ. Унамагъанды. Къыз мени кесиме огъуна айтханды, энди биз тюбемесек иги болур деб. Бу ишден, эшта, хайыр чыгъарыкъ болмаз.

— Унух, тохта! Сѣз ачыкъ болсун. Мен бир кере Апсатны хапарын санга тюзюча ангылатыргъа кюрешгенме. Энди сен, манга ийнанмай, элде джюрюген ѳтюрюк хапарлагъамы ийнанаса? Тейри, сен кесинги тилчилеге хорлатханса.

— Огъай, мен санга ийнанмасам, кишиге да ийнанмам. Алай а андан не келсин? Къыз бир кюн, манга салам да къайтармагъанлай, къатым бла озуб кетди.

— Ол сенден игитда къачады, — деди Хаджи-Мурат, — сен заманында анга тюбев сѣлешмегенсе. Ётюрюк сѣзге къараб, экили болгъанса, Унух, сагъыш эт! Сени терслигинг джокъ эсе, къыз сенден нек джаплайды? Бир ойлашчы: тюшюм-тюнюм да сен деб, сени ючюм къаядан секиреме, деб тургъан Апсат бюгюм сенден нек джанлайды?

— Хаджи-Мурат, ишек джокъду, былайда сен да, мен да ангыламагъан бир зат болур!

— Алай дегенинг?

— Апсат Маламайгъа белги берди, белги алды деген хапар керти хапар болур.

— Унух, ол хапарны мен да эшитгенме... Маламай, кертиси да, къызгъа талай кере келечи ийгенди. Алай а анга киши сѣз бермегенди, белги да бермегенди. Мен тюнене Апсатны кеси бла энчи сѣлешдим. Белги-мелги деген ишден аны бир зат хапары да джокъду. Ангылай-

мыса?.. Ол хапарны чыгъаргъанла сизни сүймеген тилчи адамладыла.

— Хаджи-Мурат, сен мени иги ангыламайса. Тилчилени сёзлери мени кёулагъыма да кирмейдиле. Мени кысха джууукъларымдан эки-юч адам: «Сен Апсатха къатышсанг, биз сени саламынгы да алмазбыз, бизден да бошадынг, кесингден да бошадынг дейдиле. Алай болса да, ала айтхан да мени кёулагъыма да кирмез. Бу ишни юсюнде мени кыйнарыкъ, манга ауур тирик джангыз бир зат барды: анам. «Сен Апсатха къатышсанг, берген сютом харам болур», — десе, сора ол мени къармады. Маламай айтханнга кёре, анам Зайнебге разыды.

— Унух, — деди Хаджи-Мурат, — тамагъын кёлтюрюб, — оллахий, сен къатышыб айлана кёреме. Мен Апсатны юсюнден сени ананг бла сёлешдим... Сени ананг Апсатха разыды, ол Зайнаб-зат деген хапар бош, ётюрюк хапарды. Унух, сен манга бир ачыкъ эт, сен кызыны керти да сюемисе? Огъесе...

— Манга кёууанч джашау берлик Апсатдан башха киши джокъду, — деб Унух тартынаракъ ауаз бла кысылыб айтды.

— Хайда сора, джюр!

— Къайры?

— Апсатха!..

Унух тирилди, кёзю-къашы джарыды, мутхуз джюрегине къан таякъ урду. Экиси да, экинчи джукъ айтмагъанлай, джолгъа джарашыб, тири-тири атлаб кетдиле...

Арбазда аякъ таууш эшитгенлей, кызы, сагъайыб алааны алларына чыкъды.

— Ингир ашхы болсун, Апсат! — деб Хаджи-Мурат джумушакъ салам берди. Къыз саламлашды, Унух таба уа бир да къараргъа излемегенча этди, къабыргъасын анга бура, юйге чакъырды:

— Келигиз-кёл, атám намазгъа кетгенди...

Хаджи-Мурат, Апсатлагъа джууукъ джетгени себебли, юйге эркин атлай кирди, Унух а — тартына-тартына. Апсат эрлай патегеп лампаны джандырды. Къабыргъалагъа уллу келеккеле тюшдюле. Джашла столджанына чёкдюле... Юйде кюйюз-мюйюз, кюзю болмаса да, хар зат кирсиз, эсги агъач орундукъда — джуур-гъанла, къуш джастыкъла. Гитче терезечик кирсиз, омакъ оюлу хар джабыу бла джабылгъанды. Юйню бир къабыргъасында, джукъа хар бла джабылыб, тиширыу чепкенле, джаулукъла. Апсатны юсюнде, Унух алгъын кёргенча, къолан алакътатай чепкени, кашемир джаулугъу, аякъларында окъа салынган сахтиян чарыкълары. Агъач орундукъгъа къолун салыб, Апсат, уллу дугъум кёзлерин Хаджи-Мратха айландырыб, мыдах сюелди.

Хаджи-Мурат, накъырда эте келиб, туура сёзге кёчдю:

— Сиз экигиз бир энчи сёлешсегиз, бир-бири тилигизни бир ангылармы эдигиз деб келеди кёлюме.

— Хаджи-Мурат, — деди къыз тартынаракъ халда, — мени джюрегими ангылар адам кёрмейме мен... Манга сёлеширге турсунмагъан адамгъа мен тиллими къалай ангылатырыкъма?

— Огъай, огъай! Тохта, Апсат, джангыласа... — деди Унух, бираз аллына силкине.

— Мен ангылагъандан, сизни джазыуугъуз бирди... Апсат! Сенден багъалы Унухха киши да джокъду... Сен да алайса... Бош кесигизни соймагъыз да, юйдеги къурагъыз! — деб Хаджи-Мурат бир джанына къарады. Къызны ичи дуу джана турса да, тышына билдирмезге излеб, тынгылауну басды. Унух да, тынгылай туруб, ауузун кючден бла бутдан ачды:

— Апсат, — деди ол, — менде терслик бар эсе, кеч...

Унух, джюрегинде басыныб, кьайнаб, айтыргъа кюсеб тургъан затларын айталмады, джунчуду. Аны алай кёргенинде, Хаджи-Мурат чыдаялмады, кёб сёлешди, ол кеси айтыркъны да, Унух айтыркъны да табыча, деменгили келтирди.

Апсат да, сёлеше келиб, ахсыныб тохтады:

— Унух бек тюрленгенди, алгъынча кьарарыкъ болмаз энди меннге...

Унух, эрлай кюмюш белибауун да, кьамасын да тешиб алыб, кьызгъа узатды. Къыз, ишни ангыламай, суююмлю джаякъларына кьызыл ура, сорду:

— Бу неди? Не этесе?..

— Аны нечик ангыламайса, — деди Хаджи-Мурат, аз ышара. — Белги, ол санга белги береди, белги. Созма, кесинг да не бересе?

Апсат, акъырын чыгъыб кетиб, башха юйден бир гитче тиширыу гёрохчукъну алыб келди да, джашха таукел узатды.

Унух, кьызыны герох болгъан кьолун эки кьолу бла да тутуб, акъырын айтды:

— Апсат! Къууанч бирди, кюнюм-тюнюм да сенсе!

Къыз да анга суююмлю, джумушакъ ышарды... Унухну джюрегинде кьара туюмчеги тешилди, аны, кьоргъашынча, джюрегин басыб, аурутуб тургъан зат да эриб чачылды.

— Хаджи-Мурат, — деди Апсат, уяла-уяла, — бир тилегим: атам мыдах болмасын, сёз анга да ачыкъ болсун!

— О-о! Сен аны ючюн бир да кьыйналма! Мен анга онглу кьартланы джиберирме... Апсат! Заман болду, кетейик...

Джашла экиси да, кьыз бла татлы саламлашыб, орамгъа чыкъдыла. Унухха кьарангы кече кюндюзча джарыкъ болуб кёрюндю...

— Алан, — деди Унух, — бюгече сынадым... Сүй-мекликни адамны ауузун да, сёзюн да кзурутхан адети да бар кёреме! Къызгъа айтырымы айталмай, кърмалыб къалдым да. Сау бол, тенгим, адамлыкъ этдинг... Мен айтыр затны кесимден эсе да иги айыртдынг...

— Да, — деди Хаджи-Мурат, — сен мени суйген адамларымы бирисе, тенглик этерге кюрешдим... Апсат бла кзууанчынг кёб болсун...

Хар ким кесини энчи сагъышын эте, тынгылауу басыб, экиси да иги кесекни бардыла. Андан сора бет жарыкълы тынган бу кзууанчлы ишге кемсиз кзууанганлары бет къанларындан кесгин таныла, экиси джолну эки джанына айланыб, кърангы кечени кучагъына эндиле.

СЫРТЛАДА

1920-чы джыл июнну аллында бир чууакъ джылы кюн эртденликде, атларына къонуб, джер комиссияны членлери Аппаланы Махамед, Джаубаланы Солтан, Къушджетерланы Абу, Берекетланы Унух, къышлыкъланы юлеширге деб, сыртлагъа атландыла. Кюнбетде айланч-буйланч бурулгъан джолдан джанлаб, кенделен баргъан кенг кюрес джолгъа чыкъдыла.

Чегетге айбатлыкъ берген джайылтма чынар толу. Эмен да, къайын да, тал да, эчги агъач да, бусакъ, кёк агъач да, такъюзюк да бар. Тёбен джанларында чегет ичинде ачыкъ гоккалы джашил тала. Назик чапракъланы эртден чыкъда кюн таякъла кюмюшча джылтыратадыла. Салкъын чегетден мылы, джылы тылпыу урады.

Тюрлю-тюрлю чылчыкъла, танг жарыкългъа кзууаныб, кирсиз хауалы кёкде керпеслениб ары бла бери джюзедиле.

Адамны джюрегин таралтхан булбул джырла четни бу ариулугъуну юсюне да джангы ариулукъ къошуб, джашаугъа суймекликни бекден да бек ёсдюредиле.

Бюгюн быллай ариу эртденде джер комиссияны тамадасыны, Берекетланы Унухну, кёзю-къашы да бек джарыкъды. Сёлешгени, кюлгени да табигъатны ариулугъуна келишеди.

— Тейри, муну бир уллу къууанчы болур! Не эсе да къанат битгенди, — деб нёгерлери кёз сакълаб туруб шыбырашыб да къоядыла.

Адамны джюреги джырлай башласа, ауузу да къошулур анга. Киши да тилемегенлей, Унух, ауазын толу чыгъармай, адебли халда джырлагъан да этди. Муну бу халда биринчи кере кёрген Джаубаланы Солтан чыдаямдады, ууакъ джилтинлеген гитче кёзлерин ышарта сорду:

— Унух, оллахий, сени бир уллу къууанчынг болур дейме! Не-е? Джашырма да айт, биз да къууаныр эсек а.

Джаш джууабдан джанлар къайгыгыгъа кириб, джюгenni бошлады. Ингичгебел байтал, илячинча керилиб, секириб тебреди. Тенглери да аны ызындан сюзюлдюле.

Кюнорта бола ала сыйдам, джалан сыртха чыкъдыла. Тютюнлеген атладан ачы тер ийис урду. Тёгерекде кём-кёк ачыкъ сыртла, чатла, гетлешле, Ханс ёсюб алкъын алай уллу болмаса да, дунья джашнагъанды. Акъ, кёк, къызыл — былайда болмагъан гокка ханс джокъду.

Къалын къырдышда баппаханла да, алтын табакъ-чыкълача, саргъаладыла. Кёкде анда-мында къочхар булутла кёрюнедиле. Аланы кёлскелери джетиб джалан сыртны ала-къола этдиле.

Былайда сууукъ тау аяз джетиб, пйнакълаб, Унухну суйюмлю бетин сылады. «Бир кесек солуюкъ», — деб

Солтан, атыны ал аягын джюгени бла байлаб, отлауга бошлады. Негерлери да алай этиб, махорканы буруб, тютюнлете тебретиле.

Унух бу джуртлада мал джалчылыкда талай джылны айланганды. «Эй, джандан татлы джуртларым!» — деб тансыклаб, озган заманны кыйынлыкы, заууклуугу да эсине тюшюб, джашны джюрегин кюзгадыла. Аланы юслерине да келир джашауну кюуанчлы кыйгылары да кюшулдула. Сююмлю токь бетин тау аяз сылай, джаш кялын кырдышха бауурун берди. Марал чебно тил учунда ойната, шонтугуракь бурнун да акь гокка хансха тиреб, сагышха кирди. Баш кягга келиб, татлы джукьуга сингди.

Халкны, Унухну кюуанчына шагьатлыкь этгенча, табигьат джашнайды, кыйнайды. Тегерек — махтаулу джайлыкьла, кялын биченликле. Быланы кыйнаб чыкьган гаралары, кяра суулары адамга дарманлыкь этедиле.

Секиртме-Башыны таласы кялын джумушакь кырдыш, гокка десенг да, толу: кем-кек, джап-джашил, чыммакь, кыб-кызыл, саб-сары, мор... Тюрю-тюрю омакь кийинген гебелеккеле да, басыныб, алада азыкь излейдиле.

Таланы кюн чыкьган джанындан, кяя башындан энишге кярасанг — терен чегетли езен, уллу сууну бойнунда тюзде — Назлы-Кюол эл, ол элни асламысы, башларын да ханс кючлеб, тенгертге топракьбаш юледиле. Анда-мында дранбаш, кянджалбаш юй да керюнеди. Кяя тюбю уа джаргамлы джалан кюнбетди. Отлау эркин болганлыкьга, аны тиклигинден, эчки болмаса, алайга башха мал да басмайды. Бу кяяны эрнинде, чайырлы кябукьлары да алтынча саргала, кюшбаш битген юч мазаллы нарат терек, бутакьлары кяя башындан энишге салыныб, тюблери да эски нарат гоккадан толу.

Не исси кюн болса да, Секиртме-Башында санынг сылыт болмаз. Ёзенден арыб-талыб, чёбге абына, былайгъа чыкъ да бир кесек солучу. Тау аяз бетинги сылаб, санларынгы тирилтиб, чабар атлай болуб къаласа. Артыкъсыз да нарат тереклени кёлеккелери талагъа айланган заманда гоккалы, джумушакъ къырдышха сойланыргъа табсанг, нени да унутурса. Солумай былайдан озуб кетген джолоучугъа тюбемезсе. Былайда, деппанда, аяз нарат тереклени кече кюн да эркетгенлей турады. Бир-бирде ала, ич сёзлерин айта болурла, аз шыбырдарла, чайкъалыб бир-бирлерин ийнакъларла, бир-бирде да гюрюлдерле.

Унух бу джуртлада айланыргъа табса, анга алтын-кюмюш да керек тюлдю. Кюз ол бу чегетлеге кирсе, мамурач балгъа батханча болады. Наныкъдан башлаб муртхугъа дери былайда болмагъан джокъду, алма, кертме десенг да — да эркинди. Къара бишген кертмеле, аузунга джетгенлей, татлы-мысты суулары тёгюле.

Унух чегетге кирсе, не арымыз, не талмаз, не да эрикмес. Кёсю-къашы джарыб, къанат битиб, джолдан бир джанына джанлаб, чегетни къалынына сингер, терен хансны, къара чауулу барыргъа излер... Ташдан ташха секире, балдыргъан чапракълагъа батыла, къонгурау ауазын бошлаб, джырни келтирир. Сызгырса да, булбул дерсе, чегетни зангырдатыб, къанатлыланы сейфирсиндирир. Бир къауум адамча, Унух, эт не да тери излеб, джаныуар соймаз. Анасны: «Гюнахлы болма, балам», — деген сёсю джашны эсинден кетмейди. Сабийликден да аны табигъатха терен суймеклиги барды.

Унух чегетни джырлагъанын, джылагъанын да къыйналмай ангылайды. Боран джетсе, чегет чыкъар-чукъур эте болур, мазаллы терекле томалырла, къырылыб шындык болурла. Джаш, чегетни бу къыйынлыгъын кёрге-

ни болса, суйген тенгини кѡабырына тюбегенча болады... Ол чегетни байлыгына кѡууаныр, кѡыйынлыгына да ёкюнюр. Ёзен бетледе — кѡалын чегетле. Алтыкѡулач парат терекле эркин ашда семизден керпеслениб чайкѡаладыла, бир кѡауум терек да, — кѡая ранлагѡа илиниб, ачдан ёле, кѡубабетле, ингичгелелле... тюз тѡппелеринде болмаса, бутакѡ да джокѡ, гылджамылджа тамырлары да аш излеб, кѡаяланы кѡучакѡлаб. Джут адам, чегетге киргенлей, дыгалас этиб кеси башына хайыр излеб тебрейди... «Бу чыбыкѡла чалманнга, бу терек да — илкич неда аралыкѡ, бу да аркѡау», — деб балтаны ойнатыб башлайды. Чегетге керексиз заран, керексиз зарауатлыкѡ салгѡанын истемейди ол. Табигѡатны сыйын кѡре билмеген, аллай джут адам субай терекге тюбегенлей, неге керекли болгѡанына иги сагѡыш да этмегенлей, керилиб балтаны беклеб башлайды. «Бу терекни агѡач неда дран этиб, базарда сатсам, аллай бир, быллай бир ачха чыгѡар, он ийнегиме да энтда эки ийнек кѡошсам», — деб тергеб кеси аллына аюча мурулдар... Суу джагѡада джерк тереклени союб кѡымыжа этген ким болду? Алайда талай терек нек кѡуу болгѡанды? Алайгѡа кѡыйынлыкѡ джетдирген не кѡоян, не бѡдене болмаз!.. Адамны аманы.

Уллу элге, гитче элге да байлыкѡ берген чегетди. Элни агѡачын кѡорат да, сейирге бир кѡарачы! Не кѡалыр? Юй да, бау да думп. Оджагѡындан тютюн чыкѡмаз... тыбырынг кѡуруду, кѡампайдынг. Агѡач кѡуруса, тирмен да сымпайды, чалкѡы да чалмаз, балта да кесмез, башынг да кѡара пеллахха кѡалды...

Аман адам ёлсе, аман хапары кѡалыр, джылар адам табылмаз, «хариб» деб киши да сагѡынмаз...

Терек, ёлсе да, алай атылыб кѡалмаз: аны кѡууушларында чыпчыкѡ балала джырларла, агѡач тауукѡла да татымлы азыкѡ табарла.

Къуу терек кесин аямаз, къоркъмай, юркмей, джанган отха кирир, къол-къёмюр болур, къызгъанмай адамлагъа джылыуун берир, эт хычынланы тютюплетиб тепсиге салдырыр. Къачан да атасыны багъалы сёзю Унухну джюрегинден кетмейди: «Чегет къуруса, джаныуар да, къанатлы да къалмаз, туб болурла, суу да къурур, джашил чатланы да зыгъыр къючлер, сазбет болурла. Чегети болмагъан адамдан насыбсыз ким болур?»

Унух къумурсха тёбени къозгъамаз, чыпчыкъ уядан джанлаб озар, асхакъ къоянны ызындан сюрмез, бузоуу бла ана буугъа тубесе — юркютмез, ёксюз къалгъан кийик улакъны табса, багъыб мал этер. Сёз къозгъасанг, Унух былай айтыучанды: «Табигъат бла ойнамагъыз, адам аны баласыды, анга балалыкъ этерге борчлуду, алай эте билмесе — адамлыгъы да юсюнден кетди. Чочха да биледи анасыны сыйын кёре.

Солтан, хансха батылыб, тубан салкъыннга бетин салды. Къалгъанла да аны къатында сойландыла.

— Солтан, айыб этмегиз, — деди Унух, — бир сорлугъум: эндиге дери тартыныб соралмай тургъанма.

— Нек тартынаса? Сор, марджа!

— Солтан, сиз джаратылгъанлы да бу элде джашайсыз, сора сизге наградна деб нек айтадыла? Мен муну ангыламайма!

— О, Унух, алтын, аны хапары уллуду...

Солтан, кенг мангылайында терин кийиз бёркюу бла сюрте, кёзлерине мыдахлыкъ келе, сёзю шаш башлады:

— Патчахлыкъ, байла, бийле, аланы джюреклерине джарашмагъан адамланы алдаб, Тюркге алландыргъан эдиле... Биз да аланы бирлери болуб алдандыкъ да, 1904 джыл, джашау мадар излей, Тюркге кетдик. Джандетге барабыз дедик да, джаханнын сынадыкъ,

джалындан чыгыб джаннган отха тюшгенча болдукъ. Тюркде халкъ бизден да бек инджиллиб, джер да, суу да байланы кьолларында. Ачлыкъ эмиб, джукъгъан ауруула да абзыратыб, халкъ уллу дырын болду. Эй, сынадым — Ата джурту болмагъанны кюню да, насыбы да джокъ.

Апт этеме, биз тюркде сынагъан кыйышылыкъны айтыб бир адамны кьолундан келмезчады. Ой, мени джауум да джуртундан чыкъсын! Тойгъан джерден туугъан джер ашхы болгъанын кесим сынадым. Уллулугъа, гитчеге да энди мени джангыз бир осиятым, бир тилегим: Ата джуртубуз ючюн, Совет власть ючюн не кьал, не джан аямазгъа!

...Кавказгъа тансыкъ болдукъ, таралдыкъ, термилдик. Оллахий-билляхий, буруб айтмайма, ёлюклерибизни Кябагъа айландырмай, Кавказгъа айландырыб асырадыкъ. Кавказгъа кетерге эркинлик тиледик, бермедиле. Амалсыз болуб, къачыб тебретдик. Бир тюркю гетен тартылгъан къайыкъ бла бизни кече келтириб Къара Тенгизни бойнунда чегетге атды. Къалайгъа барырыбызны билмей, джол табмай, арсар болдукъ, инджилдик. Сора, чегетде бара тургъанлайыбызгъа, эки солдат юсюбюзге чыкъдыла. Тутуб, соруу этдиле. Ызыбызгъа Тюркге суредиле деб ичибизде джаныбыз джокъду. Сора мен, сагъыш эте келдим да: «Тюркге барабыз, андан адамлабыз», — дедим. Ала: «Ары барыргъа боллукъ тюлдю», — деб урушдула. «Алай боллугъуз», — дедим да мен да ичимден кьууандым. Сау кьаллыкъла, джол хакъ да алмагъанлай, бизни Пашинскеге джыйдыла. Андан элибизге келдик, кьууанч тыбырлы болдукъ.

Кёб да турмай, сора мени да, атамы да, кьарнашымы да, бизнича къачыб келген талай адамны да тутдула. Пашинскеге тюгел джетмей, ол полк туруучу джерни

билесиз да? Элтиб ма алайгъа джыйдыла. Алайда бизнича болуб тутулуб тургъан кѣб адам. Бар андан, не этерик эдик?!.. Къан джауду, тыбырыбыз къуруду, дедик... Сора, бир кюн атам, Къобаннга ат арба бла суу алыргъа баргъанлай, думп болду да къалды... Ол Пашинскени базарына чыкыгъанды. Бизде тишируу монастырде игумения болуб тургъан къатыннга — Марягъа тюбегенди да хапарын айтханды. Маря уа: «Петербургга ишим болуб барама, кел, джол кѣргюзюрме», — деген эди атама. Сагъыш эте келгенди да атам таукел болгъанды. Алайда къарнашындан ачха да, кийим да алгъанды да секиргенди да кетгенди.

— Чегетге? Абрек болубму? — деб Абу сейирсиниб сорду.

— Эшта-эшта, Петербургга!..

Барса, алайгъа барсын! Бир аламат, бир сейир сахар! Сора прошенна джазгъанды. Патчах олтургъан юнге Зимний дворец дейдиле, кириб, къагъытны бергенди. Хар кюн сайын бар да сюел, ит ыйлыгъын кѣрюб, сау бир айны сакълагъанды, тамам джанындан тойгъанды. Ачхасы да бошалаб, къуру къара ѳтмекге таяннганды. Бир да-бир да аны къайгылы киши да болмагъанды. Сора бир оруслу анга юретгенди: «Патчах эртденбла, былай келсе, онг джанына къарагъан къылыгъы барды. Алай бар да олтур. Ким билсин, рыхынг бар эсе уа?» Атам баргъанды да ол адам юретгенча чѣкгенди, юсюнде хазырлары бла чепкени, къамасы. Патчах, озуб бара, анга къарагъанды. Алай а сан да этмегенди... Андан сора да талай кюнню зар болуб сакълагъанды. Сонгура, бир кюн секретарь чакъыргъанды, экиси да киргендиле патчахха. Атам анга бир уллу деу адам болур деб тургъанды. Къараса — ол а бир алаша, сыфатсыз адамчыкъ. Патчах атам таба къарагъан да этмегенди, джукъ да сормагъанды. Чыкъ да коридорда сакъла, дегендиле сора анга. Сакълагъанды

бнягъы талай кюнню. Сора дагъыда бир кюн секретарь, чакъырыб, анга эки башлы бир къуш сураты болгъан къагъытны бергенди. Сора атам, къууанч тыбырлы болуб, орамгъа чыкъгъанды да биреуге окъутханды. Окъу-санг, аллайны окъу...

«Бу адамгъа Къарачайда джашаргъа эркинлик бериледи... Алай а бу нагроднагъа тергеледи, аны джер бла хайырланыргъа эркинлиги джокъду».

«Эй, анасыны уа, ышаныб, патчахха келеме деб, эки эшигим джабылыб, къармалыб къалдым кёреме», — деб атам эки эрнин къабханды.

— Тоба-тоба, — деди Унух, — энди туугъан джерингде джашаргъа, патчахха сормай, эркинлик джокъ эди, алаймыды?

— Да, алай болду, патчахха ийнаныб айланнганына да сокъураннганды.

— Алан, Солтан, — деди Махамед, — патчахны кесини энчи джери заты болмаз эди. Ол хакъ алыб джашай болур эди.

— Хакъ да ала болур, анга не сёз. Мен анда эшитген: аны кеси башына 500 минг десятина мюлк джери барды.

— Хай! Хай! Ол не эте болур эди аллай бир джерни? Сора къой, тууар дегенча малы да болур эди?

— Оллахий, андан хапарым джокъду.

— Патчах шахарда не бла айлана болур эди? Ёгюз арбагъа миниб, цоб-цобе деб айлана болмаз эди, не-е?..

— Эшта, эшта! Машина бла айлана болур эди.

Бары да ышардыла.

— Джерсиз къалгъанына, аты нагродна болгъанына атам бек мардасыз, бек кемсиз къыйналгъан эди, не аз да тёзюб, кёлтюрюб болмай эди. Тюркге кетгенлени джерлерин патчах байлагъа чачхан эди, биз да ма алай хан турдукъ да къалдыкъ. Ма, андан сора атыбыз да нагродна болду, башсыз къулдан сыйсыз кёрдюле, тар-

гъа тыйдыла, джер юлюш бермедиле... Туугъан джерибизде сабан, чалкъы ыз табмадыкъ. Биз, беш къарнаш, ёсдюк, юйдегили болдукъ, наградна деб, юй орун да бермедиле. Джарлылыкъ басыб, азаб кёрюб джашадыкъ. Туугъан джеринде джашаргъа, адамны къый эсенг, къамыжакъны да барды эркинлиги, туугъан джеринде аны да болад уясы... Биз а андан да сыйсыз болдукъ. Урунургъа джер табмай инджилген адамдан насыбсыз сау дуняда болурму...

Энди Ленини, большевиклени кючюнден, власть да, джер да берилди. Андан уллу къууанч, насыб не болур?

Джер комиссияны членлери, ушакъларын бошаб, ёрге турдула. Атларыны туякълары да къалын, джумушакъ хансха батыла, ачыкъ, таза аралыкъда джел этдире, джолгъа джарашдыла.

— Эй, атын сынарыкъ кимди? — деб Унух нёгерлерине къарады. Ала джууаб этгинчи, Апсатны герохун кёкге тутуб, атланы илгендире, тарх деб атыб: «Мени джетгеннге, не суйсе, аны береме», — деб джюгенни бошлады. Джим-джим джылтырай, тогъайсауурун, кенгёшюн къаратору байтал, джел этдире, сюзюлюб тебреди. Ол, кеси кёлеккесин озаргъа излегенча, окъча атылды. Джелде джилтин кёзлерин джумуб, джаш къууанчыны аллына чабханча болду. Аны къууанчы къуру Апсат тюлдю. Аны баш къууанчы — анга, аныча джарлы таулулагъа джарыкъ танг атханыды.

Унух алда, тенглери да аны ызындан, юрюлюб, бир кём-кёк дуппурну юсуне миниб, тегерекге ёхтем къарамларын атдыла, къалай сейирди, тамашады Кавказ!

Бу дуппурдан къарасанг, дуня, къол аяздача, ачыкъ кёрюнеди. Таугъа джанашхан джерле, сейир джайлыкъла, отлау эркин. Мал, бир кесек отлагъанлай, гамайыб къалады. Адамны джюрегине, санына дар-

манлыкъ этген, къайнаб, боркъулдаб чыкыгъан чокъ-
ракъ къара суула!

Назлы-Къол элни джамагъаты бу джуртлагъа хар
джыл сайын джайлыкыгъа чыгъады. Ачыкъ, сыйдам
талалада, аралыкълада тёнгерте къошла тютюнлейди-
ле, стауатлада тиширыула, сабийле кёрюнедиле... Гы-
мых сыртлада, чат башлада къой сюрюуле иссилеб
джоппу-джоппу болгъандыла. Бир къауум тууар отлай,
бир къаууму да иссилеб, дуппур башлагъа басынган-
дыла. Талалада, къулакъ ичлеринде бузоула, къозулу
къойла кёрюнедиле.

Алкын эртдеди да, сокъур чибин, багъырбаш чибин
чыкъмагъанды. Ол себебден малла иссилеб, чибинлеб
уллу къыйналмайдыла. Таб чилле киргенден сора да бу
джуртлада, адам, мал къыйналырча, аллай иссилик
болмайды.

Тау этеклени, джайлыкъланы тёбен жанлары — сый-
дам сыртла, гатлешле. Былайлары чалкы ызла, сейир
къышылыкъла. Бу джерлени биченин татымына джет-
ген бичен сау дуняда да болмаз, мижегича, кём-кём!
Бу бичен малны зынтхы бла бакыгъанча семиртеди.

Былайлада кютюлген мал сарыджилик болады, се-
мизини бети да былай, сютбашыча, сарысыман. Этни
татымын а бир да сорма! Алапат! Таб, тоюб тургъан-
лай да, суюб ашарчады.

Джер комиссияны членлери бу джерлени эртдеден
бери таныйдыла, артыкъсыз да Солтан. Ол хар пайны
атын да, десетина санын да ариу биледи.

— Солтан, — деди Унух, — алайда ол бизге кёрюн-
нген ачыкъ кюнбетле алгын бизни элни джерлери
эдиле деб эшитгенме, ол кертимиди?..

— Ол Аллы-Хутур, Арты-Хутургъа айта болурса?

— Хо! Хо!

— 1896 джыл, — деди Солтан, — былайда, эл къа-
гында, тиширыу клиса ачылгъан эди. Патчах, кишиге

да сормагъанлай, бу къадар бай джерни алагъа берген эди. Эсимдеди 1918-чи джыл. Отраднада Советлени экинчи съезди болду. Мен ары делегат болуб бардым. Андан сора узаймай бютеу Къарачайны Советлерини съезди болду. Мен анга да къошулдум. Ол съезде этилген оноугъа кёре, мюлк джерле, ала бла бирге тау къышлыкъла да къралгъа, халкъгъа берилген эдиле. Ол заманда биз джерлени халкъгъа юлеше да бир башладыкъ алай а не келсин, акъла келдиле, рысхыбызны кесдиле. Джерлени биягъы байлагъа, клисагъа къайтардыла. Джарлылагъа уа зукку чибин! Хан турдукъ.

— Бойнумады, — деди Абу, — энди гылджабыз кёлтюрем болса!

— Кёлтюремни къой, гылджанг, бу бичен бла багъаргъа къалсанг, эгизле табыб къояргъа да болур. Сютю да былай, сютбашыча, къалын.

Бары да кюдюле... Джер комиссияда эркин джаза билген Джаубаланы Солтан бла Берекетланы Унухдула. Солтан, артмагъындан бир къалын папканы алыб, джумушакъ хансха олтурду. Къагъытларын тобукъларына салыб, Сары кетгенде да, Къайракълыкъда да ол къышлыкъ, бу къышлыкъ деб джарашдырыб атларын джазды.

Нёгерлери да аны юсюне басыныб болушдула. Сора кенгешиб, джашил гоккалы къышлыкъланы юй башына юлешдиле.

— Аланла, джюрюгюз бир джукъ ауузланайыкъ,— деб Солтан, къолан кюйюз артмакъларын алыб, джумушакъ хансха джайды. Нёгерлери да джол азыкъларын артмакъ юсюне салдыла. Кимини чоюнда бишген къой эти, кимини къуурмасы, кимини да гырджыны, къууут джуммагъы. Къущетерланы Абу джауорун къалакъны тамадагъа, Солтаннга, узатды. Ол, аны этин нёгерлерине тигим этиб, сюегин кеси кемире башлады.

— Ма муну бир кёр, — деб Аппаланы Махамет да

Унухха тигим узатды. Ол, кьол аязын кенг джайыб алыб: «Э-э! Къозу къуйрукъ бла къозу бауур, — деди. — Оллахий, тансыкъ болуб тура эдим. Мындан алаамат ашарыкъ сау дуняда болмаз».

Махамед къалгъан нёгерлерине да бауурдан юлюш этди.

Бары да бек джаратыб, тансыкълаб къабдыла.

— Абу, — деди Солтан, — ийманны хакъына, ол хур-хур хапарынгы бир айт!

Нёгерлери ышардыла. Абу кеси да, айтыргъа излеб тургъанча, терк огъуна тебретди:

— Мени ата къарнашым къойларын бизге къошду да, къойла былай бир гитче сюрюучюк болдула, мен да къойчу болдум... Эртде, революциягъа дери, мен джаш эдим. Бир тубан кюн, джукълаб къалдым да, къойларымы тас этдим... Ызлары бла излей-излей, иги кесек айландым. Чегетден ачыкъ талагъа чыгъыб къарасам, бир адам мени къойларымы, Николенко деген байны биченлигинден чыгъарыб, мени таба сюрюб келе. Бойнунда шкогу да бар. «Ма, къан джауду», — деб эки эрними къабдым. Барыргъа къоркъуб, алай сымпайдым. Сора ол адам, тири-тири атлаб, мени таба тебреди. Аны кёргенимде, мен ызыма айландым да, хайда секирдим. Алай а ол адам мени сюрюб кюрешмеди. Сора мен, тохтаб, не этеди деб ызыма айланыб къарасам, ол, шкогун джерге быргъаб, къолу бла мени кесине чакъырды... «Хо, бир да, былайда сен алдар адам джокъду», — дедим ичимден. Турама алай сымпайыб.

Ол, мени таба келе келиб, шкогундан иги кесек айырылыб, хансха чёгюб, бнягъынлай кьол булгъады. «Къой къошуму анга къоюбму кетерикме, ариу. соярыкъ эсе да, бир барайым», — дедим да атландым. Тюзю, къоркъа-къоркъа, илгизлик бола бардым да тохтадым. Сора аны былай тишлерини агъаргъанын эс-

ледим. Иги эслеб къарасам, ол ышара тура. Бардым къатына. Сора ол, «зраствуй» деб, къолун манга узатды. Мен да батырыракъ болуб къолун тутдум. Ары дери мен аны бир кере кѳрген эдим. Таныдым, ол Николенко деген байны джалчысы, чырайлы, суююмлю джаш... Шпан къойланы кюте эди, санлары бир алты джюз чакълы бар эди. Ол манга хаман орусча сѳлешди, нелени эсе да айтды. Мен нени ангыларыкъ эдим, къара тумакъ, элиб дей билмеген бир. Ол манга къойланы къышлыкъгъа нек джибергенсе, — деб сора болур дедим да, сѳзюмю къалай айтыргъа билмедим, къарачайча айтханлыкъгъа, ол не ангыларыкъды? Былай ойлаша, сагъыш эте келдим да: «Мен дуппурда хур-хур работай», — дедим.

Абуну нѳгерлери харх этиб кюлдюле.

— Ол, джукъ да ангыламай, манга джити къараб тынгылады. Сора мен, экинчи кере да къол аязымы джаягъыма салдым да, хур-хур дедим. Сора ангылады дейме, оллахий, туура къарнындан тутуб, джыламукълары келгинчи бир кюлдю.

Абуну нѳгерлери уа, кеслерин тыялмай, иги кесекни харх этиб кюлдюле, артыкъсыз да Унух.

— Аны аты, — деди Абу, — Михаил эди. Ол манга бир махорка пачка берди да, оллахий, сау айны ох деб тартыб турдум. Андан сора биз таныш, иги таныш болдукъ, бир-бирибизге бара-келе турдукъ. Россейде революция болду деб, ол бизге хапар айтыучан эди...

Бир кюн Ревкомгъа бара тургъанлай, бир адам артымдан джетиб кѳзлерими къысды. Ахмат, Осман деб санадым, таныялмадым... Кийимлерине тийиб кѳрсем, аны шинели. «Тобаста, бу ким болур?» — деб ызыма бурулуб къарасам — Михаил! Экибиз да къучакълашдыкъ. Мен аны, тенглерин да къонакъгъа чакъырдым, сыйларгъа кюрешдим... Бир асыулу, татлы тилли адам, ордени да бар...

— Эсигизде болур, — деди Махамед, — Алайда ол драмба баш баула болган кышлык. Темирхан байны мюлк джери. Алайга не мал, не адам аяк басарга мадар джок эди. Бир джыл мени кичи кярнашчыгым, дугум ашайма деб, кыйларыбызны тас этди. Айлань изледик, табмадык, думп болдула. Эм артында кыйланы ол байны тууар орнунда табдык. Сюрдюк кыйланы. Алай а, биченлигибизни теблегендиле деди да, бир токълубузну тутуб, тазирге алырга умут этди. Кыйла чегетден да чыкмаган эдиле, — кёрген адам айтды. Артда анам барыб старшинага тарыга да бир айланды... Алай а болмады, токълуну ашадыла да кыйдула. Джарлыны сёзю чапыракдан ётмеген бир замап эди. Старшина хыликке этиб кыйду: «Малынгы биреуню джерине неге джибересе, аны бла кялганынга табу эт».

— Энди уа, — деди Абу, кялын кяра кяшларып кёлтюрюб, — ишле ким да кюуанырча болдула, мюлк джерле халкыга, урунганлагга берилдиле... Мынга кюуанмаган неге кюуанныкды. Алгын бир кютур гылджанг болса да, ол да аш амалтын кёлтюрем бола... Сатыб алама дегенликге, кяйда ачха? Хай-хай-хай, кяллай азаблыкда джашаганбыз!

— Былай бир сагыш этчигиз, — деди Махамед, — энди бу кядар джер бизге кеси аллына кёкден тюшменди да? Бу джерле ючюн кёб адам кян текдю, бу дуниядан кетди. Кёб адам да бутсуз-кюлсуз болду. Кёб сабий да ёксюз кялды. Кюру бизни элибизни огуна алыгыз да бир кярачыгыз. Кяллай бир адам кян текдю? Кяллай бир адам кюрады! Кими Кызыл Аскерде урушлада ёлдю, кими да партизанда, кимин да элде тутуб урдула. Саулай Кярачайдан, уллу Россейден кяллай бир адам кян текген болур? Аны тергеб, кишини кюлундан да келмез! Кысха айтыр-

гъа, душман бла къазауатда орус халкъ, Россейни личинде джашагъан башха халкъла да кѣб къан тѣкгендиле, къара джерни къан ырхымла джуугъандыла. Джангур джууа болур ансы, бу къара джерле къан бетли, къызылдым болур эдиле...

Бу игиликни бизге берген — Ленин! Мени анга алгъышым, тилегим: ёмюрю узакъ болсун, кючю кѣб болсун!

Джер комиссия чалкъы ызланы юй башына юлешди. Ол къулакъдан бу къулакъгъа дери деб хар пайгъа, хар юлюшге чек айырды. Къулагъы болмагъан джерлеге да айланыб салдыла. Къырдышны къазыб, кулда тѣбчикле этдиле, Сары-Кетгенни айрысын, байны джерин, джаздыла.

— Эй, былайдан бек уллу бичен чыгъарыкъды, алапат джерди, алапат, — деб Абу джерни махтаб тебреди. — Чалкъы эркишиге саулукъду, саулукъ! — адамны гѣбеллиги кетер, санлары ийлениб къатарла, кюч келир... Чалкъы эркишиге ашарыкъ да берир, джукъу да берир. Кючлю ашаб, джукъудан да иги тойгъан адам къарыусуз болмаз да? Оллахий, чалкъы къачан джетеди деб ашыгъыб ёлеме... Джалчы бола да биреуге бичен ишлей, аriu. джанымдан тойгъанма! Салкъын-да хыршыны узун салыб, дюрюню кенгден келтирсенг, къалай сейирди? Унух, энди халкъны малы кѣлтюрем болмазына не сѣз!

— Да, — деди Солтан, — къуру былайы бай тюлдю, бу джуртла бары да бек татымлы, бек бай джерледиле. Джер бай болгъанлыкъгъа, ол байлыгъын чабдырыб санга алай бошунагъа бермез, эринчекни къатына да къоймаз. Ол кимге берир да байлыгъын? Халаллыкъ, чомартлыкъ кимге этер? Билемисиз?! Акъыллы, тири, арымай-талмай ишлеген адамгъа, аны суйген адамгъа. Ойнамагъыз сиз! Джер бек къылыблы затды, аны къылыгъын билмесенг, сора къара оюннга къалдынг. Сѣз

ючюн, биченнге кечигиб чыкъсанг, заманны оздурсанг, ханс ызына айланыр, къата башлар, сютю кетер, бичен да алай татымлы болмаз, кеси да джерге джатар. Сора, сен аланы тоб бла уруб да къобаралмазса. Ханс бишгинчи, ашыгыб, эртде чыкъгъанынг болса уа, гяхиник ханс дюрюде эриб тас болур, джангур джетгенлей, къаралыб, чириб башлар. Сора, алхам-дюлюллах, ханс да джокъ, бичен да джокъ, сен да хан турдунг да къалдынг!..

Джер комиссияны этген ишин къошмай-къоратмай, Ревком толусу бла бегитди. Кимге, къайда къышлыкъ берилгенин халкъны джыйыб билдирдиле.

Унух, къанат битиб, къууанч тыбырлы болгъанлай айланады. Къууанса да, барды аны къууаныр джери. Энди аны атасыны, Дебошну ,осияты толду, ол эркин насыб джашаугъа чыкъды. Аны юсюне уа Апсат да, бир юй къураргъа разылыгъын бериб, къууанчына къууанч къошду. Унухну эски топракъбаш юйю алгъышдан, насыбдан да толду. Анасы Лейла да анга тилек тиледи: «Балам, атанг джашау кърмеди, азаблыкъда ёлюб кетди, энди сен аны ючюн да, кесинг ючюн да джаша!..»

Ачлыкъны, джалаингачлыкъны азабын сынагъан, талай кере ёлюмню аллына къоркъмай баргъан таулу улан, Унух, энди башын кёлтюрюб, насыб джашаугъа къууана, махтана, алгъа таукел къарайды..

Б А Ш Л А Р Ы

Къара тубанла	5
Къуугъун	14
Къоду къычыргъан кюн	26
Бугъойлада	40
Терссизлей терслсннген	60
Шкок атылгъан кече	67
Джаралы айю	73
Элбуздукъну къонакълары	79
Къан тегюлген кече	93
Къарнашлыкъ	102
Къалын зыгытда	106
Дерт	120
Боран келирни аллында	130
Тарда	139
Къууанчлы кюн	146
Таулуну тангы	156
От джарыкъ кече	171
Насыбны джыры	183
Ата юйюнде	196
Алтын бюртюк	203
Нал чакъгъан кече	220
Сыртлада	230
Белги	224

Лайпанов Хамид Оразович

УТРО ГОРЦА

ПОВЕСТЬ

На карачаевском языке

Редактор А. И. Кубанов. Художник Ю. Б. Карасов
 Художественный редактор М. П. Бертник
 Технический редактор М. Ф. Перепадя
 Корректор К. А.-К. Салпагарова

Сдано в набор 13-III-1978 г.

Подписано в печать 9-XI-1978 г.

Формат 70x108¹/₃₂. Бумага типографская № 1. Физ. п. л. 7,75.
 Усл. п. л. 10,85. Уч.-изд. л. 10,33. Заказ № 1121. Тираж 3000 экз.
 ВУ 72281. Цена 80 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
 Ставропольского книжного издательства,
 Черкесск, пл. Кирова, Дом печати.

Карачаево-Черкесская областная типография,
 Черкесск, Первомайская, 47.

Л 69

Лайпанов Х. О. Утро горца. Карачаево-Черкесское отделение
 Ставропольского книжного издательства, 1978 г.

Автор ее — ученый-историк, издавший ряд интересных работ по истории народов Северного Кавказа, о братской помощи русского народа горцам, один из первых собирателей и издателей карачаево-балкарского фольклора, автор многих сборников рассказов, получивших широкое признание читателей. В своей новой историко-революционной повести он правдиво рисует жизнь горского аула в первые годы Советской власти. Повесть основана на подлинных исторических фактах. Она сыграла положительную роль в интернациональном воспитании молодежи, в дальнейшем укреплении Ленинской дружбы народов.

С (карач.) 2

